НЕВІДОМА УКРАЇНА

У ПОШУКАХ ПРЕДКІВ

АНТРОПОЛОГІЯ ТА ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Сергій Сегеда













ОБРІЇ АНТРОПОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

НЕВІДОМА УКРАЇНА

НЕВІДОМА УКРАЇНА

НЕВІДОМА УКРАЇНА

Сергій Сегеда

У ПОШУКАХ ПРЕДКІВ
АНТРОПОЛОГІЯ ТА ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ



Інформаційно-аналітична агенція «Наш час»
Київ — 2012

УДК 572
ББК 28.71
С28

Випущено на замовлення Державного комітету телебачення та радіомовлення України за програмою «Українська книга» 2012 року

Серію засновано у 2006 році

Рецензенти:
Моця О. П. — д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
Давидюк В. Ф. — д-р філол. наук, проф.
Боса Л. Г. — канд. іст. наук, ст. наук. співроб.

Сегеда, Сергій.
С28 У пошуках предків. Антропологія та етнічна історія України / Сергій Сегеда. — К. : Наш час, 2012. — 432 с. — (Сер. «Невідома Україна»).

ISBN 978-966-1530-80-4
ISBN 966-8174-12-7 (серія)

Коли на теренах сучасної України з'явилися перші люди? Який зовнішній вигляд мали мисливці на мамонтів? Чи був однорідним етнічний склад мезолітичних племен України? Де розташовувалася «прабатьківщина» індоєвропейців? Чи були творці трипільської культури автохтонами на сучасних українських історичних землях? Хто вони, кіммерійці, скіфи та сармати? Які фізичні риси були притаманні стародавнім слов'янам і людності «Руської землі»? Де слід шукати найдавніші антропологічні витоки сучасних українців? Як було реконструйовано зовнішність Нестора Літописця, Ярослава Мудрого, Івана Сірка й інших визначних постатей української історії?

Відповіді на перелічені й інші запитання пропонує ця книга, де узагальнено дані з антропології історичних українських земель від найдавніших часів до сьогодення.

Видання призначене для широкого кола читачів, які цікавляться етнічною історією України та походженням українського народу.

УДК 572
ББК 28.71

ISBN 978-966-1530-80-4
ISBN 966-8174-12-7 (серія)

ЗМІСТ

Розділ 1. **Що і як вивчає антропологія**

Обрії антропологічної науки 8

Від спостережень до знань 21

Традиційні методи антропологічних досліджень 43

Розділ 2. **Вони творили українську науку про людину**

Павло Чубинський 52

Федір Вовк 56

Співробітники антропологічних інституцій 20–30-х років XX ст. 68

Василь Дяченко 76

Єлизавета Данилова 84

Тетяна Алексєєва 89

Розділ 3. **Біля джерел**

Початки людської історії 94

Верхньопалеолітичні мисливці на мамонтів 115

Лучники мезолітичної доби 133

«Неолітична революція». Найдавніші витоки слов'ян . . 145

Племена трипільської культури та їхні сусіди доби енеоліту 158

Перші будівники курганів . . . 184
Кіммерійці, скіфи, сармати . . . 200

Розділ 4. **Від венедів, склавинів і антів до русичів, русинів й українців**
Ранньослов'янський період історії України . . . 222
Хто ви, сусіди слов'янських племен? . . . 240
Якими були русичі? . . . 248
Сини і дочки гетьманської столиці . . . 267
Чиї ви діти, українці? . . . 269

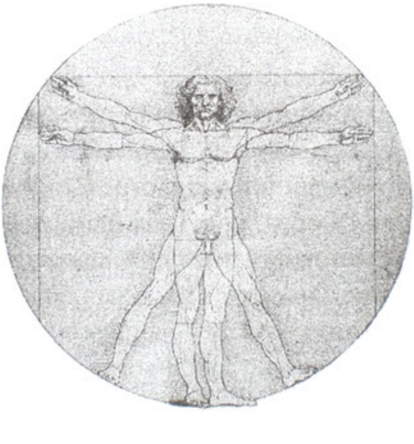
Розділ 5. **Антропологічна візія сучасної України**
Чи помилявся Федір Вовк? . . . 274
Історія, викарбувана на долоні . . . 284
Пращури, пракорені та... зуби . . . 296
Спорідненість по крові . . . 308
Який він, «типовий» українець? . . . 316

Розділ 6. **Погляд з минулого: антропологічні портрети**
Нестор Літописець . . . 336
Ярослав Мудрий . . . 344
Ярослав Осмомисл . . . 358
Герої битви під Берестечком . . . 367
Іван Сірко . . . 379
Тарас Шевченко. Якого кольору були його очі? . . . 391

Термінологічний словник . . . 408
Список використаної та рекомендованої літератури . . . 417
Радимо відвідати . . . 425
Довідка про автора . . . 429

Розділ 1

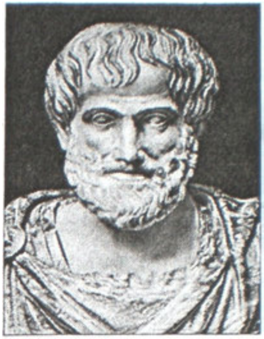
ЩО І ЯК ВИВЧАЄ АНТРОПОЛОГІЯ



Обрії антропологічної науки

Про антропологію можна сказати таке: відомо, де вона починається, але складно зрозуміти, де закінчується. Межі цієї науки, яка вивчає людину, дуже «розмиті». Почнемо з того, що біля початків антропології стояв великий давньогрецький мислитель Аристотель, котрий жив у IV ст. до н. е. і залишив людству колосальну наукову спадщину у найрізноманітніших сферах філософії та природничих наук. Одним із напрямів його зацікавлень було пізнання духовної сутності людини. Саме цей напрям він і означив терміном «антропологія», який дослівно з давньогрецької мови витлумачується як «наука про людину». Однак людина, як і будь-яка інша жива істота, має тілесну оболонку, тому з плином часу зміст поняття «антропологія» значно розширився. Щоправда, це відбулося лише в добу Відродження, коли інтелект Європи став поступово звільнятися від пут інквізиції і середньовічні вчені почали вивчати людське тіло (такі дослідження тривалий час забороняла католицька церква). Одним із перших на цей усе ще доволі ризикований крок наважився вчений із німецького міста Лейпциг Магнус Гундт, який у 1501 р. опублікував книгу «Антропологія про гідність, при-

роду та властивості людини і про елементи, частини і члени людського тіла». Із назви книжки зрозуміло, що у ній ідеться не лише про духовну сутність людини, а і про її фізичні риси. Таких поглядів дотримувалися й французькі просвітники XVIII ст. (Дені Дідро, Клод Адріан Гельвецій, Жюльєн Офре Ламетрі та ін.), які розглядали антропологію як універсальну науку про людину. Ця традиція є дуже стійкою у західноєвропейській і американській науці, де до антропології відносять усі ті сфери людського пізнання, що стосуються вивчення біологічної історії людини, життєдіяльності первісних колективів, ранніх етапів розвитку людського суспільства, матеріальної та духовної культури сучасних народів світу, світоглядних проблем людського буття, багатьох напрямів психології, соціології тощо. Йдеться про широкий комплекс природничих і гуманітарних наук, у межах якого розрізняють окремі розділи: філософську, психологічну, соціальну, фізичну і культурну антропологію, що, у свою чергу, охоплює первісну археологію, етнологію, порівняльно-історичне мовознавство і т. п. З року в рік усе більше прихильників такого розуміння змісту антропології стає і серед українських науковців, надто тих, які спеціалізуються в різних напрямах філософських знань. Певною мірою це суперечить традиціям вітчизняної науки, згідно з котрою, починаючи з другої половини XIX ст. і до останніх десятиліть, антропологією означували конкретну наукову дисципліну, що має на меті *вивчення мінливості фізичного типу людини у часі та просторі, ранніх етапів розви-*



Аристотель
(384–322 до н. е.)

тку людського суспільства, витоків культури і мистецтва, первісних форм ідеологічних уявлень, етногенезу (походження) давніх і сучасних народів світу.

Антропологія поділяється на три великі розділи, а саме: *антропогенез, або походження людини*; *морфологію та фізіологію людини; етнічну антропологію*. Специфічною рисою антропології є те, що вона посідає проміжне місце між природничими та гуманітарними науками і залежно від конкретної проблематики тяжіє або до біології, або до гуманітарних наук, особливо історії.

Найбільше до біології тяжіє той розділ антропологічної науки, який вивчає морфологічні, тобто зовнішні, риси людей та їхні фізіологічні, зовні невидимі характеристики, такі, як, наприклад, групи крові. Певною мірою цей розділ перегукується з анатомією, однак анатомія досліджує узагальнений, тобто «пересічний», тип людини, а антропологія — різноманітність, варіації людської подоби, завдяки яким сформувалися т. зв. «расові» відмінності. Принагідно зауважимо, що термін «раса» нині не в пошані: налякана невпинним потоком іммігрантів громадськість західних країн побоюється, що його використання може сприяти поширенню расистських поглядів і спровокувати міжетнічні конфлікти. Проте за своєю сутністю він не має нічого спільного з упередженим і тим більше ворожим ставленням до будь-кого з людей, про що ми поговоримо пізніше.

Ще один напрям досліджень у царині морфології має безпосереднє відношення до спорту: щоб підготувати спортсмена високої кваліфікації, треба знати, чи має він для цього відповідні фізичні дані. Цікавлять антропологів і вікові зміни в тілесній будові людини, які відбуваються з перших днів її життя і до глибокої старості. Останнім часом виокремився й новий напрям досліджень, який вивчає вплив екологічних чинників на організм людей, котрі про-

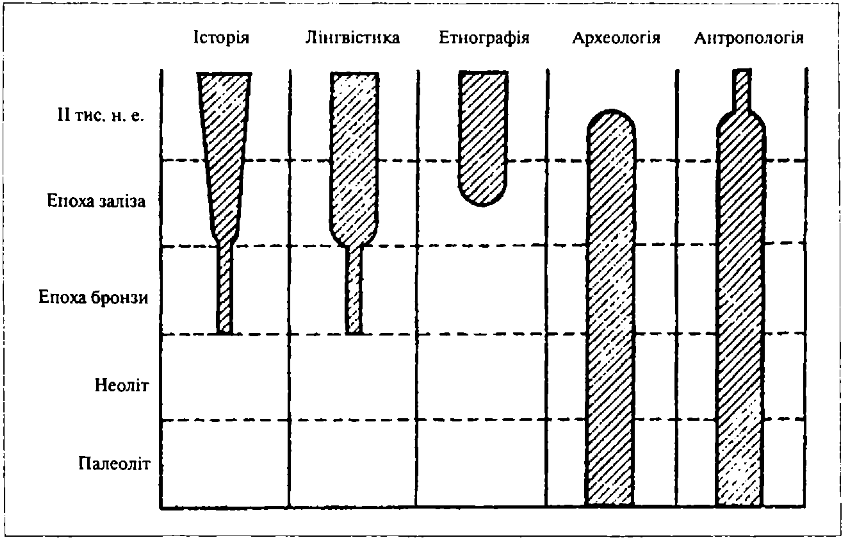
живають у різних природно-кліматичних умовах. Безперечно, детальне висвітлення цієї проблематики неможливе без взаємодії антропології з іншими біологічними дисциплінами — анатомією, ембріологією, гістологією й екологією людини.

Що ж до питань антропогенезу, то вони межують із природничими і гуманітарними знаннями. Природно, що антропологам належить безумовний пріоритет у висвітленні такої проблематики, як визначення місця людини в природі і пошук «родичів» у світі тварин, саме вони спостерігають за поведінкою шимпанзе, горил та інших людиноподібних мавп у природі і вивчають їхні інтелектуальні можливості, що потребує особистої відваги, терплячості і фахових знань у царині зоопсихології. Хто, як не антрополог, може реконструювати фізичну подобу пітекантропів, синантропів, неандертальців та інших попередників сучасних людей, визначити об'єм і структуру їхнього мозку, з'ясувати, як вони пересувалися? Висвітлення інших аспектів антропогенезу потребує тісної взаємодії, координації зусиль і використання пізнавального інструментарію не лише антропології як розділу біологічних знань, а й первісної археології. Наприклад, щоб визначити витоки трудової діяльності людей, слід, з одного боку, знайти найдавніші знаряддя праці (тут пріоритет, безумовно, належить археологам), а з іншого — з'ясувати спроможність тієї чи іншої викопної істоти виконувати найпростіші трудові операції, що може зробити лише антрополог. Це завдання постало перед наукою на початку 60-х років XX ст., коли відомий палеоантрополог Льюїс Лікі виявив в Олдувайській ущелині в Танзанії кісткові рештки *Homo habilis* — «людини вмілої». За рік неподалік від них знайшли й найдавніші у світі знаряддя праці, однак науковці сумнівалися у спроможності цієї істоти виготовляти їх: кисть *Homo habilis* поєднувала в собі і «мавпячі», і людські ознаки (на відміну від кисті сучасних людей, їй було властиве т. зв.

«силове» охоплення, тобто здатність згрібати предмет усією жменею і затискати нею, немов обценьками). Сумніви розвіяв експеримент, що його провів палеоантрополог Джон Нейпір. Він власноруч виготовив чопер — примітивне кам'яне знаряддя із грубими сколами, послуговуючись лише силовим охопленням.

Без тісної співпраці антропологів та археологів неможливо також висвітлити питання про «прабатьківщину» людства та шляхи і напрями освоєння сучасної ойкумени, тобто тієї частини земної кулі, яка населена людьми. Міграції первісних колективів спричинилися до неухильного збільшення її ареалу: долаючи неймовірні складнощі, вони крок за кроком освоювали нові території, заселивши найвіддаленіші куточки Старого, а згодом і Нового світу. Напрямки цих міграцій простежуються за допомогою археологічних артефактів — знарядь праці, залишків жител, слідів стоянок тощо, а також кісткових решток первісних людей. Залучення і зіставлення двох категорій джерел дало дуже плідні результати: нині вже принаймні в загальних рисах відомо, як була заселена Європа, яким шляхом перші колективи первісних людей примандрували до Східної та Південно-Східної Азії, коли вони почали перебиратися на Великі Зондські острови, а звідти — на простори Австралійського континенту, хто і коли підкорив простори Американського континенту тощо.

Разом із археологами, істориками первісного суспільства, мистецтвознавцями антропологи переймаються також такими проблемами, як розвиток мислення та мовлення, найдавніші форми суспільної організації, зародження релігійних уявлень, розвиток первісного мистецтва тощо. Для висвітлення цих питань потрібне залучення даних з інших природничих і гуманітарних дисциплін: геології третинного і четвертинного періодів, фізіології вищої нервової діяльності, генетики, психології, соціології тощо.



Пізнавальна потуга окремих «етногенетичних» дисциплін у висвітленні питань етногенезу та етнічної історії (*за В. Алексєєвим*)

Останній розділ — етнічну антропологію — присвячено антропологічній мозаїці народів світу, вивченню витоків і перебігу формування расових відмінностей, етногенезу давніх і сучасних етнічних груп. Етногенез — надзвичайно складний, тривалий процес, реконструкція якого неможлива без спільних зусиль фахівців т. зв. «етногенетичних» дисциплін, як-от: порівняльно-історичного мовознавства, археології, етнології, історії, антропології. Кожна з них має свою пізнавальну потугу, переваги і недоліки. Недоліком антропологічних даних як джерела етногенетичної інформації є відсутність внутрішнього, причинного зв'язку між етнічною самосвідомістю людини та її морфо-фізіологічними характеристиками. У цьому доволі легко пересвідчитися на практиці: з року в рік на

вулицях міст і сіл України невпинно збільшується кількість наших співвітчизників, які у зв'язку з «афро-українським» походженням (мама-українка вийшла заміж за студента-вихідця з Центральної чи Південної Африки) мають приємну світло-брунатну або темно-шоколадну шкіру. Колір шкіри чи, скажімо, форма волосся не заважають їм бути українцями і цілком свідомими громадянами своєї держави. Отже, зовнішність оманлива і всупереч основним постулатам будь-якої расистської «теорії» не є безпосереднім проявом етнічності. Однак навіть суто візуальні спостереження показують, що між етносами й антропологічними типами (тобто комплексами морфо-фізіологічних ознак, які переважають на певній території) може встановлюватися і часто справді встановлюється історичний зв'язок, зумовлений активним обміном інформацією (генетичною — через шлюби, мовно-культурною — завдяки спілкуванню) людей, які здавна живуть на одній території. Це й слугує підґрунтям використання даних антропологічної науки для висвітлення питань етногенезу та етнічної історії (різниця між етногенезом і етнічною історією полягає в тому, що в першому випадку йдеться про процес формування етносу, а в другому — про зміни, які відбуваються після того, як етнос уже сформувався). Зауважимо, що в деяких випадках ці дані можуть мати переваги над іншими категоріями етногенетичних джерел, на чому варто зупинитися докладніше.

Зазвичай цілком слушно вважають, що головним свідченням етнічної належності людини є спосіб її спілкування, мова, якою вона розмовляє в домашньому колі, якою співають колискові немовлятам і проводжають близьких в останню путь. Саме цим і пояснюється те, що генеалогічні класифікації народів світу здебільшого майже повністю збігаються з лінгвістичними, в межах яких виокремлюються мовні сім'ї, групи та підгрупи. Наприклад, серед

сучасних народів індоєвропейської мовної сім'ї виділяють германську, романську, слов'янську, балтійську (летто-литовську), кельтську, індійську (арійську), іранську, грецьку, вірменську та іллірійську (албанську) групи, серед слов'янських — західно-, східно- та південнослов'янську підгрупи, серед західнослов'янських — польську, чеську, словенську, сербо-лужицьку, а іноді й кашубську мови (мову кашубів, які живуть на північному заході Польщі, багато вчених вважають діалектом польської, а деякі — окремою). Жодних сумнівів щодо спільних витоків германських чи, скажімо, кельтських або слов'янських народів немає. Утім, так буває не завжди: у багатьох випадках народи, які нині розмовляють близькими мовами, сформувалися на різному етногенетичному підґрунті, що якраз і засвідчують антропологічні дані. Наведу, як мовиться, «класичний» приклад: якути, які живуть у Східному Сибіру, казахи, що заселяють безкрайні степи і передгір'я Центральної Азії, та азербайджанці, ареал котрих знаходиться в Закавказзі та Прикаспії, розмовляють спорідненими тюркськими мовами і можуть легко порозумітися без перекладача. Водночас вони істотно відрізняються між собою за зовнішніми, тілесними ознаками: якутам, що належать до одного із монголоїдних варіантів (суфікс «оїд» у перекладі з латини означає «схожий, подібний»), притаманні широке сплощене обличчя, вузький розріз очей, жорстке пряме волосся і т. п.; азербайджанцям — представникам південних європеоїдів — хвилясте волосся, вузьке обличчя, з площини якого виразно випинається ніс, тощо; у зовнішності казахів, які за антропологічними класифікаціями належать до т. зв. «перехідних» варіантів, поєднуються риси азійських і європейських народів: з одного боку, їм властиве доволі широке і сплощене обличчя, а з іншого — відносно виразне випинання носа, світліше забарвлення райдужки очей тощо. Такі антропологічні відмінності — безперечний доказ того,

що предків цих народів слід шукати в різних регіонах Євразії і в різному етнічному середовищі, а їхня мовна спільність склалася порівняно недавно. І справді, фахові дослідження показали, що якутський етнос сформувався у першій половині II тисячоліття в процесі взаємодії місцевих палеоазійських племен (тобто тих, витоки яких пов'язані з найдавнішою людністю Азії) і прийшлих тюркомовних груп; провідну роль в етногенезі казахів відіграли іраномовні усуні, саки й алани — народи, споріднені зі скіфами та сарматами, які були асимільовані тюркськими племенами на рубежі I—II тисячоліть; азербайджанський етнос склався на основі прадавнього населення Закавказзя та Іранського Прикаспію, яке в I тисячолітті до н. е. змішалося зі скіфськими й аланськими племенами, а в добу середньовіччя — тюркомовними огузами, печенігами і, нарешті, турками-сельджуками, котрі згодом розгромили Візантію, створивши могутню Османську імперію.

Процес запозичення іншої мови в минулому і навіть сьогодні не обов'язково пов'язаний із масовими міграціями представників іншого етносу. З античних і середньовічних джерел відомо, що новою мовою спочатку послуговувався вузький, обмежений у кількісному відношенні прошарок панівної верстви, який вдавався до певних, не завжди відверто насильницьких дій, спрямованих на викорінення мови місцевої людності. Наприклад, римляни засновували на завойованих ними територіях свої колонії, які приваблювали місцеву еліту високим рівнем облаштування побуту, розкішшю, культурою і сприяли швидкому поширенню латини, на основі якої склались сучасні романські мови — італійська, французька, іспанська, румунська тощо.

Важливим показником спорідненості давніх етнічних спільнот є схожість їхніх культурно-побутових характеристик: знарядь праці, способів ведення господарства, жител, одягу, ідеологічних уяв-

лень тощо, пріоритет у вивченні яких, безумовно, належить археології — історичній дисципліні, «озброєній лопатою». Надзвичайно цінну інформацію у цій царині можна отримати також на підставі даних етнології, що пояснюється тривалістю традицій матеріальної та духовної культури. Це стосується й усної народної творчості, що її вивчає фольклористика: глибина народної пам'яті, сягаючи неолітичної доби, а то й більш ранніх історичних епох, іноді просто вражає. Однак застосування археологічних, етнографічних і фольклорних даних для висвітлення етногенетичних процесів також має свої застереження: культура, як і мова, може змінюватися в результаті запозичень, впливу ідеологічних чинників, релігійних вчень і т. п., що значно ускладнює реконструкцію процесів етногенезу сучасних народів.

Цього недоліку повністю позбавлена антропологія: вдивляючись в обличчя сучасних людей, ми можемо дізнатись, який вигляд мали їхні далекі пращури. Прочитавши ці рядки, дехто, мабуть, вирішить, що їх автор — один із тих фантазерів від науки, праці яких заполонили книжковий ринок України і особливо широко представлені на розкладках майдану Незалежності у Києві. Ні, це не так. Річ у тім, що зовнішні (фенотипічні) риси людини визначаються внутрішніми, генетичними чинниками і мають спадковий характер. Першим це помітив античний вчений, славетний лікар, хірург і реформатор медицини Гіппократ (V–IV ст. до н. е.), зауваживши, що «...від лисих батьків народжуються лисі діти, від блакитнооких — блакитноокі, від косооких переважно косоокі, і те ж саме можна сказати про інші зовнішні особливості...». Завдяки своєму спадковому характерові морфо-фізіологічні маркери людей самі по собі не змінюються з плином часу. Винятком є ознаки з простою формою спадковості (ті, що контролює один ген) у невеликих за чисельністю колективах людей, які живуть в умовах

повної або майже повної ізоляції. Такі популяції (у фаховій літературі за пропозицією визначного російського антрополога Віктора Бунака їх називають демами) досі можна зустріти на Памірі, в Тибеті, у джунглях Амазонки чи, скажімо, Нової Гвінеї, де під час Другої світової війни американські солдати несподівано для себе зустрілися віч-на-віч з озброєними луками і стрілами воїнами, які належали до одного з невідомих досі племен папуасів із групи дані. Внаслідок відсутності контактів з іншими спільнотами людей члени ізольованих колективів були змушені вступати у шлюби з близькими родичами, що зрештою спричиняло дію т. зв. «генного дрейфу», сутність якого полягає в перерозподілі генів (одні з них зникають, а інші починають домінувати). Однак спеціальні розрахунки показали: щоб якось зафіксувати наслідки цього процесу (адже йдеться про ознаки, непомітні зовні, наприклад, групи крові системи А, В, 0), має минути не менш ніж 1250 років, що відповідає тривалості життя приблизно п'ятдесяти поколінь[1]. Що ж до великих за чисельністю спільнот, яким притаманне широке коло шлюбних зв'язків, то їхній генофонд абсолютно не залежить від дії генного дрейфу і змінюється лише в процесі взаємодії з носіями інших антропологічних рис.

Вивчаючи епохальну динаміку антропологічних типів на тій чи іншій території, можна простежити сув'язь поколінь, розділених століттями, а то й тисячоліттями. Якщо ці типи залишалися незмінними впродовж тисячоліть (за винятком епохальних змін, прикладом яких є грацилізація, або зменшення масивності кістяка людини, що мала місце після запровадження землеробства), це означає, що етнос сформувався на місцевій основі, є автохтонним. Якщо ж антропологічний тип в якийсь історичний період змінив-

[1] *Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А.* Народы. Расы. Культуры. — М.: Наука, 1985. — С. 153.

ся, то це свідчить про те, що на цій території з'явилися нові люди, іншої зовнішності, іншої етнічної належності, іншої матеріальної культури, інших духовних цінностей. Отже, антропологічні дані є дуже чутливим індикатором давніх міграційних процесів, котрі в минулому іноді спричинювали кардинальні зміни на етнічній карті світу, і дають змогу визначити кількісне співвідношення місцевої та прийшлої людності, що має неабияке значення для реконструкції давніх етнічних процесів.

Ці загальні теоретичні положення можна проілюструвати кількома прикладами. Досліджуючи середньовічні некрополі Болгарії, вчені звернули увагу на те, що серед похованих у них спочатку переважали носії «східних» рис (круглоголовість, відносно широке, дещо сплощене обличчя і т. п.), що є виявом монголоїдної домішки. Ці риси були властиві тюркомовним протоболгарам, які в VII ст. переправилися через Дунай і вторглися на Балкани — землі Візантійської імперії, що на той час уже були зайняті слов'янами. Могутній хан войовничих вершників Аспарух створив там власну державу — «Перше Болгарське царство», яке контролювало місцеву слов'янську людність, котра, до речі, кілька століть тому змішалася тут із автохтонними фракійськими племенами. Минуло кілька десятиліть — і в могильниках місцевої еліти почали переважати небіжчики, яким були притаманні південноєвропеоїдні риси, що й досі характерні болгарам. Це означає, що тюркомовні прибульці мали відносно невисоку чисельність (за оцінками фахівців — близько 25 тис.) і дуже швидко розчинилися у слов'янській стихії, залишивши завойованій країні нову назву — Болгарія.

Приблизно така сама доля, за даними антропології, спіткала варягів (норманів) на Русі, які з'явилися тут у IX ст., заснувавши династію Рюриковичів: серед осіб, похованих у некрополях Києва та Чернігова, які датуються XI–XIII ст., украй рідко трапляються

люди, в зовнішності яких простежуються норманські, тобто північноєвропеоїдні, риси. За даними історичних джерел, нащадки Рюриковичів уже наприкінці X ст. зовні нічим не відрізнялися від місцевої слов'янської людності.

Антропологічну історію давніх та сучасних етносів можна порівняти з генним потоком через століття, куди час від часу вливались окремі струмочки, струмки, а то й ріки. Вона, як слушно зауважив відомий український вчений Віктор Петров, не зводиться до поступального біологічного відтворення поколінь. Це складний, суперечливий процес взаємодії багатьох, часто різних за походженням компонентів, процес, що іноді супроводжувався цілковитим винищенням «поколінь, народів та культур»[2]. Завдання антрополога — виявити ці компоненти, знайти їх витоки, з'ясувати наслідки їхньої взаємодії.

Загалом антропологічні дані є своєрідним містком між минулим і сьогоденням, між давніми та сучасними людьми, містком, який пролягає між предками і нами, нашими прабабусями і прадідусями, дітьми та внуками. Саме тому я написав цю книгу, метою якої є висвітлення динаміки антропологічних типів на теренах сучасної України від найдавніших часів до наших днів, ознайомлення читачів з етнічними процесами, що відбувалися тут у минулому, пошук найдавніших антропологічних витоків українського народу.

Видання рекомендоване до друку Вченою радою ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ та Інституту філології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

---

[2] *Петров В.* Походження українського народу. — К.: Фенікс, 1992. — С. 25.

Від спостережень до знань

Кожна наука проходить складний шлях свого розвитку від перших спостережень до накопичення і систематизації великого обсягу емпіричних даних, формування засадничих принципів і структури. Цим шляхом пройшла й антропологія, що як самостійна наукова дисципліна остаточно виокремилася лише в другій половині XIX ст.

Зародження антропологічних знань розпочалося в античний час. Мислителі Стародавньої Греції намагалися визначити місце людини в природі, з'ясувати основні етапи розвитку людського суспільства, цікавилися історією, способом життя, зовнішнім виглядом, звичаями сусідніх народів, що їх вони називали варварами. Термін «варвар» спочатку означав «людина, яка розмовляє незрозумілою мовою» і лише згодом набув негативного значення.

Безпосереднє відношення до зародження антропологічних знань мають праці Аристотеля «Історія тварин», «Про частини тварин», «Про виникнення тварин», «Про душу», де він уперше чітко визначив місце людини серед інших живих істот і виділив риси, завдяки яким вона має панівне становище у природі, а саме: прямоходіння, здатність мислити, членороздільна мова, наявність руки,

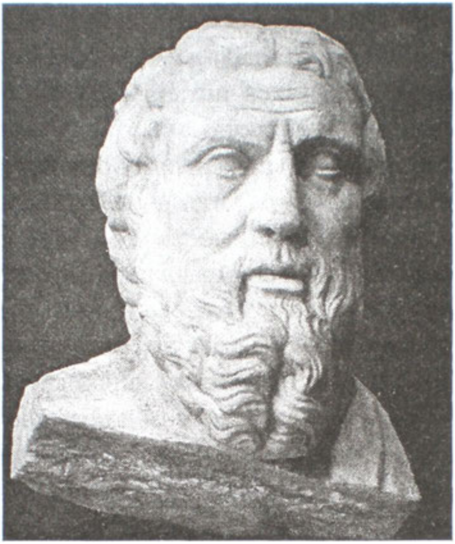
яка «...стає і кігтем, і копитом, і рогом, так само, як і списом, мечем і будь-якою іншою зброєю та інструментом...».

Традиції давньогрецької наукової думки певною мірою збереглися у Стародавньому Римі, про що свідчить творчість римського поета й філософа Лукреція Кара (I ст. до н. е.). У філософській поемі «Про природу речей» він змалював доволі реалістичну картину розвитку первісного суспільства від «дикого» стану до винайдення вогню, одягу, житла і передбачив поділ історії людства на мідний, кам'яний та залізний віки:

Спершу за зброю служили їм руки, і нігті, і зуби,
І каменюки, й дрюки — обламані в лісі гілляки.
Полум'я, потім — вогонь, як лише стали людям відомі.
Тут і заліза властивості, й міді спливли на поверхню;
Міді — спочатку, а потім заліза був пізнаний вжиток...

(Переклад А. Содомори)

Так було зроблено перші кроки у формуванні того розділу антропології, що нині називається антропогенезом (цей термін слугує також для означення тривалого процесу походження людини). Водночас поступово накопичувалися свідчення про народи та племена, з якими відважні грецькі мореплавці і колоністи зустрічалися на землях, розташованих за сотні, а то й тисячі кілометрів від їхньої батьківщини. Допитливі греки залишили після себе чимало праць, де зроблено спроби узагальнити ці свідчення. Особливе місце серед них посідає «Історія» у дев'яти книгах, написана славетним давньогрецьким мандрівником, істориком і географом Геродотом, що є безцінним джерелом інформації про стародавні народи Кавказу, Передньої Азії, Північного Причорномор'я тощо. Нас особливо цікавить четверта книга Геродотових «Історій» — «Мельпомена», в якій ідеться про людність історичних українських



Геродот (між 490–480 до н. е. — близько 425 до н. е.)

земель: кіммерійців — першого народу на теренах України, самоназва якого дійшла до наших днів, скіфів, меланхленів, таврів, будинів тощо. Найґрунтовніше Геродот описує іраномовних скіфів, з якими він зустрічався безпосередньо під час перебування в Ольвії — грецькій колонії в Північному Причорномор'ї, руїни котрої й досі можна оглянути в історико-культурному заповіднику на околицях села Парутіно на Миколаївщині. Праця спостережливого грека — вихідця із міста Галікарнас у Малій Азії, якого недаремно називають «батьком історії», містить свідчення про розміщення різних груп скіфських племен (царських, кочівників, землеробів, орачів); легенди про їхнє походження, побут, господарську діяльність, вірування, звичаї та обряди; описи походів у Передню Азію і війни з перським царем Дарієм тощо. Поза увагою Геродота не за-

лишилися і зовнішні, фізичні риси скіфів та їхніх сусідів. Як приклад можна навести його розповідь про будинів, які заселяли землі на схід від Дніпра: «...це велике і численне плем'я, і всі вони мають зовсім блакитні очі та руде волосся».

Цікавим антропологічним джерелом є також праця славетного лікаря, хірурга і реформатора медицини Гіппократа (460–356 до н. е.) «Про повітря, води й місцевості», в якій він розповідає про савроматів — іраномовних кочівників, споріднених зі скіфами, котрі жили на схід від Меотидського озера (Азовського моря), де, за уявленнями стародавніх греків, закінчувалася Європа і розпочиналася Азія. Особливо вразив Гіппократа звичай штучної деформації форми голови, якого дотримувалися ці племена. Людей зі штучно спотвореною формою голови він називає макроцефалами, або «довгоголовими».

Чимало свідчень з історії, етнографії та антропології містять також праці, написані авторами Стародавнього Риму. Серед них заслуговують на увагу «Записки про галльську війну» імператора Гая Юлія Цезаря (І ст. до н. е.), де йдеться про кельтів, які жили на теренах сучасної Франції, і германців, з якими римляни сусідили на північних рубежах своєї імперії; праця «Про походження германців і місцезнаходження Германії» Тацита (І ст.), «Географія» Страбона (початок І ст.), «Природнича історія» Плінія Старшого (І ст.), «Географія» Птолемея (II ст.), в яких розповідається про народи, підкорені Римом та їхніми сусідами; «Римські історії» Амміана Марцеліна (IV ст.), котрий описав страхітливих вихідців із далеких азійських степів — гунів, що з ними Риму довелося вести запеклі війни.

Після розпаду в 395 р. Римської імперії традиції античної науки перемістилися до Візантії. Один із візантійських авторів Прокопій Кесарійський, котрий жив у V–VI ст., у трактаті «Готська війна»,

фрагмент якого дійшов до наших днів, навів чимало свідчень про ранніх слов'ян, готів, гунів, які тривалий час заселяли й історичні українські землі. Увага Прокопія Кесарійського прикута до велелюдних слов'янських антських племен, які в цей історичний період постійно долали річку Істр (так візантійці називали Дунай), вторгалися у Візантійську імперію, спустошували її північно-західні провінції і надовго залишалися жити на Балканах. Описуючи побут, звичаї, обряди, суспільний устрій, військові навички антів, він звертає також увагу на зовнішність і характер антів: «Вони дуже високого зросту і величезної сили. Колір шкіри і волосся у них не дуже білий чи золотавий і не зовсім чорний, але ж вони темно-червоні. Спосіб життя у них, як і масагетів (маються на увазі ірановмовні сармати, бо споріднені з ними масагети жили в Заараллі. — *С. С.*), простий, без будь-яких зручностей, вони завжди вкриті брудом, але, по суті, непогані люди і зовсім не злісні, у всій чистоті зберігають гунські звичаї»[3]. Важливим джерелом інформації про ранніх слов'ян є «Гетика» 551 року — праця Йордана (VI ст.), який був придворним готським істориком і добре знав побут, звичаї та суспільний устрій слов'янських племен.

Традиції античної науки та культури зберігалися також в арабському світі. Арабські вчені, які дбайливо збирали праці античних авторів і були добре обізнані з їхнім змістом, залишили наступним поколінням безцінні свідчення з географії, історії, етнографії й антропології народів Передньої та Центральної Азії, Індії, Кавказу, Північної і Східної Азії (аж до Мадагаскару включно). У цих свідченнях згадувалися й українські землі. Наприклад, у книзі «Промивальні золота й копальні самоцвітів, або Золоті луки» (948 рік), написаній мандрівником, істориком і географом Абуль-Хасан

[3] Див.: *Прокопій Кесарійський*. Готська війна // *Крисаченко В. В.* Хрестоматія-посібник: У 2 кн. — Кн. 1. — К.: Либідь, 1996. — С. 103–104.

Аль-Масуді (помер у 956 році), розповідається про дулібів і валінана, тобто волинян — східнослов'янські племена, які заселяли північно-західну частину сучасної України.

Що ж до середньовічної Європи, то її інтелект був скутий цупкими путами інквізиції, яка забороняла вивчати людське тіло і жорстоко карала усіх, хто порушував цю заборону. Вона діяла навіть у добу Відродження. Відомо, що геніальному Леонардо да Вінчі доводилося таємно розтинати тіла небіжчиків, щоб пізнати анатомію людини. Загальний занепад науки і культури в Західній Європі в цей історичний період спричинився до того, що накопичення нових етнографічних і антропологічних матеріалів майже повністю припинилося. Натомість учені-схоласти активно обговорювали питання про місцезнаходження країни Гога й Магога — батьківщини «злих» народів, пришестя яких пророкувала Біблія. Їхні твори рясніли оповідями про велетнів, карликів, людей із собачими головами та інших фантастичних істот, створених розбурханою уявою.

Ситуація кардинально змінилася наприкінці XV ст., коли італійський мореплавець Христофор Колумб, вирушивши за дорученням португальського короля на пошуки морського шляху в Індію, несподівано для себе відкрив Америку (1492). Слідом за ним португалець Васко да Гама вперше обігнув Африканський континент і вийшов в Індійський океан (1495). Незабаром флотилія іспанського мореплавця Фернандо Магеллана здійснила першу в історії людства навколосвітню подорож (1519–1522), під час якої відважний капітан загинув. Перед здивованими європейцями відкрився світ, населений незнаними досі людьми, світ фантастичних багатств і блискучих перспектив. Прагнучи швидкого збагачення, вони вирушили на пошуки власних «Індій», значно розширивши

свої уявлення про людність Азії, Африки, Америки, островів Тихого й Індійського океанів.

Розширення географічного кругозору і знайомство з населенням найвіддаленіших куточків Землі зумовило появу першої в історії науки антропологічної класифікації (1684), запропонованої відважним мандрівником, дипломатом і розвідником Франсуа Берньє, який тривалий час жив при дворі французького «короля-сонця» Людовіка XIV. Під час багаторічних мандрів він відвідав Єгипет, Сирію, Палестину, майже десять років жив в Індії, залишивши опис Кашміру, міста Делі тощо. Виконавши свою таємну місію і повернувшись до Франції, мандрівник узяв участь у морській подорожі вздовж берегів Скандинаві, яка справила на нього незабутні враження. Ними Берньє поділився на сторінках однієї зі своїх книг, де виділив чотири різновиди людської породи, а саме: європейський, поширений у Європі, Північній Африці, Передній Азії, Індії; монгольський, який охоплює Східну та Південно-Східну Азію; негрів, котрі живуть на Африканському континенті; лапландський, єдиним представником якого є лопарі, або саами, котрі населяють Лапландію, тобто північний схід Скандинавського півострова (невелика група лопарів живе й на Кольському півострові). Читачі цієї книги, мабуть, пам'ятають, що саме в Лапландії був літній льодовий палац Снігової королеви, куди дівчинка Герда із казки знаменитого данського казкаря Ганса Християна Андерсена вирушила на пошуки молодшого брата Кая. Дорогою, до речі, вона зустрічалась із жінкою-лопаркою, яка жила, м'яко кажучи, в не дуже облаштованих побутових умовах. Лопарі вирізняються низьким зростом, що у чоловіків у середньому не перевищує 155–156 см, короткими ногами і довгими руками, великими розмірами голови, низьким, часом трохи сплощеним обличчям. Своєрідність зовнішності останніх номадів (кочівників) Європи, які ще на по-

чатку минулого століття невпинно кочували за стадами північних оленів, настільки вразила Берньє, що він виокремив їх як расу (різновид) людей. Водночас мандрівник вважав, що індіанці Америки — лише антропологічний варіант європейців.

Минав час. Невтомні європейські мореплавці продовжували відкривати все нові й нові землі. У квітні 1770 р. корабель «Індевор» знаменитого капітана Джеймса Кука — підданого англійського короля Георга III — кинув якір у затишній бухті невідомого досі південного континенту, що згодом здобув назву «Австралія». Нововідкриті землі були оголошені володіннями Великобританії, і незабаром там з'явилися перші переселенці, яким довелося налагоджувати стосунки з темношкірими аборигенами безкрайніх австралійських просторів. Зовнішність цих людей була дуже своєрідною, однак вони не потрапили до класифікації видів знаменитого шведського натураліста Карла Ліннея, опублікованої ним у книзі «Система природи», що впродовж XVIII ст. кілька разів перевидавалася. У десятому її виданні (1758) Лінней розділив рід *Homo* (людина) на дві великі групи: *Homo sapiens diurnus* (людина розумна денна), в якій виокремив американський, європейський, африканський та азійський різновиди, і *Homo sylvestris nocturnus* (людина лісова нічна), куди відніс здичавілих ідіотів і альбіносів, що, не витримуючи денного світла, вдень ховаються в печерах і виходять із них лише вночі. Перекази про альбіносів (людей, у яких шкіра, волосся, райдужка очей позбавлені пігментації) традиційні для фольклору народів Скандинавії, і саме вони, мабуть, ввели в оману видатного натураліста. Що ж до різновидів першої групи роду *Homo*, то вони, за Ліннеєм, відрізняються між собою фізичними, психологічними й етнографічними рисами, а саме: індіанець Америки має червонуватий колір шкіри, чорне волосся, широкі ніздрі, веснянкувате обличчя, він упертий, жовчний і волелюбний, у сус-

пільному житті керується звичаями, а своє тіло любить татуювати червоними лініями; європейцеві властиві світле забарвлення шкіри і волосся, блакитні очі, він винахідливий, дотепний, лукавий і запальний, носить вузький одяг і керується законами; азійцеві притаманні смуглявий колір шкіри, темні очі й волосся, він надає перевагу широкому одягу й у повсякденному житті керується суспільною думкою, за темпераментом — меланхолік, жорстокий, скупий, любить розкошувати; африканець вирізняється темною оксамитовою шкірою, чорним кучерявим волоссям, приплюснутим носом, товстими губами, він безтурботний, веде бродячий спосіб життя, ледачий, байдужий до всього, тіло натирає жиром. Легко помітити, що усіх людей, крім європейців, Лінней наділяв негативними рисами вдачі та поведінки.

У другій половині XVIII ст. із легкої руки французького натураліста Ж. Л. Бюфона стосовно людей почали широко використовувати термін «раса», яким раніше здебільшого означували породи свійських тварин, переважно собак. Він зберігає своє значення до наших днів. Расами називають великі групи людей, які з біологічної точки зору є підвидами виду *Homo sapiens sapiens* (людина розумна розумна), що мають власний ареал і вирізняються певним сполученням спадкових ознак фізичної будови (генофондом). Водночас в американській і західноєвропейській антропології й генетиці нині все частіше лунають твердження про надуманість расового поділу людства. Раса — це «міф», і «концепція расових типів позбавлена сенсу», — категорично заявив із цього приводу американський дослідник С. Молнар. Такої точки зору дотримується й відомий фахівець-палеоантрополог Д. Джохансон, який в одній зі своїх праць написав, що «раси — пустопорожні категорії, котрі не мають біологічної основи». Скептичне ставлення до расового поділу людства значною мірою пояснюється результатами но-

вітніх генних досліджень, які засвідчили близькість генотипів усіх сучасних людей: з'ясовано, що будь-які дві людини в генетичному відношенні схожі між собою на 99,9 %. Все ж відмінності між сучасними людьми за зовнішніми фізичними рисами (фенотипом) є об'єктивною реальністю, в чому легко пересвідчитися, пройшовшись вулицями європейських та американських міст, куди з'їжджаються мігранти з усіх континентів Старого і Нового світу (з цим погоджуються й генетики). А це поки що не дає підстав повністю відмовитися від антропологічних (расових) класифікацій.

У XVIII ст. зародилася й традиція збирати колекції людських черепів, скелетів та зразків волосся, частина яких і досі зберігається в антропологічних фондах природничих, археологічних та етнографічних музеїв багатьох країн світу. Ця традиція пов'язана з іменем німецького натураліста Йоганна Блуменбаха. У «Книзі про природжені відмінності людського роду» (1775) він запропонував власну расову класифікацію людства, в якій виділив п'ять рас: кавказьку (європеоїдну), монгольську, ефіопську, американську й малайську. Водночас з'являються й інші расові класифікації, які, як і попередні, здебільшого ґрунтувалися на візуальних, часто дуже суб'єктивних спостереженнях. У свідомості натуралістів XVIII — початку XIX ст. поступово утверджувалося розуміння того, що для систематики рас слід виробити більш чіткі критерії, подібні тим, які застосовуються в точних науках.

Перший крок у цьому напрямі 1842 року зробив шведський анатом Андреас Ретціус, котрий увів у практику досліджень вимірювання довжини і ширини голови, за співвідношенням яких вираховувався т. зв. головний показник. Якщо його величина була більшою ніж 80 одиниць (тобто ширина голови становила 80 % її довжини), людину вважали довгоголовою (у XIX ст. був поширений також термін «яйцеголовий»), менше — коротко-, або круг-



Андреас Ретціус (1796–1860)

логоловою. До наукового обігу ввійшли терміни «доліхокефалія» (довгоголовість), «мезокефалія» (середньоголовість), «брахікефалія» (короткоголовість), якими послуговуються і нині для означення форми голови. І серед довгоголових, і серед короткоголових людей Ретціус розрізняв ортогнатні (з вертикальним профілем обличчя) та прогнатні (із щелепами, які виступають наперед) варіанти. Типовими ортогнатними доліхокефалами він вважав німців і скандинавів, ортогнатними брахікефалами — слов'ян, лопарів, турків, басків та ін.

Ідеї Ретціуса імпонували його сучасникам: певний час головний показник був основною ознакою, за якою розрізняли раси. Однак дуже швидко з'ясувалося, що такі далекі в антропологічному відношенні народи, як, наприклад, шведи й аборигени Австра-

лії, німці Північної Германії і негри Судану, мають подібну форму голови. Це дещо витверезило колег Ретціуса та спонукало їх до пошуків інших ознак й удосконалення методів фіксації рис зовнішності людини.

Водночас із розвитком расознавства та етнічної антропології було зроблено перші кроки в царині антропогенезу. Все розпочалося з того, що під час перших навколосвітніх подорожей європейці звернули увагу на людиноподібних мавп, яких знаменитий римський лікар і анатом Клавдій Гален (II — початок III ст.) вдало назвав «смішними копіями людей». Одну з таких «смішних копій» — шимпанзе — описав італієць Антоніо Пігафетта. Він був учасником навколосвітньої подорожі під керівництвом Фернандо Магеллана, під час якої вів щоденник, згодом опублікований. Минуло зовсім небагато часу — і на початку XVII ст. перші шимпанзе з'явилися при дворах знатних осіб. Через кілька десятиліть лікар Ботціус побував на острові Ява і зустрів там інший різновид людиноподібних мавп, яких він назвав орангутангами. Ботціус опублікував працю, де розмістив малюнок самки-орангутанга, зовні подібної до волохатої жінки, що, як висловився відомий англійський біолог XIX ст. Томас Гекслі, мала «цілком пристойну зовнішність». Не лише зовні, а й за своєю сутністю люди споріднені з мавпами, вважали французькі просвітники другої половини XVIII ст., один із яких — Жюльєн Офре де Ламетрі — писав про те, що «людина і мавпа зроблені з однієї глини». Зрештою ідея спорідненості мавпи та людини зумовила появу першої в історії науки чіткої теорії антропогенезу, яку запропонував визначний французький натураліст, основоположник еволюційного вчення Жан Батіст Ламарк у праці «Філософія природи» (1809).

Сутність теорії Ламарка зводиться до таких положень: якісь найрозвинутіші «чотирирукі» («чотирирукими» англійський уче-

ний Е. Тайзон ще 1699 р. назвав мавп, протиставляючи їх «дворуким» людям) унаслідок кліматичних змін були змушені спуститися з дерев на землю і стали постійно жити на відкритій місцевості. Побоюючись нападів хижаків, вони часто зводилися на задні кінцівки й озиралися навкруги, що зміцнювало мускулатуру спини та ніг. Поступово «чотирирукі» перейшли до прямоходіння і стали «дворукими». У них удосконалився мозок і зір, сформувалася мова, з'явилася схильність до суспільного життя, яку Ламарк вважав найхарактернішою, визначальною рисою людей. В основі цієї теорії лежить загальна ідея французького вченого про потребу, яка народжує зусилля, і зусилля, яке народжує орган. Процес удосконалення предків людей Ламарк пов'язував з дією природного добору та «внутрішньої сили» — прагнення усіх живих організмів до прогресу.

Сучасники Ламарка не сприйняли його ідей. Спроба викласти сутність своєї теорії Наполеонові I закінчилася невдачею: холодно вислухавши вченого, всесильний імператор відмовив йому в допомозі. Залишившись без засобів до існування, сліпий, забутий і залишений усіма, Ламарк помер на руках у своєї доньки, промовивши таку фразу: «Франція не забуде мене!» Ці слова виявилися пророчими: у Парижі встановлено пам'ятник видатному натуралісту.

Подальший розвиток наукової теорії антропогенезу пов'язаний з іменем визначного англійського вченого Чарльза Дарвіна, який 1859 р. опублікував книгу «Походження видів шляхом природного добору», де обґрунтував теорію еволюції природи. Лише кілька рядків цієї книги, вміщених у її завершальній частині, було присвячено людині: «У майбутньому, передбачаю, відкриється й нова і ще більш важлива ділянка досліджень... Багато світла буде пролито на походження людини та на її історію», і саме вони спричинили збурення суспільної думки, гнів і роздратування багатьох

сучасників Дарвіна. Однак його ідеї підхопили інші вчені — англійський біолог Томас Гекслі, який на підставі анатомічних та ембріологічних даних показав схожість людини і людиноподібних мавп, та німецький дослідник Ернст Геккель, котрий висловив припущення, що між мавпою та людиною повинна бути проміжна ланка — «пітекантроп», тобто «мавполюдина».

Палкими суперечками супроводжувалися також перші знахідки кісткових решток первісних людей — навіть сама думка про їхнє існування в минулому породжувала спротив. Особливо широкий резонанс викликала перша зі знахідок — черепна кришка, що характеризувалася дуже товстими стінками, похилим лобом і розвиненим надбрівним валиком, та фрагменти кісток скелета, знайдені в гроті Фельдгофер у долині Неандерталь поблизу міста Дюсельдорф (1863) німецьким природознавцем Карлом Фульроттом. Він був прихильником еволюційних ідей і вважав, що ці кістки належали «неандертальцю» — «допотопній» людині, попереднику сучасних людей. Із цим категорично не погодилися його опоненти. Один із них — відомий німецький учений, анатом і патолог Рудольф Вірхов під час публічного виступу заявив, що знайдені кісткові рештки належали сучасній людині — патологічному суб'єкту, який у дитинстві хворів рахітом, а в похилому віці — подагрою. Інший авторитетний учений, француз Арманд Катрфаж, виступаючи на геологічному конгресі, висловив думку про те, що череп «неандертальця» за своєю морфологічною будовою схожий із черепом короля Шотландії XIV ст. Роберта Брюса. Однак усіх перевершив німецький природознавець А. Майєр, стверджуючи, що кісткові рештки належали російському козакові монголоїдної зовнішності, який брав участь у закордонному поході російської армії генерала Чернишова під час війни з Наполеоном. Поранений, він, мовляв, заповз до печери, де й помер...



Ежен Дюбуа (1858–1940)

На цьому тлі, тлі непримиримих суперечок і палких дискусій, з'явилися нові праці Чарльза Дарвіна: книга «Походження людини і статевий добір» (1871) та велика стаття «Виявлення емоцій у людини і тварини» (1872), де він обґрунтував свою теорію антропогенезу, яка базувалася на твердженні про те, що людина походить від мавпи (сучасники назвали цю теорію «мавпячою»). Вчений висловив припущення, що далекі предки сучасних людей жили на Африканському континенті, і так змалював їхню зовнішність: «Давні родоначальники людини були, безсумнівно, вкриті колись волоссям, й обидві статі мали бороди; їхні вуха були загострені й рухливі, а тіло закінчувалось хвостом... Нога, судячи з форми великого пальця в зародка, була в той час хапальним знаряддям; наші предки були, безсумнівно, деревними тваринами й населяли якусь теп-

лу лісисту країну. Самці мали великі ікла, які слугували їм грізною зброєю».

Революційні ідеї Дарвіна і сенсаційні палеоантропологічні відкриття змінили життя молодого лікаря з Нідерландів Ежена Дюбуа, який вирішив присвятити його пошукам кісткових решток далекого предка сучасних людей. Безпосереднім поштовхом до цього стала його присутність на публічній лекції Геккеля, де йшлося про гіпотетичну «мавполюдину», яка, виходячи із загальних міркувань, мусила жити колись у тропічній зоні Старого світу. Пошуки слідів життєдіяльності пітекантропа потребували певних фінансових затрат, але де міг узяти гроші недавній студент-медик? Рішення з'явилося зненацька: а чому, зрештою, не спробувати відшукати рештки первісної людини на острові Ява, що розташований у тропічній зоні і наприкінці XIX ст. уже був голландською колонією? Саме туди й вирушив Дюбуа з молодою дружиною і двома дітками, підписавши контракт із військовим відомством Нідерландів й отримавши призначення на посаду лікаря військового гарнізону, розквартированого в місті Трініль. Незабаром на березі річки Соло розпочалися розкопки, до яких долучилися солдати і місцеві жителі. Пошуки вченого-ентузіаста завершилися блискучим успіхом: у 1891 році одному з учасників розкопок вдалося знайти масивну черепну кришку з дуже похилим чолом і розвиненим надбрівним валиком, яка належала невідомій досі істоті. За кілька років з'ясували, що вона пересувалася на задніх кінцівках. Про це свідчила будова стегнової кістки, виявленої неподалік від місцезнаходження черепної кришки. Дюбуа торжествував, однак його радість була передчасною: консервативні вчені влаштували йому справжню обструкцію. Наприклад, той-таки Рудольф Вірхов публічно заявив, що кістки, знайдені Дюбуа, належали гігантському гібону і не мають жодного відношення до родоводу людини. Не витримавши



Микола Миклухо-Маклай (1846–1888)

критики з боку активних і цинічних опонентів, з якою він стикнувся після повернення на батьківщину, Дюбуа впав у відчай, заховав свої знахідки до сейфа і не показував їх нікому аж до кінця життя. Між іншим, він таки припустився однієї помилки: знайдені ним кісткові рештки належали не мавполюдині, а одному з різновидів первісної людини, який належить до біологічного виду *Homo erektus* («людина, що ходить прямо»).

В історії антропології XIX ст. було чимало й інших драматичних сторінок. Життя-подвиг, життя-драма — так можна охарактеризувати життєвий шлях і наукову діяльність Миколи Миклухо-Маклая, якого часто називають українським ученим. Щиро кажучи, це не зовсім так, але його родовід, безсумнівно, має й українське коріння. За родинними переказами, один із предків майбутнього мандрівника, етнографа й антрополога відважний курінний отаман Запорозької Січі Охрім Макуха під час Хмель-

ниччини полонив у бою польського офіцера, шотландця за походженням на прізвище Маклай. Козацький зверхник відвіз свого бранця на власний хутір, де жили його батьки і незаміжня сестра. Молоді люди покохали одне одного (мовний бар'єр не став на заваді почуттям) і незабаром побралися. Згодом їхній нащадок Степан Макуха відзначився у російсько-турецькій війні під час взяття міста Очаків (1772) й отримав за це чин хорунжого та дворянське звання, змінивши «мужицьке» прізвище «Макуха» на більш шляхетське «Миклухо». Є й інші версії походження цього прізвища. Так чи інакше, Микола Миклухо-Маклай ніколи не цурався свого українського коріння, любив землю предків і часто бував у поліському містечку Малин, де його мати придбала будинок і де нині встановлено пам'ятник визначному вченому[4].

Упродовж 70–80-х років XIX ст. Миклухо-Маклай, не раз ризикуючи життям, здійснив чимало експедицій углиб Австралійського континенту, півострова Малакка, відвідав Гебридські і Соломонові острови. Але основним об'єктом його досліджень стали папуаси Нової Гвінеї. Чому саме вони? Річ у тім, що у другій половині XIX ст. в Європі були поширені уявлення про докорінні відмінності папуасів від усіх інших людей. Європейські мандрівники, які ніколи не бували на Новій Гвінеї, послуговувалися неперевіреною інформацією і часто писали про якусь особливу форму волосся, дивовижний синювато-чорний колір шкіри і «мавпячі» риси в будові ноги жителів найбільшого з островів Меланезії («чорних островів»). У правдивість цієї інформації вірив навіть Геккель, який вважав, що папуаси є живою «перехідною ланкою» між мавпою і людиною.

[4] Про життя і наукову діяльність М. М. Миклухо-Маклая див.: *Іванченко О.* Дорогами Маклая. — К.: Молодь, 1987. — С. 366.

Миклухо-Маклай провів серед папуасів кілька років, зібравши колосальний антропологічний і етнографічний матеріал. Він мав змогу пересвідчитися у тому, що за фізичними особливостями вони нічим не відрізняються від інших представників виду *Homo sapiens*. У своїх статтях і публічних виступах учений рішуче протестував проти презирливого ставлення до темношкірих народів і вимагав припинити політику «насильства, викрадення людей і невільництва», яку проводили європейські колонізатори. Довідавшись про те, що Німеччина збирається анексувати Нову Гвінею, він спробував захистити папуасів, заснувавши на острові общину — комуну вільних європейських поселенців. У цій справі Миклухо-Маклай прагнув заручитися підтримкою царя Олександра III і добився зустрічі з ним у Лівадії. Однак цар відчував глибоку відразу до соціалістичних ідей, тому відмовився підтримати вченого. Стомлений і виснажений хворобами, спричиненими тривалим перебуванням у незвичних для європейця кліматичних умовах, Миклухо-Маклай помер на сорок другому році життя.

У другій половині XIX ст. антропологія остаточно виокремилася з природознавства як наукова дисципліна. В багатьох країнах Західної Європи з'явилися інституції — наукові антропологічні товариства, що мали на меті дослідження в царині расознавства та еволюційної історії людини. Перше з них 1859 року заснував у Парижі видатний французький учений, анатом і хірург Поль Брока, котрий відносив до антропологічної науки т. зв. зоологічну антропологію, завданням якої є визначення місця людини у природі, описову антропологію, що вивчає анатомічні, психологічні та соціальні риси народів світу, а також загальну антропологію, котра досліджує вплив зовнішнього середовища на організм людини, дію спадкових чинників тощо. Свої теоретичні розробки вчений вдало поєднував із практичними рекомендаціями, склавши перелік най-



Поль Брока (1824–1880)

важливіших антропологічних ознак, створивши прилади — прототипи сучасного інструментарію — та розробивши методи фіксації описових ознак (кольору шкіри, волосся й очей, форми носа, губів тощо), що значно зменшило роль суб'єктивних чинників, які негативно впливали на результати антропологічних спостережень. За ініціативою Брока при Паризькому товаристві було засновано музей, що згодом отримав статус існуючого й нині Музею людини, а також недільну Антропологічну школу, де щотижня провідні французькі науковці читали відкриті лекції всім охочим. Серед слухачів цієї школи були чех Любор Нідерле, який згодом став визначним ученим-славістом, і Федір Вовк, котрий належить до когорти найвизначніших українських етнологів. Познайомившись у Парижі, вони згодом упродовж десятиліть підтримували тісні творчі стосунки. Серед вихованців Брока був і французький учений Жозеф Денікер, який уперше в історії науки створив 1900 року



Жозеф Денікер (1852–1918)

дуже детальну та науково обґрунтовану антропологічну класифікацію людства, що до певної міри не втратила свого значення навіть у наші дні.

Незабаром антропологічні товариства виникли й в інших країнах Західної Європи, в Росії, у Сполучених Штатах Америки. Ці інституції розпочали систематичні дослідження народів світу, проводили розкопки стоянок первісних людей, організовували виставки, на яких були представлені етнологічні й антропологічні матеріали, що згодом стали основою музейних колекцій. На початку XX ст. в університетах багатьох європейських країн були відкриті кафедри антропології, які готували молодих кадрів і проводили велику пошукову роботу. Безперервно вдосконалювалася методика антропологічних досліджень, у зв'язку з чим варто відзначити діяльність німецького вченого, професора Цюріхського університету Рудольфа Мартіна. Свій багатющий досвід у цій царині він уза-

гальнив у тритомному «Підручнику антропології у систематичному викладі». Перше видання праці побачило світ 1928 року уже після смерті її автора, однак вона й досі (хоча минуло 84 роки!) залишається найавторитетнішим джерелом з методики «традиційних» напрямів антропологічних досліджень — краніології, що вивчає будову черепа людини, остеології, об'єктом зацікавлень якої є будова кісток давньої і сучасної людини, та соматології, котра досліджує індивідуальну й міжгрупову мінливість будови тіла людини.

Упродовж XX ст. антропологія значно розширила свої горизонти новими напрямами і методиками. Крім традиційних систем ознак, для висвітлення антропологічної проблематики нині широко залучають дані з гематології, яка вивчає групи крові; одонтології, котра аналізує мінливість ознак будови зубів; дерматогліфіки, що має на меті дослідження папілярних візерунків на долонях і підошвах людини. Невпинно зростає кількість праць, присвячених впливу умов зовнішнього середовища на формування морфофізіологічних особливостей населення земної кулі. Все частіше в антропології використовують результати генних досліджень, про що йтиметься в наступних розділах цієї книжки. Але спочатку — про традиційні, «класичні» методи, на яких ґрунтується будь-яке антропологічне дослідження.

Традиційні методи антропологічних досліджень

Почнемо з того, що основу антропологічної методики становить антропометрія, тобто вимірювання тіла чи скелета людини. За традицією, ще одним методом антропологічного дослідження є антропоскопія, що фіксує т. зв. якісні (або описові) ознаки, які можна визначити лише візуально. У процесі антропологічних досліджень використовують спеціальний інструментарій, який складається з циркулів і приладів, призначених для вимірювання окремих розмірів людського тіла і кісток скелета (антропометр, різні типи циркулів, антропометрична стрічка, гоніометр, мандибулометр, штатив Моллісона, остеометрична дошка тощо), а також шкал і муляжів, які застосовують для визначення описових ознак.

За характером, напрямами й об'єктами досліджень розрізняють палеоантропологічні дослідження та вивчення живих людей.

Об'єктом палеоантропологічних досліджень є кісткові рештки людей, знайдені під час розкопок. Найчастіше це фрагменти чере-

пів і зуби, які найкраще зберігаються у ґрунті (зубна емаль твердіша від сталі), та кістки рук і ніг.

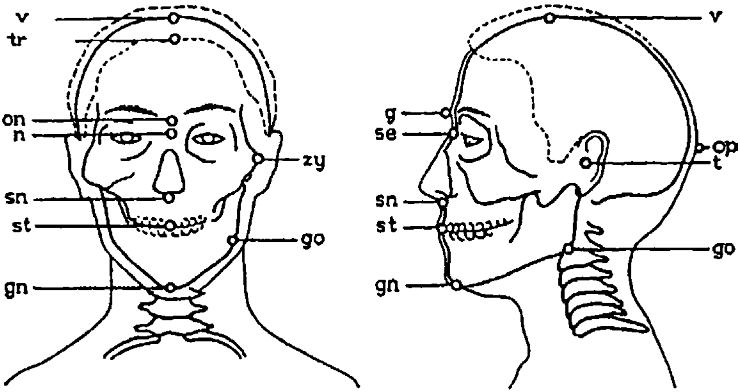
Будь-яке палеоантропологічне дослідження починається з індивідуальних визначень віку та статі похованих, на основі яких згодом з'ясовують статево-вікову структуру популяцій.

Вік дітей і підлітків можна визначити з точністю до одного року за термінами окостеніння скелета, прорізування молочних та постійних зубів, розмірами кісток рук і ніг тощо. У дорослої людини визначають лише біологічний вік, який не завжди відповідає кількості років, прожитих нею. Це пояснюється тим, що процеси росту та старіння організму людини залежать від умов життя, способу харчування, хвороб тощо. Основними характеристиками під час визначення віку дорослих людей є ступінь облітерації (заростання) черепних швів, стертість зубів, загальний стан кісток скелета тощо.

Стать людей, кісткові рештки яких знаходять у давніх похованнях, з'ясовують на підставі будови черепа, таза, кісток скелета (чоловічі кістки більші, масивніші й важчі, ніж жіночі, м'язовий рельєф на них розвинутий значно сильніше). Статеві відмінності (диморфізм) найкраще простежуються в будові тазових кісток, однак унаслідок взаємодії з ґрунтом вони руйнуються швидше, ніж інші частини людського кістяка.

Майже завжди до рук антропологів потрапляє не весь скелет, а лише череп, що завдає їм зайвого клопоту, адже статевий диморфізм має відносний характер: жіночий череп з неолітичного поховання може бути значно масивнішим, ніж чоловічий із могильника доби середньовіччя.

Наступний етап палеоантропологічного дослідження пов'язаний з індивідуальними вимірюваннями розмірів (діаметрів) черепа і визначенням його кутів, для уніфікації яких розроблена спеціальна система опорних точок. Кожна з них має латинську назву.

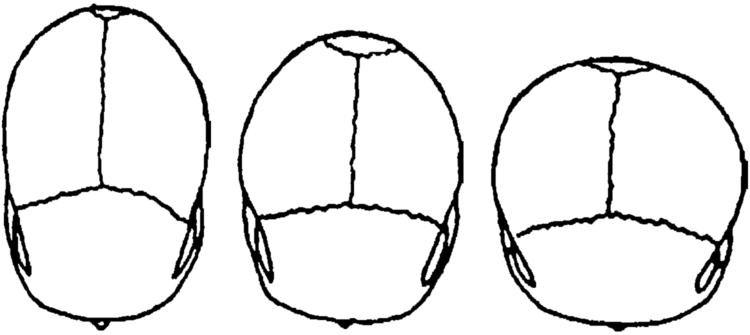


Основні краніометричні точки на голові

Найуживанішими в краніології є поздовжній та поперечний діаметри, за співвідношенням яких визначають форму мозкового черепа, виличний діаметр, що вказує на ширину обличчя, зигомаксилярний та назомалярний кути, які фіксують ступінь сплощення обличчя, кут випинання носа, висоту орбіт. Ці ознаки в найбільш виразній формі засвідчують расові відмінності.

Інформацію, отриману на підставі краніологічних досліджень, істотно доповнюють результати вимірювань кісток посткраніального скелета, за якими можна реконструювати основні показники фізичного розвитку давніх груп населення земної кулі, а саме: зріст, пропорції та вагу тіла. Для визначення зросту людей, похованих у давніх могильниках, застосовують спеціальні формули, розроблені на підставі співвідношення розмірів окремих кісток рук і ніг та загальної довжини тіла людини.

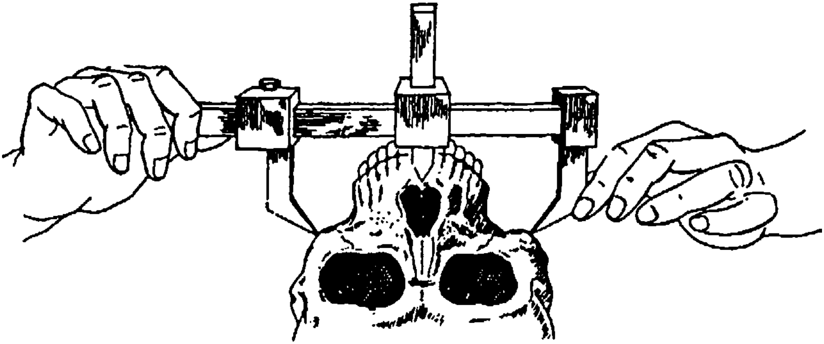
У процесі палеоантропологічних досліджень фіксують також випадки травм (переломів кісток, поранення тощо), захворювань,



Форми черепної кришки: *1* — доліхокранна; *2* — мезокранна; *3* — брахікранна

трепанацій і штучних деформацій черепа, підпилювання зубів із ритуальною метою тощо. Ці дані — важливе джерело інформації про загальні умови життя, рівень медичних знань, світогляд і звичаї стародавніх людей.

Основне завдання соматологічних досліджень полягає у з'ясуванні антропологічного (расового) складу сучасних народів. З цією метою проводять вимірювання і візуально визначають соматоскопічні (описові, або якісні) ознаки. Найважливішими з них є: форма і ступінь жорсткості волосся; розвиток третинного волосяного покриву (тобто бороди і волосся на грудях) у чоловіків; колір шкіри (ознака, яка диференціює представників «великих» рас), волосся і очей; форма голови, яку визначають за величиною головного показника (співвідношення її ширини до довжини); висота обличчя; виличний діаметр; горизонтальне профілювання обличчя; форма носа і ступінь випинання носових кісток; наявність складки верхньої повіки і т. зв. монгольської складки — епікантуса. За цими ознаками простежуються виразні відмінності між пред-



Спосіб вимірювання кутів горизонтального профілювання обличчя

ставниками «великих» і «малих» рас та дрібніших одиниць антропологічних класифікацій.

Одним із напрямів антропології, що склався на стику краніології та соматології, є антропологічна реконструкція обличчя людини за черепом, яка ґрунтується на пошуках взаємозв'язку між будовою кісток черепа і розвитком м'яких тканин обличчя людини. Ще наприкінці XIX ст. було з'ясовано, що між багатьма з них простежується досить чітка залежність. Зокрема, такі ознаки зовнішності людини, як форму лоба, лобні горби, надбрівні дуги, загальний контур обличчя, можна реконструювати з великою вірогідністю. Позитивні результати дає відтворення форми носа. Складніше реконструювати складку верхньої повіки, контур нижніх країв крил носа, верхньої та нижньої губи, ступінь відстовбурчення вух.

Антропологічна реконструкція — досить складний і довготривалий процес. Він складається з кількох етапів: реставрації черепа, що зазвичай буває частково зруйнованим; проведення краніометричних вимірювань і детального опису краніоскопічних особли-



Михайло Герасимов (1907–1970)

востей; виготовлення гіпсової копії черепа й відтворення на ній м'яких тканин обличчя (жувальних м'язів і гребенів), що здійснюють за допомогою спеціальної мастики. На завершальному етапі цього процесу створюють т. зв. документальний портрет, що може бути виконаний у вигляді малюнка або скульптури. Учений, який прагне оволодіти методом пластичної антропологічної реконструкції, мусить мати глибокі знання в царині анатомії людини й талант митця — художника і скульптора. Саме такий талант був у



Галина Лебединська (1924–2011)

російського антрополога Михайла Герасимова, який розробив власний метод відтворення обличчя людини за її черепом, передавши свій досвід співробітникам лабораторії пластичної антропологічної реконструкції Інституту етнології та антропології РАН.

Метод Герасимова, який широко застосовують в антропології й криміналістиці, постійно вдосконалюється. Останнім часом співробітники лабораторії пластичної антропологічної реконструкції вивчають співвідношення між м'якими тканинами та кіст-

ковою основою за допомогою ультразвукової ехолокації. Це дає змогу працювати з живими людьми — представниками різних расових та етнічних груп — без будь-якої шкоди для їхнього здоров'я.

Документальні портрети первісних людей та історичних осіб, створені на основі методу антропологічної реконструкції, нині прикрашають музеї багатьох країн світу. Є серед них і чимало історичних постатей України: київський князь Ярослав Мудрий, Нестор Літописець, кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко тощо, зовнішність яких реконструювали Герасимов і його учні — Галина Лебединська та Сергій Нікітін. Їхню справу продовжують Тетяна Балуєва, Лілія Веселовська й інші. В нашій державі у цій царині антропології працює полтавський лікар і вчений Сергій Горбенко.

Останнім часом для реконструкції зовнішності за черепом усе частіше використовують методи комп'ютерної графіки.

Наша оповідь про зміст антропології, її історію та традиційні методи аналізу добігає кінця. Сподіваюся, що вона допоможе читачам краще зорієнтуватися в лабіринтах історичної антропології України, в яких так легко заблукати без загальних уявлень про те, як формувалась антропологічна наука і як людина вивчала та продовжує вивчати людину.

Розділ 2

Вони творили українську науку про людину



Павло Чубинський

Повернімося знову в 60-ті роки XIX ст., коли на сторінках європейських наукових видань і періодики все частіше почав зустрічатися термін «антропологія». Ми пам'ятаємо, що це був період становлення нової наукової дисципліни, котра мала на меті вивчення людини, час активних пошуків, помилок і здобутків. Інтерес до антропології пояснювався не лише відкриттям кісткових решток «допотопних людей» у Німеччині та Франції, а й сплеском національної свідомості, який охопив широкі верстви європейського суспільства. Згідно з тогочасними уявленнями, фізичні риси людей розглядали як етновизначальні характеристики, і вони увійшли до програми та практики народознавчих досліджень.

Серед українських учених нерозривний зв'язок історії та антропології першим усвідомив визначний етнолог і фольклорист Павло Чубинський. Разом з іншими видатними діячами національно-визвольного руху в Україні (Михайлом Драгомановим, Володимиром Антоновичем, Тадеєм Рильським, Павлом Житецьким та ін.) він був одним із засновників київської «Громади», яка проводила велику просвітницьку роботу, спрямовану на відродження українства. Наприкінці 60-х років XIX ст. Павло Пла-



Павло Чубинський (1839–1884)

тонович ініціював масові антропологічні дослідження української людності в рамках етнографічно-статистичної експедиції, організованої Російським географічним товариством у 1869–1870 рр. Згодом Чубинський створив Південно-Західне відділення цього товариства, яке продовжило публікацію задуманого раніше семитомного видання «Праць етнографічно-статистичної експедиції в Південно-Західний край», де було узагальнено колосальні етнографічні, фольклорні, статистичні та демографічні матеріали. На сторінках одного з цих видань він навів підсумки власного дослідження з антропології українців.

Програма цього дослідження, розроблена Чубинським з урахуванням досвіду європейської науки, охоплювала близько двох де-

сятків ознак зовнішнього вигляду людини, а саме: зріст, колір шкіри, форму голови, колір волосся, форму брів, вигляд і колір очей, величину рота, форму щелеп, форму та ширину носа, ширину плечей, висоту і ширину грудей, довжину рук і ніг, швидкість ходи. Особлива увага приділялася зросту і пігментації волосся та очей. Більшість ознак, які увійшли до цієї програми, й досі мають широке застосування в етнічній антропології. Винятком є хіба що швидкість ходи.

Обстеження, ініційовані Чубинським, проводилися на підставі анкетного методу, який доволі широко використовували на початковому етапі розвитку антропології. Перелічені вище ознаки були внесені до анкет, розісланих лікарям рекрутських комісій, яким доручалося заповнити їх під час медичного огляду призовників. У такий спосіб вдалося отримати дані щодо рис зовнішності 1355 юнаків і молодих чоловіків (вік більшості рекрутів — 21 рік), які представляли корінне населення України, за винятком тих регіонів, що входили до складу Австро-Угорської імперії.

За підсумками проведеного дослідження Чубинський виділив три антропологічних типи, а саме: український, розповсюджений у Середній Наддніпрянщині, поліський, поширений у північних регіонах України, та подільський, представлений на Поділлі. За його спостереженнями, представники найбільш поширеного українського типу мали переважно середній і високий зріст, темно-русяве чи чорне волосся (майже 72 % обстежених осіб), сірі очі, пряму спинку носа (приблизно 70 %). Світловолосі становили близько 28 %, блакитноокі та сіроокі — трохи більше 17 %, кароокі — майже третину.

Особливої уваги заслуговує те, що Чубинський не обмежився загальною антропологічною характеристикою українського народу. Він намагався також з'ясувати, які компоненти увійшли до його

складу. Важливого значення вчений надавав т. зв. «східній» домішці, появу якої в українців пов'язував із середньовічними тюркомовними групами. «Проміж малоросів часто зустрічаються типи зовсім татарські... Взагалі малоруський тип не позбавлений східної домішки, — читаємо на одній із сторінок сьомого тому «Праць». — Не кажучи вже про кочівницькі народи княжого періоду — печенігів, козарів тощо, які б могли хоча б частково осідати в краю, — тут на Україні поселилися торки, берендеї і чорні клобуки. Потім постійні набіги татарів, захоплення жінок не могли не впливати як на татарський, так і малоруський типи». Далі дослідник зазначає: «Крім цього східного елементу, в часи козацтва повинен був мати хоча б якийсь вплив південнослов'янський й румунський елементи, які вливались в козацьку Україну, а особливо в Запорозьку Січ»[5]. Віддамо належне славетному українському вченому: ці положення його антропологічної розвідки загалом витримали випробування часом.

Історія відвела Павлу Чубинському — палкому патріоту своєї Вітчизни, авторові слів сучасного гімну України — роль першопрохідця в царині української антропології. І він блискуче справився з цією роллю.

[5] *Чубинский П. П.* Труды этнографо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. — Т. 7. — СПб., 1972. — С. 345.

Федір Вовк

Восени 1972 року мені довелося бути свідком того, як із галереї визначних учених на другому поверсі Секції суспільних наук української академії наук знімали портрет Федора Вовка — однієї із найяскравіших постатей українського народознавства останньої третини XIX — початку XX ст., засновника вітчизняної антропології. Понад півстоліття ревнителі сталінської, а згодом сусловсько-маланчуківської ідеології намагалися викреслити ім'я визначного вченого, науковий доробок якого становить понад 200 праць, з історії вітчизняної науки. І лише після здобуття Україною незалежності воно назавжди повернулося на його батьківщину.

Вовк належав до тієї блискучої плеяди народознавців і громадських діячів, світогляд яких сформувався на хвилі національного піднесення в Україні у 60–70-х роках XIX ст. Як активний діяч київської «Громади», він збирав народознавчі матеріали, видавав просвітницьку літературу, організовував недільні школи, влаштовував художні виставки. 1879 року Вовк під загрозою арешту був змушений нелегально залишити батьківщину, перебравшись човном через річку Прут на територію Румунії під виглядом робітника-будівельника.



Федір Вовк (1847–1918) під час перебування в Парижі

Хто знає, як склалася б його подальша доля, якби після тривалих поневірянь у Румунії, Болгарії та Швейцарії в 1887 р. він не оселився у Парижі — загальновизнаному центрі антропологічної науки кінця XIX — початку XX ст. Попри зрілі літа, український учений став постійним слухачем лекцій і практичних занять в Антропологічній школі та Антропологічній лабораторії при Паризькому антропологічному товаристві. Водночас Вовк проводив наукову роботу, співпрацюючи з провідними французькими антропологами. З ініціативи та за активної підтримки одного з них — Луї Манувріє — він підготував й успішно захистив у березні 1905 р. у Сорбонні дисертацію на тему: «Скелетні видозміни

ступні у приматів та в людських рас», отримавши науковий ступінь доктора природничих наук Паризького університету.

У 1901 р., ще до захисту дисертації, за наукові досягнення в царині антропології Паризьке антропологічне товариство нагородило Вовка великою медаллю Поля Брока та щорічною премією Едгара Годара. Згодом він отримав визнання і Російської академії наук, котра нагородила його премією академіка Карла Бера (1906). Визнанням наукових заслуг Вовка можна також вважати той факт, що він був членом паризьких Антропологічного, Доісторичного й Історичного товариств.

Важко переоцінити роль Вовка в історії вітчизняної антропології. Відомо, що він не був піонером у цій справі: окремі статті і брошури, присвячені опису фізичних рис людності деяких регіонів України, з'явилися принаймні в 60-х роках XIX ст. Однак праці його попередників ґрунтувалися на недосконалих методичних засадах, і це не давало змоги використати зібрані дані в узагальнювальних дослідженнях. Тож не дивно, що в тогочасних расових класифікаціях людства, опублікованих зарубіжними вченими, терени України з її сорокамільйонним населенням (другим за чисельністю у Східній Європі) мали вигляд майже суцільної «білої плями».

Таку неприємну традицію вперше порушив саме Вовк, праці якого спиралися на ґрунтовну теоретичну підготовку, передові методичні засади та масові обстеження. Ще під час свого вимушеного перебування за кордоном він плекав надію започаткувати антропологічні дослідження українців. Задум Вовка підтримали його французькі колеги, а також визначний український історик Михайло Грушевський — голова Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) у Львові. Скориставшись запрошенням НТШ, Вовк у 1903–1905 рр. узяв участь у трьох етнографічно-антропологічних експедиціях у Галичині, на Буковині та Закарпатті. Під час цих

експедицій він провів антропологічні вимірювання 726 осіб, зробивши висновок про переважання серед них людей із високим зростом, округлою формою голови та темним забарвленням волосся й очей. Зібрані дані лягли в основу великої статті з антропології гуцулів, де вперше було висловлено думку про належність українців до виділеної французьким ученим Жозефом Денікером «...великої південної групи великорослих і темних брахицефалів, які він називає адріятицькою і яку з антропольогічного погляду можна б було назвати просто слав'янською»[6]. Водночас Вовк вказав на відсутність відмінностей між гуцулами й рештою українців за антропологічними ознаками. Згодом ці тези вчений розвинув в інших працях.



Екслібрис Федора Вовка

Ще ширші можливості для наукових пошуків у царині антропології українців відкрилися перед Вовком тоді, коли після 26-річних поневірянь в еміграції йому дозволили повернутися до Росії (щоправда, без права мешкати в українських губерніях). У січні 1906 р. вчений став співробітником Російського музею ім. Олександра III у Санкт-Петербурзі, а вже наступного року — приват-доцентом кафедри географії та етнографії тамтешнього університету, де він створив власну наукову антропологічну школу. Згуртувавши довкола себе велику групу талановитої молоді — переважно вихідців із України (Олександр Алешо, Євгеній Артюх, Анатолій Носов, Сергій Руденко, Леонід Чикаленко та ін.), Вовк налагодив систематичне збирання антропологічних матеріалів у межах сучасної України і в тих регіонах Росії та Польщі, де й досі компактно меш-

[6] *Вовк Хв.* Антропометричні досліди українського населення Галичини, Буковини й Угорщини // Матеріали до українсько-руської етнології. — Т. 10. — Львів, 1908. — С. 39.

кають великі групи української людності (Холмщина, Курщина, Кубань, Подоння та ін.). Зібрані матеріали, які стосувалися понад 5 тис. осіб, науковець узагальнив в окремому розділі другого тому ґрунтовної енциклопедичної монографічної праці «Український народ в його минулому і сьогоденні» (Петроград, 1916), що містить географічні, історичні, юридичні, культурно-побутові й інші відомості про Україну.

Проаналізувавши мінливість соматологічних ознак у трьох смугах України — північній, середній та південній, Вовк дійшов висновку про відносну антропологічну однорідність українського народу. «Українці, — писав він із цього приводу, — є досить одноманітне плем'я, темноволосе, темнооке, вище за середній зріст чи високого зросту, брахіцефальне, порівняно високоголове, вузьколице, з рівним і досить вузьким носом, з порівняно короткими верхніми та довшими нижніми кінцівками». Сукупність цих ознак, що в найбільш виразній формі простежуються в середній і південній смугах України, Вовк назвав «українським антропологічним типом», відхилення від якого, за його словами, «...в нечисленній кількості осіб можна спостерігати на скрайках території, заселеної українцями». На думку вченого, такі відхилення «...легко пояснити сусідніми етнічними впливами», тобто змішуванням із суміжними етнічними групами. За Вовком, українці належать до поширеної на Балканському півострові і суміжних із ним регіонах адріатичної (або динарської) раси, виявляючи спорідненість з південними і частково — західними слов'янами: сербами, хорватами, чехами, словаками, за винятком поляків[7]. Учений зазначив, що південна група східних слов'ян, на основі якої сформувався український народ, зберегла в собі більше слов'янських рис, ніж північніші, спо-

[7] *Вовк Хв.* Антропологічні особливості українського народу // Студії з української етнографії та антропології. — К.: Мистецтво, 1995. — С. 36.

ріднені з нею групи, з якими генетично пов'язані сучасні росіяни та білоруси.

Висновки Вовка суперечили відомій тезі про «єдиний руський народ» з його трьома гілками, і це спричинило негативну реакцію деяких представників російської антропологічної науки. Згодом вони дали підстави ідеологам комуністичного режиму в Україні навісити вченому ярлик «українського буржуазного націоналіста». Учні Вовка, які на початку 1930-х рр. працювали в академічних інституціях Києва та Ленінграда, стали жертвами сталінських репресій, а його праці потрапили до спецсховищ. Під час хрущовської «відлиги» з них тимчасово зняли ідеологічне «табу», але на початку 1970-х рр., після зміни партійного керівництва в Україні, знову заборонили. Між іншим, у Москві в цей період вони залишалися на полицях бібліотечних фондів і ними можна було вільно користуватися, у чому я з великим здивуванням пересвідчився під час чергового відрядження до «білокам'яної».

Не менш помітний слід залишив Вовк і в історії вітчизняної етнології, яку вважав складовою антропології. Глибоке знання народних звичаїв та побуту, що ними він цікавився ще в юнацькі роки, широка ерудиція, набута систематичною працею, — ось риси, завдяки яким Вовк дуже швидко став одним із найавторитетніших фахівців у цій царині. Уже перше ґрунтовне народознавче дослідження вченого — «Шлюбний ритуал та обряди на Україні», надруковане спочатку в Болгарії, а згодом у Франції французькою мовою (1892), принесло авторові світове визнання.

Серед численних етнографічних праць Вовка — розвідки про народні назви рослин, сільські ярмарки та їхнє значення у традиційному господарському житті українців, побратимство, народну медицину, обрядове використання саней в Україні тощо. Проте найбільшої уваги, безумовно, заслуговує узагальнювальний розділ

«Етнографічні особливості українського народу» монографії «Український народ в його минулому і сьогоденні» (1916), де систематизовано величезний за обсягом матеріал, який охоплює дуже широке коло питань матеріальної та духовної культури українців, а саме: мисливства, рибальства, скотарства, хліборобства, народної техніки (видобування вогню і користування ним; оброблення мінеральних речовин, металів, вовни; виготовлення глиняного, скляного, фаянсового і фарфорового посуду тощо), засобів пересування, харчування, житлового будівництва, народного одягу, вірувань, звичаїв та обрядів, народних знань тощо. У цьому енциклопедичному виданні вперше було подано цілісний етнографічний портрет українців.

За визначні досягнення в царині народознавства у жовтні 1917 р. Петроградський університет надав Вовку звання доктора антропології та етнографії *«honoris cause»*. Трохи раніше Російське географічне товариство нагородило його своєю найвищою відзнакою — великою золотою медаллю ім. В. Семенова-Тяньшанського.

Як представник французької антропологічної школи Вовк вважав, що витоки матеріальної та духовної культури сучасних народів варто шукати в технологічних традиціях і світогляді їхніх далеких предків. Саме цим можна пояснити його постійну увагу до первісної археології. Під час перебування у Франції учений уважно стежив за результатами археологічних досліджень на теренах України. Він постійно листувався з провідними українськими археологами — Володимиром Антоновичем, академіком Миколою Біляшівським, Вікентієм Хвойкою, який відкрив на території Середньої Наддніпрянщини пізньопалеолітичну, трипільську, зарубинецьку, черняхівську й інші археологічні культури. У своїх рефератах, статтях і виступах на міжнародних зібраннях Вовк постійно пропагував досягнення археологічної науки в Україні. Він є ав-



Фсдір Вовк із дружиною

тором ґрунтовної статті про верхньопалеолітичну Кирилівську стоянку, яку запропонував датувати мадленським часом (16–12 тис. років тому). Після бурхливої дискусії на сторінках археологічних видань із цим погодився і автор відкриття, й інші провідні російські фахівці. Цікаві також розвідки Вовка, присвячені трипільській культурі, яка наприкінці XIX — на початку XX ст. була відома під назвою культури мальованої кераміки. В них уперше узагальнено інформацію про знахідки артефактів на пам'ятках цієї культури, виявлених на території України та Румунії, й висловлено



Петро Єфименко (1884–1969)

оригінальні міркування щодо її походження і призначення глиняних споруд. Та все ж найбільшою заслугою вченого перед вітчизняною археологією є відкриття знаменитої верхньопалеолітичної стоянки мисливців на мамонтів поблизу села Мізин на Чернігівщині. Уже перші розкопки, проведені Вовком разом з його учнями Сергієм Руденком і Петром Єфименком улітку 1908 р., дали сенсаційні результати: тут було виявлено крем'яні та кістяні знаряддя праці (скребки, різці, голки тощо) і неперевершені мистецькі ше-



Козак Ананій Коломиєць. *Малюнок Ф. Вовка*

деври кам'яної доби. Серед них — унікальний браслет на пластині з бивня мамонта, просвердлені чорноморські мушлі, стилізовані жіночі статуетки із кісток мамонта, які в сучасній науці отримали назву «палеолітичні Венери», тощо.

Вовк створив у Санкт-Петербурзькому університеті власну палеолітичну школу, виховавши талановитих учнів, які оволоділи складною методикою досліджень і аналізу джерел первісної археології. Більшість із них постраждали в роки сталінських репресій.



Федір Вовк в останні роки життя

Якимось дивом вдалося уціліти лише Петру Єфименку, котрий упродовж 1945–1968 рр. очолював Інститут археології АН УРСР в Києві і був обраний академіком АН УРСР.

У науковому доробку Вовка є також кілька історичних праць, особливе місце серед яких посідає розвідка з історії Задунайської Січі, написана 1882 року під час його перебування в Румунії. Збираючи матеріал, учений відвідав чимало сіл і містечок, де мешкали нащадки козаків-запорожців. Особливо цінну інформацію надав йому 120-річний козак Ананій Коломиєць із придунайського міста Тульча, який добре пам'ятав події, пов'язані зі зруйнуванням у 1775 р. Запорозької Січі. Аналізуючи історичні факти, які стосувались обставин появи і життєдіяльності українських поселень у Подунав'ї, Вовк доповнив їх свідченнями очевидців.

Ще однією заслугою Вовка стала пропаганда досягнень української науки. Він систематично вміщував на шпальтах європейських видань інформацію про народознавчі дослідження в Україні;

ознайомлював наукову громадськість Західної Європи з досягненнями вітчизняної антропології, етнографії та археології; друкував рецензії на праці українських учених тощо. Його наукова діяльність стала своєрідним містком, який з'єднував українську і західноєвропейську, надто французьку, науку. Визнанням внеску Вовка в розвиток міжнародної наукової співпраці стало його нагородження вищою відзнакою Франції — орденом Почесного легіону (1916).

Усе життя Вовк мріяв повернутися в Україну. Здавалося, цій мрії судилося здійснитися: навесні 1918 р. до похмурого Петрограда, на вулицях якого юрби п'яних збільшовичених матросів чинили наругу над людьми, йому надійшло запрошення обійняти посаду професора кафедри географії та антропології Київського університету. В червні вчений, якому тоді вже виповнився 71 рік, разом із донькою Галиною і сином Юрієм вирушив на довгоочікувану батьківщину. Однак дорогою він захворів і помер. Похований на скромному сільському цвинтарі поблизу білоруського міста Жлобина. У 1928 р. донька Галина відвідала могилу батька і поставила на ній дерев'яний хрест. Що ж до Української держави, то вона й досі не потурбувалася про впорядкування могили визначного сина українського народу.

Співробітники антропологічних інституцій 20–30-х років XX ст.

Ще в липні 1915 р. Федір Вовк підготував заповіт, згідно з яким його бібліотека, документи, археологічні колекції тощо мали перейти у власність лабораторії або Антропологічного інституту майбутньої Української академії наук, ідею створення якої плекали провідні вітчизняні вчені та громадські діячі початку XIX ст. За його задумом, основними напрямами наукової діяльності цього закладу мусили бути первісна історія, етнографія та власне антропологія. Один із учнів вченого — Олександр Алешо — спробував реалізувати задум свого вчителя на практиці. У неймовірно тяжких умовах післявоєнної розрухи він перевіз до Києва багатющу книгозбірню, архів, антропологічні, етнографічні й археологічні колекції Вовка, які зберігались у петроградській квартирі вченого. (Архів Вовка, що нині перебуває в Інституті археології НАН України, налічує 6085 одиниць зберігання: рукописи, 5479 листів від 755 кореспондентів, зокрема визначних вітчизняних і зарубіжних учених та громадських діячів кінця XIX — початку XX ст., а саме:



Олександр Алешо (1890–1922)

Івана Франка, Михайла Грушевського, Любора Нідерле, Луї Мануврiє та ін., унікальну колекцію фотографій антропологічних типів населення земної кулі, українців різних історико-географічних регіонів тощо.) Ці матеріали зберігалися в Музеї антропології та етнології ім. Ф. Вовка при Всеукраїнській академії наук, який було відкрито 1921 року. У «Тимчасовому статуті музею», підготовленому Алешо, йшлося про те, що він покликаний стати центральним науковим музеєм в Україні та «здійснювати безпосередні наукові студії з антропології, доісторії та етнології».

1922 року музей було перейменовано в Кабінет антропології та етнології ім. Ф. Вовка. Ця наукова інституція складалася з трьох відділів: етнографії, антропології та передісторії. В її музейному відділі було представлено краніологічні колекції, муляжі, етногра-

фічні колекції, знаряддя праці і зразки мистецтва первісних людей тощо. Незважаючи на нестачу коштів (більшовицька влада не надто жалувала Всеукраїнську академію наук, створену за ініціативою гетьмана Павла Скоропадського), співробітники кабінету Анатолій Носов і В. Ткач систематично проводили антропологічні дослідження, обстеживши кілька територіальних груп українців Поділля, Черкащини, Південної України, татарів Криму, поляків тощо. У 1927 р. при кабінеті було організовано гурток-практикум, де читали лекції та проводили практичні заняття для студентів і молодих науковців.

У 1934 р. цей науковий осередок, який продовжував традиції наукової антропологічної школи Вовка, було ліквідовано, а його співробітники зазнали сталінських репресій. Керівника кабінету Михайла Рудницького заслали до Пермської області Росії, а Анатолій Носов, як обережно висловився у приватному листі один із його колег, «поїхав на будівництво Біломоро-Балтійського каналу». Вовка офіційно оголосили «українським буржуазним націоналістом», ба навіть расистом, і розпочали брутально паплюжити його ім'я. Антропологічна школа Вовка, створена в результаті багаторічної праці, була розгромлена. Нереалізованими залишилися його ідеї щодо створення антропологічного інституту, музейної експозиції з антропології українського народу, підготовки фахівців-антропологів у вищих навчальних закладах України.

У 1920–1930 рр. антропологічні дослідження проводилися також у Львові, який тоді входив до складу Польської держави. У цьому місті діяло два антропологічні осередки: Наукове товариство ім. Шевченка, де дослідницькою діяльністю займався яскравий представник Вовкової школи Іван Раковський, і кафедра антропології та етнології Університету ім. Яна Казимира, котру протягом



Іван Раковський (1874–1949)

1913–1942 рр. очолював відомий науковець, культова постать польської антропології та етнології Ян Чекановський.

1927 року Раковський разом із Сергієм Руденком ще раз опрацювали матеріали, зібрані під керівництвом Вовка, що зберігалися у Ленінграді в російському музеї, і після їх статистичної обробки опублікували 1927 року у збірнику НТШ статтю «Погляд на антропологічні відносини в українського народу», в якій дещо скоригували висновки свого вчителя. У статті наголошувалося на тому, що антропологічний склад українського народу сформувався в результаті змішування «щонайменше шести головних європейських ти-



Сергій Руденко (1885–1969)

пів», хоча основним з них «...є, безперечно, адріятицький», тобто динарський, до якого Вовк відносив усіх українців. За їхніми підрахунками, цей тип охоплює 44,5 % української людності і переважає в південній смузі України. Крім динарського, на етнічних теренах українського народу досить широко представлений ще один темнопігментований брахікефальний, але менш високорослий тип — альпійський (22,0 %). «Обидва антропологічні типи: адріятицький і альпійський, — зауважують дослідники, — так злучені численними перехідними постатями, що можемо тут злучити їх в один спільний „альпо-адріятицький" антропологічний тип.



Ян Чекановський (1882–1965)

Це є, власне, той тип, який покійний наш учитель назвав „українським“ типом і який кожному антропологові, що має нагоду зустрічатись з українським народом, відразу кидається в вічі»[8]. Висновки цих авторів широко використовували у своїх працях інші активні діячі НТШ — географи Сергій Рудницький і Володимир Кубійович.

Власну версію антропологічного складу людності західноукраїнських земель запропонував Ян Чекановський — керівник «львів-

[8] *Раковський І., Руденко С.* Погляд на антропологічні відносини в українського народу // Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. — Т. XXVI. — Львів, 1927. — С. 210–211.

ської» антропологічної школи, добре знаної в довоєнній Європі. Згідно з уявленнями цього вченого, морфологічні особливості сучасного населення Європи сформувалися в результаті взаємодії чотирьох рас (нордійської, середземноморської, лапоноїдної та вірменоїдної), змішування яких спричинило появу ще кількох перехідних типів (альпійського, динарського, субнордійського, сублапоноїдного тощо), що їх, на думку науковця, можна виявити на індивідуальному рівні. За Чекановським, нордійська раса характеризується високим зростом, видовженою формою голови та обличчя, вузьким носом, русявим волоссям, світлим кольором очей; середземноморська — середнім зростом, долікефалією, середньовисоким обличчям, темним забарвленням волосся й очей; вірменоїдна — високим зростом, брахікефалією, коротким і досить широким обличчям, опуклою спинкою носа, дуже сильним розвитком третинного волосяного покриву; лапоноїдна — низьким зростом, короткими кінцівками, смагляво-жовтуватою шкірою, брахікефалією, широким і досить плоским обличчям, відносно широким носом. Для визначення кількісного співвідношення цих морфологічних складників у тій чи іншій групі людей Чекановський розробив оригінальну систему аналізу із застосуванням складних алгебраїчних формул. Послуговуючись власним індивідуально-типологічним методом, він виокремив на українських теренах тогочасної Польської держави шість типів, чи «первнів», а саме: нордійський, субнордійський, тобто близький до нордійського, динарський, змішаний із альпійським лапоноїдний, сублапоноїдний і середземноморський. Найчисельнішим серед них, за Чекановським, є нордійський, який притаманний більшості людності Волині та Холмщини і переважає у Західному Поліссі, Підляшші, Північному Поділлі, Середній Галичині з рукавом обабіч Пруту, Західній Бойківщині тощо. Другий за чисельністю тип — лапоноїдний з до-

мішкою альпійського, який охоплює Поділля, Гуцульщину, Східну Бойківщину, верхів'я Південного Бугу і Південне Полісся. Третім «первнем» Чекановський вважав середземноморський тип з домішкою лапоноїдного, який зустрічається всюди, за винятком Підляшшя, Полісся і Волині. Останнім за чисельністю, на думку польського вченого, є динарський тип, представлений у Східній Галичині, Побужжі та на півдні Холмщини.

Теоретичні засади «львівської» антропологічної школи лягли також в основу книги колишнього співробітника кафедри антропології та етнології Львівського університету Ростислава Єндика «Вступ до расової будови України», що вийшла друком уже в повоєнний час у Мюнхені. За співвідношенням основних антропологічних типів науковець виокремив на теренах України чотири смуги. У трьох із них, на його думку, знову-таки переважає динарський, в одній — нордійський тип. Осередком нордійського «первня», за словами Єндика, є Волинь — «праслов'янська колиска, а тимто треба її вважати за вогнище, з якого випромінювалася ця раса на цілий Схід»[9].

Діяльність обох львівських антропологів практично припинилася в роки Другої світової війни, після закінчення якої Ян Чекановський залишився в Польщі, а Ростислав Єндик емігрував до Німеччини. Тяжка і звична для сталінських часів доля спіткала Сергія Руденка — його заарештували за фальшивими звинуваченнями і на довгі роки позбавили волі.

[9] *Єндик Р.* Вступ до расової будови України // Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека українознавства. — Ч. 1. — Мюнхен, 1949. — С. 223.

Василь Дяченко

До початку 50-х років минулого століття в Україні не залишилося жодного антропологічного осередку: сліди колишніх співробітників Кабінету ім. Ф. Вовка загубилися у сталінських таборах, керівник потужної харківської антропологічної школи Леонід Ніколаєв припинив свої антропологічні дослідження, боячись стати репресованим.

І все-таки антропологія в Україні відродилася. Її організаційним осередком у повоєнний час був Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, що його на початку 1950-х рр. очолював поет-академік Максим Рильський, якому, як і його заступникові — історику й етнографу Костю Гуслистому, якимось дивом вдалося уникнути репресій і вижити в роки «сталінської м'ясорубки». Саме ці визначні особистості разом із відомим зоологом Іваном Підоплічком, котрий ще в повоєнні часи глибоко цікавився антропологією, ініціювали проведення у Києві наради, за підсумками якої було прийнято резолюцію про необхідність відродження антропологічної науки в Україні.

Зусилля організаторів наради не стали даремними: влітку 1956 р. в інституті створили групу антропології та постійно діючу



Василь Дяченко (1924–1996)

Українську антропологічну експедицію, керівником якої призначили Василя Дяченка. Лише за рік до цієї події він повернувся до Києва — міста свого дитинства і юності.

Майбутній антрополог народився 1 листопада 1924 р. у родині визначного вітчизняного архітектора Дмитра Дяченка — першого директора київського Архітектурного інституту, палкого прихильника українського бароко, автора багатьох споруд, що й нині прикрашають Київ (наприклад, центральний корпус Національного аграрного університету в Голосієвому), Миргород (центральний корпус знаменитого санаторію), Кам'янку (приміщення музею)

та багато інших міст. Дитячі роки Василя Дяченка минули у великій квартирі будинку, спорудженого за проектом його батька на вулиці Пушкінській. Однак 1938 року Дмитра Дяченка заарештували за стандартним звинуваченням у буржуазному націоналізмі і через два роки розстріляли. Рятуючись від переслідувань, родина перебралася до Москви. 1946 року Василеві Дяченку вдалося успішно скласти іспити і стати студентом історичного факультету Московського державного університету ім. М. Ломоносова, в якому на той час були зосереджені кращі наукові сили неосяжної більшовицької імперії. Тут він і зацікавився антропологією. Ті, хто знав Дяченка у студентські роки, розповідали, що він власноруч змайстрував дерев'яні циркулі й обмірював ними своїх однокурсників, серед яких було багато іноземців (чимало з них пізніше стали відомими діячами міжнародного комуністичного руху). Чутки про допитливого аматора дійшли до Георгія Дебеца — одного із провідних тогочасних радянських спеціалістів у царині етнічної антропології, який знайшов студента і під час особистої зустрічі порадив йому здобути ще одну освіту. Тож після закінчення історичного факультету Дяченко став студентом-заочником кафедри антропології біологічно-ґрунтознавчого факультету Московського державного університету, створеної ще в 20-х роках минулого століття за ініціативою відомого російського вченого-антрополога, географа й етнографа, академіка Петербурзької АН Дмитра Анучина. Кафедра мала солідні напрацювання з методики антропологічних досліджень, висококваліфікований професорсько-викладацький склад і давні традиції науково-дослідницької роботи: більшість співробітників кафедри одночасно працювали і в Науково-дослідному інституті, і в Музеї антропології МДУ.

Розробляючи маршрути польових досліджень Української антропологічної експедиції, українські вчені мусили враховувати на-

працювання своїх французьких, німецьких, польських, російських (зокрема московських) колег, які на той час уже мали досвід масових антропологічних обстежень. Це питання спеціально обговорювалося на антропологічній нараді. У виступах її учасники наголошували, що методика суцільних порайонних обстежень, яку колись використовували в країнах Західної Європи, не дасть бажаних результатів. «В Українській РСР така методика не може бути застосована і не виправдовується історією заселення країни. Дослідження потрібно провести вибірковим способом, але вибір пунктів дослідження повинен визначатися певними історико-етногенетичними завданнями, — зауважував у виступі на нараді Віктор Бунак. — Завдання не в тому, щоб рівномірно охопити всю територію країни, а в тому, щоб вивчити зони, які обіцяють дати найбільший матеріал для вирішення проблем походження українського народу. Зрозуміло, що антропологічні дослідження в Херсонській, Дніпропетровській областях або Донбасі мають менше значення для з'ясування цих проблем, ніж дослідження на Волині, Поділлі, Галичині або Буковині»[10].

Саме цими принципами керувалася під час вибору маршрутів Українська антропологічна експедиція, яка працювала вісім років поспіль (1956–1963). Польовий сезон часто розпочинався у квітні, а завершувався в жовтні. З погляду сьогоднішнього дня ентузіазм керівника експедиції та її співробітників просто вражає: долаючи побутові незручності й організаційні труднощі (адже доводилося працювати і в заводських цехах, і на фермах, і на колгоспних ланах), вони за порівняно короткий час зібрали унікальний матеріал, який і нині залишається основним джерелом з антропології українського народу. Чого тільки не було під час цих експедицій: і ра-

[10] *Бунак В. В.* Про стан та завдання антропологічних досліджень в Українській РСР // Матеріали з антропології України. — 1960. — Вип. 1. — С. 16.

дість, пов'язана з відвідуванням винарень, і неприємності, спричинені неуважністю водія після таких відвідувань. Час від часу в роботі експедиції брали участь і московські колеги-антропологи, і українські етнографи.

Загалом Українська антропологічна експедиція обстежила за класичною антропометричною та антропоскопічною програмою близько 80 територіальних груп українців (а це понад 10 тис. осіб) і 45 вибірок інших народів Східної Європи, а саме: росіян, білорусів, євреїв, молдаван, поляків, греків, болгар, гагаузів тощо. Згодом Дяченко проводив польові дослідження також на Кубані, Північному Кавказі, в Сальських степах, у Чехословаччині, Польщі та Югославії. Більшість цих матеріалів він узагальнив у кандидатській дисертації, яку захистив на засіданні Вченої ради НДІ та Музею антропології Московського університету, а також у монографії, написаній на її основі[11].

Це видання, яке має фундаментальний характер, присвячене загальній антропологічній характеристиці українців на тлі інших етнічних груп Східної, Центральної та Південної Європи. У ньому детально проаналізовано географічний розподіл основних антропологічних ознак серед людності України, на підставі якого в її межах виокремлено кілька регіональних варіантів (антропологічних областей), про що ми поговоримо пізніше. Для обґрунтування своїх висновків Дяченко залучив дані суміжних етногенетичних дисциплін: історії, мовознавства, етнографії, археології.

Звичайно, не всі з висновків монографії витримали випробування часом. Пізніше авторові дорікали за надмірне захоплення пошуками антропологічних аналогій між українцями, росіянами та білорусами і надто різкі оцінки творчої спадщини своїх поперед-

[11] *Дяченко В. Д.* Антропологічний склад українського народу. Порівняльне дослідження народів УРСР і суміжних територій. — К.: Наук. думка, 1965. — 129 с.



Будні Української антропологічної експедиції (1956–1963)

ників і колег, дехто з яких на той час перебував в еміграції (т. зв. «українських буржуазних націоналістів»). Згодом на сторінках парламентського часопису «Віче» Дяченко визнав, що його критика на адресу Вовка й інших українських учених мала упереджений характер, спричинений «стандартними вимогами партійної ідеології», і щиросердно вибачився[12]. Від себе додам, що на таку оцінку науковцем своїх попередників вплинула не лише ідеологія, а й конкретна інстанція — відділ науки й освіти ЦК КПУ, куди Дяченко разом із Костем Гуслистим носили для ознайомлення рукопис майбутньої книги. За спогадами колег, досвідчений і не раз «битий» компартійними функціонерами за «ідеологічні відхилення» заступник директора ІМФЕ АН УРСР, який дивом уцілів під час

[12] *Дяченко В.* Не тільки чорнії брови, карії очі (антропологічні типи на етнічній території українського народу) // Віче. — 1992. — № 4. — С. 122.

сталінських репресій, дуже хвилювався, адже ту ситуацію можна охарактеризувати приказкою «Пан або пропав». Однак цього разу все обійшлося: місцеві партійні бонзи погано розумілися на антропології і оскільки в Москві виходили книги такої тематики, то підстав відхилити рукопис не було. І хоча монографію Дяченка опубліковано понад 40 років тому, вона не втратила актуальності й нині. Квінтесенцією книги є наведені в таблицях емпіричні дані — цифри, на підставі яких фахівці-антропологи отримали змогу реконструювати основні напрями етногенетичних процесів на історичних теренах України і які не мають терміну давності. Прикметно, що у своїй фундаментальній праці Дяченко, по суті, підтвердив ті положення антропологічної концепції Вовка, які стосуються відносної антропологічної однорідності українського народу і меншою мірою — провідних напрямів антропологічних зв'язків українців.

Ще однією заслугою Дяченка перед вітчизняною антропологією було створення спеціалізованого друкованого органу — квартальника «Матеріалів з антропології України», в якому українські вчені та їхні колеги з інших республік колишнього Радянського Союзу могли регулярно публікувати результати своїх досліджень. На жаль, 1974 року у зв'язку з загальним наступом «щербицько-маланчуківської» влади на українську науку цей часопис ліквідували. Уже готову верстку останнього числа «Матеріалів» вилучили з друкарні без жодних пояснень. Одночасно була ліквідована група антропології. Дослідження в царині антропології українського народу припинилися на довгі роки і поновилися лише після проголошення незалежності України.

Дяченко мав неабиякий талант передавати молоді своє самовіддане ставлення до антропології — науки, якій він присвятив життя. У цьому не раз пересвідчився і автор цих рядків під час спільних

експедиційних мандрів у Галичі Мерському, тобто Мерянському, Костромської області Російської Федерації, де зафіксовані релікти мови фінномовного племені мері; у Східній Естонії, де й нині мешкають естонці сету — етнографічна група естонського народу, яка сформувалася в результаті взаємодії давніх естів — предків сучасних естонців і кривичів — одного із середньовічних східнослов'янських племен; у кількох регіонах автономної республіки Комі серед комізирян; на півночі Удмуртії серед удмуртів; у Комі-Пермяцькому автономному окрузі Пермської області серед комі-пермяків; у Мордовії серед мордви-ерзі. Вибір цих експедиційних маршрутів не був випадковим — Дяченко глибоко цікавився питаннями етнічної історії народів Східної Європи і добре знав її. Під час експедицій доводилося долати чимало труднощів організаційного та побутового характеру, однак навіть у найтяжчих і найнесподіваніших ситуаціях Дяченко ніколи не втрачав оптимізму і працездатності. Колеги-антропологи з інших республік колишнього Радянського Союзу високо цінували не лише глибокі знання цього українського вченого, а й такі його суто людські риси, як доброзичливість, почуття гумору, готовність завжди прийти на допомогу.

В особистому житті Василь Дяченко був скромною, не дуже практичною людиною, обтяженою матеріальними та побутовими проблемами. Однак його життя було наповнене творчою наснагою і невтомними науковими пошуками. Результатами цих пошуків українська наука послуговується й нині.

Єлизавета Данилова

Ще однією яскравою особистістю української науки про людину 60–70-х років минулого століття була Єлизавета Данилова, яка тривалий час керувала групою антропології.

Майбутня дослідниця народилася 28 березня 1910 р. у містечку Середина-Буди на Новгород-Сіверщині. Після закінчення школи навчалася у Київському медичному інституті. Аспірантура цього закладу, робота асистентом, підготовка до захисту дисертації — усе це перекреслила грізна воєнна пора, коли мікроскоп співробітника кафедри анатомії людини довелося замінити на скальпель хірурга польового лазарету. Три довгих роки Данилова оперувала бійців і офіцерів 56-ї армії на Північно-Кавказькому фронті. Нескінченні операції відбувалися під звуки гарматних пострілів, завивання та вибухи авіаційних бомб. Якось одна з них влучила у приміщення польового лазарету, внаслідок чого молода тендітна жінка отримала тяжку контузію. Після тривалого лікування в госпіталі у Сухумі вона повернулася до зруйнованого Києва. Ще до звільнення з армії 1945 року Данилова успішно захистила кандидатську дисертацію, рукопис якої дивом зберігся під час нацистської окупації.



Єлизавета Данилова (1910–1998)

Наукові інтереси Данилової сформувалися у відділі еволюційної морфології Інституту зоології АН УРСР, де вона працювала упродовж 1950–1963 рр. Цією науковою інституцією керував академік Іван Підоплічко, який глибоко цікавився питаннями антропогенезу і зумів зацікавити ними свою співробітницю. Еволюція кисті попередників *Homo sapiens* — проблема, яка тривалий час перебувала в центрі уваги палеоантропологів усього світу і яка

стала об'єктом багаторічних досліджень Данилової, що завершилися успішним захистом докторської дисертації на тему: «Пристосовницька еволюція кисті приматів у зв'язку з походженням людини». Сутність цієї праці — з'ясування тих морфологічних рис руки сучасної людини, які сформувалися в її предків унаслідок прямоходіння і трудової діяльності. Дисертація містить багато виважених, глибоко аргументованих думок про критерії роду *Homo*, місце *Homo habilis* в еволюційному ланцюзі, чинники процесу гомінізації, що не втратили свого значення і сьогодні. Згодом основні положення цієї наукової роботи знайшли відображення у двох монографіях Данилової: «Еволюція руки у зв'язку з питаннями антропогенезу» (К., 1965) та «Еволюція руки» (К., 1979). Цікаво, що останню книгу в Москві переклали англійською мовою, видали і розповсюджували за кордоном, навіть не повідомивши про це її автора (щоправда, залишивши її прізвище на обкладинці). Данилова випадково дізналася про це від свого колеги, який був у науковому відрядженні в Єгипті. Природно, що ні про який гонорар не йшлося. Такі тоді були «правові» часи.

Щоб займатися питаннями антропогенезу, треба добре знати зоологію ссавців, морфологію попередників *Homo sapiens* і сучасних людей. Цими унікальними знаннями якраз і володіла Данилова. Вони дуже знадобилися їй, коли колишні співробітники групи антропології ІМФЕ ім. М. Рильського АН УРСР влилися в колектив Інституту археології. Данилова стала бажаним учасником експедиції в Червоній Балці, яка розрізає скелю Ак-Кая поблизу міста Білогірськ у Криму, де колись жили неандертальці. Кілька років поспіль дослідниця впродовж тривалого польового сезону займалася, на перший погляд, нецікавою роботою: розбирала купи кісток, виявлених археологами під час розкопок стоянок первісних людей, визначала видову належність тварин, на яких ті полю-

вали, і сама робила спроби відшукати кісткові рештки неандертальців, що саме по собі є великою рідкістю. Кілька разів Даниловій таки вдалося це зробити. Її відкриття стали основою дуже цікавих статей, в яких ідеться про тривалість дитинства мустьєрської людини (а воно було значно коротшим, ніж у сучасних людей) і загальні особливості фізичного типу неандертальців Криму.

Крім того, Даниловій став у пригоді її фронтовий досвід хірурга. Коли під час розкопок кургану у Криму в похованні катакомбної культури було знайдено трепанований череп людини, вона замислилася над тим, як і за допомогою якого інструмента люди доби бронзи робили такі складні операції. Колеги-археологи вважали, що ним могла бути гостра крем'яна пластинка (такі пластинки часто знаходять у тогочасних похованнях). Щоб перевірити цю версію, Данилова здійснила оригінальний науковий експеримент: придбала на Бессарабському ринку в центрі Києва свинячу голову, зварила й очистила її від м'яса, а потім за допомогою крем'яного скальпеля швидкими круговими рухами досвідченого хірурга приблизно за 20 хвилин вирізала на її лобовій кістці круглий отвір. Сумніви зникли: саме так трепанували череп і наші далекі предки.

Ще однією сферою наукових зацікавлень Данилової була антропологічна гематологія — наука про будову крові. Перу дослідниці належить монографія «Гематологічна типологія і питання етногенезу українського народу» (К., 1971), де вперше проаналізовано генетичні стосунки українців і сусідніх народів за даними кров'яних груп A, B, 0, Mn і резус-негативності (детально про це йдеться у п'ятому розділі цієї книжки).

Данилова проявляла інтерес і до творчості: писала фронтові спогади, малювала. Досвід художника знадобився їй під час графічної антропологічної реконструкції зовнішності Нестора Літописця, що породила велику зацікавленість у найширших колах

громадськості. А ще разом із автором цієї книжки вона підготувала науково-популярне видання з антропології «Людина та її розвиток» (К., 1985), гігантський, як на сьогодні, наклад якої (60 тис. примірників) швидко зник із полиць книгарень.

Данилова була зовні стриманою людиною. Але за цією стриманістю приховувалися активність і цілеспрямованість: будь-яку справу вона доводила до кінця, наполегливо долаючи бюрократичні труднощі та перепони. Саме таких особистостей не вистачає сучасній українській науці.

Тетяна Алексєєва

Тетяна Алексєєва жила в Москві, була визначним російським антропологом, академіком Російської академії наук. Здавалося б, а яке відношення має вона до України, де перебувала лише кілька разів, здебільшого проїздом? Відповім стисло — пряме. Внесок цієї дослідниці у розвиток української антропології неможливо переоцінити.

Алексєєва народилася 1928 р. у Казані в інтелігентній родині, яка незабаром переїхала до Москви. Її батько був професором Тимірязівської сільськогосподарської академії, і, мабуть, ця обставина певною мірою визначила життєвий шлях юної Тетяни. Після закінчення середньої школи у 1946 р. вона вступила на біологічно-ґрунтознавчий факультет Московського державного університету ім. М. Ломоносова. Ті, кому довелося бувати у центральному корпусі цього славетного навчального закладу, з вікон якого добре видно кремлівські стіни, знають, що там і досі розташовані Науково-дослідний інститут (НДІ) і Музей антропології МДУ. Ознайомлення з багатющою експозицією музею, а головне — знайомство зі співробітниками цього закладу, які займалися і науковою, і педагогічною діяльністю, привело допитливу студентку на кафедру антро-

пології, де в той час працювала справжня плеяда блискучих учених — Віктор Бунак, Георгій Дебец, Микола Чебоксаров та ін.

Після закінчення навчання в університеті Алексєєва вступила до аспірантури і 1954 року захистила кандидатську дисертацію, присвячену стосункам середньовічних слов'янських і фінських племен у Поволжі. Ця подія хронологічно збіглася з початком грандіозних за своїми масштабами польових антропологічних досліджень, які проводилися в рамках Російської антропологічної експедиції 1955–1959 рр., організованої Інститутом етнографії ім. М. Миклухо-Маклая АН СРСР і НДІ Московського університету. Керівником проекту був Віктор Бунак, який без вагань доручив керівництво польовими дослідженнями Алексєєвій. І вона блискуче виправдала його довіру: впродовж п'яти польових сезонів експедиція зробила майже неможливе, обстеживши за широкою соматологічною програмою 17 тис. дорослих чоловіків і жінок — корінну людність 107 різних районів європейської частини Російської Федерації. За підсумками цих досліджень було підготовлено ґрунтовне монографічне видання за редакцією Бунака — «Походження й етнічна історія російського народу (за антропологічними даними)» (М., 1965), основні розділи якої написала Алексєєва. Разом із краніологічними вимірюваннями численних середньовічних східнослов'янських серій, що зберігаються у фондах НДІ і Музею антропології МДУ, матеріали Російської антропологічної експедиції склали основу докторської дисертації вченої на тему: «Антропологічний склад східнослов'янських народів і проблема їхнього походження», яку вона блискуче захистила в 1969 р. Незабаром ключові положення дисертації Алексєєва використала в монографії «Етногенез східнослов'янських народів за даними антропології» (М., 1973), що підбила підсумки досліджень багатьох поколінь науковців у царині антропології східного слов'янства.



Тетяна Алексєєва
(1928–2007)

Безперечною перевагою цієї фундаментальної праці є її об'єктивність, небажання автора підпорядковуватися компартійно-шовіністичним ідеологічним штампам про антропологічну подібність «трьох братніх східнослов'янських народів, котрі походять із єдиного кореня — давньоруської народності», якими грішили праці інших радянських дослідників. Алексєєва називала речі своїми іменами: вона вказала на дуже велику роль фінського субстрату у формуванні антропологічного складу російського народу, писала про те, що росіяни і білоруси належать до кола північних, а українці — південних європеоїдів. Російська дослідниця погоджувалася з висновком Вовка про переважання на теренах України носіїв брахікефального темнопігментованого високорослого антропологічного типу, який вона називала «подніпровським», наголошуючи, що він властивий більшості українців і не зустрічається серед інших східнослов'янських народів. Якби щось подібне в той час написав український учений, то перед ним у кращому разі назавжди зачинилися б двері дослідних інституцій, а в гіршому — відчинилися б ворота одного із мордовських таборів для політв'язнів.

Починаючи з 1948 р. і майже до останніх днів життя Алексєєва була керівником і учасником безлічі антропологічних експедицій на теренах європейської частини Російської Федерації, Північного Кавказу, Сибіру, Далекого Сходу, Центральної Азії, Монголії тощо.

У двох із них наприкінці 80-х — на початку 90-х років XX ст. узяв участь і автор цих рядків (у Ставропольському краї і Вологодській області Росії). Так склалося, що обидві експедиції проводилися взимку. Було холодно і незатишно: навіть на Ставропольщині тріщали небачені в цій місцевості морози, а в засніженому містечку Кирилово-Угрюмово на Вологодщині довелося працювати із середньовічними краніологічними серіями у великій келії монастиря початку XVI ст., яку було неможливо обігріти дровами, що їх поглинала величезна пічка. (Її топила молода приваблива і дуже мовчазна жінка, яка за рішенням місцевого суду у такий спосіб спокутувала якусь свою вину. Між собою ми називали цю жінку «послушницею».) Однак у спілкуванні з визначним ученим, людиною, позбавленою будь-якої зверхності у ставленні до молодших колег, здатною запалити своїм ентузіазмом, працьовитістю й оптимізмом навіть безнадійних песимістів, забувалися всі незручності. Наші експедиційні вечори були прекрасними, бесіди — незабутніми. Алексєєва мала дивовижний дар створювати затишок навіть у тяжких експедиційних умовах, подаючи приклад іншим, молодшим, але інертнішим чи менш витривалим.

Алексєєва самовіддано служила науці, що було справою її життя. Символічно, вона пішла з нього в дорозі, повертаючись поїздом додому з Мінська, де напередодні виступала з доповіддю на конференції та активно спілкувалася з колегами. Так завершують свій життєвий шлях справжні науковці.

Розділ 3

Біля джерел



Початки людської історії

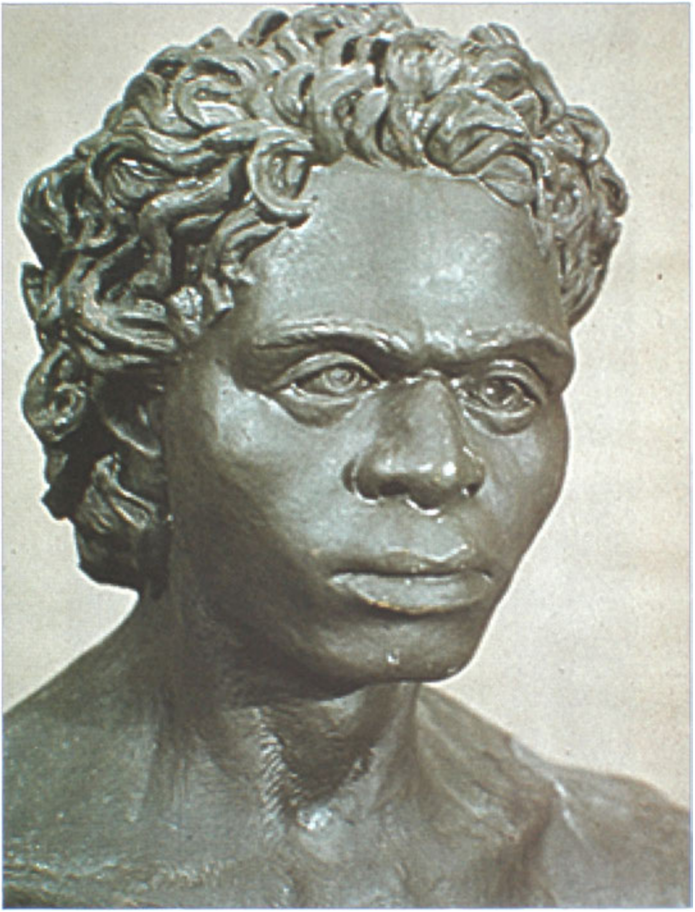
Пригадую один епізод з далеких дитячих років: хтось із нашого невтомного хлоп'ячого гурту приніс до школи кам'яну сокиру, знайдену на високому березі річки Горинь. Після уроків ми подалися до пралісу, де, прикріпивши її паском до палиці, спробували зрубати молоденьке деревце. Однак ця затія безславно провалилася: сокира, попри всі наші зусилля, кілька разів зривалася з древка, а після чергового невдалого удару випадково потрапила на камінь, який стирчав з-під землі, і розкололася. І тоді, мабуть, уперше в житті я замислився над тим, яким складним було життя наших далеких пращурів і який довгий шлях мусили пройти люди, перш ніж досягти рівня сучасної цивілізації...

Нині достеменно відомо, що біологічна історія людства розпочалася близько 3–2,5 млн років тому. На думку більшості вчених, найвірогіднішою «прабатьківщиною» роду *Homo* (в перекладі з латини — «людина»), який об'єднує викопних і сучасних людей, була Африка, а точніше область Східноафриканського рифту — гігантського гірського розлому, що утворився внаслідок давньої вулканічної діяльності і тягнеться з півночі на південь континенту впродовж кількох тисяч кілометрів. Саме цей регіон входив до аре-

алу австралопітеків («південних мавп») — людиноподібних мавп кінця третинного — початку четвертинного геологічного періодів, які мали випрямлену поставу тіла, пересувалися на задніх кінцівках і яких вважають безпосередніми біологічними попередниками людей; тут в Олдувайській ущелині виявлено кісткові рештки *Homo habilis* («людини вмілої»), а також виготовлені нею знаряддя праці — чопери або гальку невеликих розмірів із грубими однобічними сколами; чопінги — камені або гальку, оббиту з обох сторін, сфероїди — оббиті з усіх боків камені округлої форми, що слугували для метання, тощо. Поширена думка, що *Homo habilis* (до речі, далеко не усі фахівці вважають цих істот «справжніми» людьми) були творцями найдавнішої у світі археологічної культури — олдувайської, або олдованської (2,5–1,5 млн років тому). 1960 року в Олдувайській ущелині, котру можна назвати палеоантропологічним «клондайком», Льюїс Лікі — відомий англо-африканський учений (англієць за походженням, він народився і виріс у родині місіонера в Кенії, що стала його батьківщиною), який присвятив своє життя пошукам найдавніших слідів життєдіяльності людини, виявив також кісткові рештки архантропа — найдавнішої «справжньої» людини в Африці, яку він назвав «олдувайським пітекантропом». Незабаром подібні знахідки було здійснено й в інших регіонах цього континенту, де знаходилася «прабатьківщина» людства. Переважну більшість африканських архантропів сучасні вчені відносять до одного і того самого біологічного виду — *Homo ergaster* («людина, що працює»), представникам якого були властиві відносно великий об'єм мозку — близько 1000 $см^3$ (це значно більше, ніж у *Homo habilis*); випрямлена постава і доволі велика довжина тіла (за розрахунками, зріст дванадцятирічного підлітка зі стоянки Наріокомате III на західному березі озера Туркана в Кенії в дорослому віці міг сягати 180 см); масивна будова черепної кришки з по-

тужним надочним валиком, що буквально «нависав» над обличчям; широкий ніс; прогнатизм, тобто різке випинання нижньої частини обличчя вперед; «важка» нижня щелепа, без якої неможливе мовлення, з округлим краєм замість підборідного виступу (до нього зсередини кріпляться м'язи, що рухають язиком). У зв'язку з цим архантропи (як африканські, так і ті, що згодом розселилися в інших регіонах Старого світу) спілкувалися за допомогою т. зв. експресивно-вказівних часточок, які не мали чіткого смислового навантаження.

Homo ergaster жив в умовах теплого клімату, сприятливого для життя первісної людини. Однак незабаром природні умови значно змінилися, розпочалося загальне похолодання, Північний Льодовитий океан і Антарктида вкрилися суцільним шаром льоду, в Африці розпочалася аридизація клімату (посуха), що спричинилося до різкого зменшення площі лісів і кількості харчових ресурсів. Що ж до середніх широт Євразії та Північної Америки, то тут утворилися гігантські льодовики, наступи яких чергувалися з відступами. За загальноприйнятою схемою, на території Європи розрізняють чотири послідовні льодовикові епохи. Їх назви походять від назв річок у Швейцарських Альпах, поблизу яких виявлено рештки льодовиків, а саме: Гюнц (1000–700 тис. років тому), Мендель (500–350 тис. років тому), Рісс (250–100 тис. років тому), Вюрм (70–10 тис. років тому). Щоб осягнути масштаби цих явищ, скажу, що в період найбільшої активності льодовика під час рісського зледеніння потужний шар криги вкрив майже 30 % поверхні земної кулі, а на теренах України суцільний льодовий панцир опускався до рівня сучасного Дніпродзержинська на Дніпропетровщині. У прилеглих до льодовика зонах утворювалися заболочені рівнини і тундри, а на південь від них — холодні ліси та лісостепи, де з'явились арктичні тварини, а саме: мамонти, шер-



Пізньопалеолітичний мисливець зі стоянки Маркіна Гора поблизу с. Костьонки. *Скульптурна реконструкція М. Герасимова*





Трипільські антропоморфні статуетки з реалістичними рисами обличчя



Чоловік і жінка із пізньотрипільського могильника поблизу с. Вихватинці. *Графічна реконструкція М. Герасимова*



Керносівський ідол — кам’яна статуя кінця III — початку II тис. до н. е.



Модельований череп із поховання інгульської катакомбної культури



Козак-бандурист XVIII ст. *Невідомий художник*





Обличчя скіфських воїнів на срібній чаші із кургану Гайманова Могила



Скіфський курган Переп'ятиха на Київщині. *Малюнок Т. Шевченка*



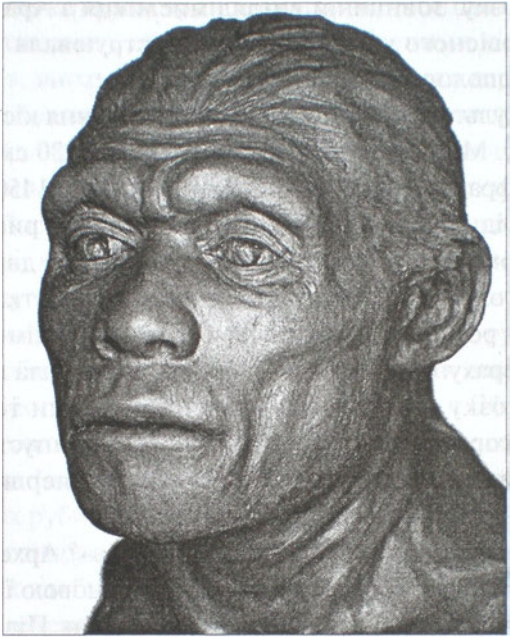
Половецька баба — кам'яна статуя

стисті носороги, північні олені, печерні ведмеді тощо. Наступи льодовиків супроводжувалися пониженням рівня світового океану, що спричинило зміни обрисів островів і континентів та утворення суходільних мостів між ними. Розпочалися міграції первісних людських колективів із Африки в інші регіони Старого світу.

Саме з міграціями пов'язана поява перших людей на теренах Європи. Є дані, що вони з'явилися тут 2–2,5 млн років тому. Про це свідчать нечисленні стоянки з примітивними знаряддями праці, виявлені в деяких районах Південної та Центральної Європи (наприклад, у гроті Валоне поблизу Ніцци, у Приморських Альпах). Проте першолюди, вірогідно, перебували в той час тут лиш епізодично. Справжнє заселення Європи відбулося пізніше — близько мільйона років тому, за т. зв. ашельської археологічної культури, або доби раннього палеоліту (від містечка Сент-Ашель у Франції, де вперше виявлено кам'яні вироби цієї історичної епохи), яка датується 1,5 млн — 150 тис. років тому. Творцями цієї культури, що характеризувалася широким розповсюдженням кам'яного рубила — масивного знаряддя мигдалеподібної форми з двобічною обробкою, яке виготовляли з кременю, кварциту тощо, був той різновид архантропів, що його відносять до біологічного виду *Homo erectus* («людина прямоходяча»). 500–200 тис. років тому ці першолюди вже досить широко освоїли південь, центр і схід континенту, зокрема терени сучасної України. Найвідоміші пам'ятки ашельської культури розташовані біля селища Королеве та сіл Рокосове і Малий Раковець на Закарпатті; Луки Врублевецької у Подністров'ї; Лабушного в Північно-Західному Причорномор'ї; міста Житомир у Правобережному Поліссі; в Криму, де виявлено близько 15 ашельських місцезнаходжень, тощо. Окремі знаряддя із кременю ашельської доби виявлено також неподалік міста Амвросіївка в Донбасі й міста Ізюм на Сіверському Дінці.

Ще порівняно недавно вважали, що витоки найдавніших міграцій первісних людей на теренах України слід шукати на південному сході Європи, зокрема в кавказькому регіоні. Однак дослідження ранньопалеолітичної стоянки поблизу селища Королеве в Закарпатті, найдавніший культурно-хронологічний комплекс якої датується близько 1 млн років тому, змусили докорінно змінити такі уявлення. Весь комплекс даних, отриманих під час розкопок цієї унікальної пам'ятки під орудою київського археолога Владислава Гладиліна, переконливо свідчить про те, що заселення України відбувалося з Центральної Європи та Балкан.

Кісткові рештки людей ашельської доби — велика рідкість, яка стає справжньою науковою сенсацією. На теренах України їх поки що не виявлено. Однак фізичні риси «праєвропейців», які залишили тут найдавніші археологічні пам'ятки, можна реконструювати на підставі знахідок в інших країнах Європи, а саме: нижньої щелепи людини, яка жила близько 500 тис. років тому (стоянка поблизу міста Гейдельберг у Німеччині); черепа двадцятирічного мисливця із високогірної печери Араго поблизу міста Тотавель у Франції, котрий загинув від рук ворогів десь 400 тисяч років тому; фрагмента потиличної кістки, що датується цим самим часом, знайденої під час розкопок стоянки на околицях села Вертешселлеш в Угорщині; гарно збереженого кістяка чоловіка, який помер близько 300 тис. років тому (печера Петралона біля міста Салоніки у Греції); кісткових решток близько сорока людей, котрі жили на пагорбах Атапуерка у Східних Піренеях на території сучасної Іспанії приблизно 400–200 тис. років тому, тощо. Нині цю групу європейських архантропів відносять до біологічного виду *Homo heidelbergis* («гейдельберзька людина») і називають «архаїчними сапієнсами».



Людина з Араго. *Скульптурна реконструкція Г. Лебединської*

Спільною рисою «архаїчних сапієнсів», далекі родичі яких жили також у цей час на Африканському континенті, є те, що в їхній зовнішності поєднувалися й архаїчні, і більш сучасні, «прогресивні» ознаки морфологічної будови. Наприклад, череп людини з Араго характеризується видовженою масивною мозковою коробкою, дуже скошеним лобом, значним розвитком лобного рельєфу, прогнатизмом, відсутністю підборідного виступу і за цими ознаками нагадує череп її далеких африканських предків. Проте за підсумками вивчення ендокрана — внутрішнього зліпка мозкового

черепа — було встановлено, що архантроп мав значно складнішу структуру мозку. Зовнішній вигляд мисливця з Араго, який став жертвою первісного канібалізму, реконструювала московський учений-антрополог Галина Лебединська.

Схожі результати отримано й під час вивчення кістяка чоловіка із Петралони. Місткість його черепа сягнула 1230 см^3 (у сучасних людей ця цифра в середньому становить близько 1450 см^3).

Ще своєрідніше поєднання антропологічних рис було притаманне давньому європейцю (вважають, що це був двадцятирічний чоловік) зі стоянки Вертешселлеш, потилична кістка якого вкрай масивна і має розвинутий валик, що властиво раннім архантропам. Водночас розрахунки показали, що ця людина мала цілком сучасний об'єм мозку — 1350–1400 см^3. Враховуючи територіальну близькість Угорщини та Закарпаття, можна припустити, що схожими рисами характеризувалися і ті люди, які першими примандрували на історичні українські землі.

Що ми знаємо про первісних «європейців»? Археологічні розкопки останніх десятиліть засвідчили, що основою їх життєдіяльності було загінне полювання на великих тварин. Під час розкопок стоянок Торральба і Амброна в Іспанії виявили рештки понад 75 слонів, убитих за допомогою кам'яних знарядь. Мисливець із грота Араго вбивав ведмедів, носорогів, вовків, пантер, оленів, коней тощо. Первісні люди зі стоянки поблизу міста Галле (Германія) полювали на носорогів, слонів, биків, оленів, на кістках яких виявлено численні ушкодження, завдані штучними знаряддями. Ефективність полювання забезпечувалася багатьма чинниками, а саме: спільними узгодженими діями членів первісних колективів, наявністю досконалих знарядь, використанням вогню. Цікаві спостереження зробив американський антрополог Кларк Хоуелл в Амброні. На його думку, стародавні мисливці запалювали траву,

щоб гнати слонів у потрібному напрямку. Крім того, під час полювання на великих тварин вони послуговувалися палаючими головешками та списами з обпаленими загостреними кінцями. Один із таких списів, виготовлених із тяжкого тисового дерева, було виявлено між ребрами давнього слона під час розкопок стоянки на березі річки Аллер поблизу міста Лерінген у Саксонії (Германія). Спис мав довжину 244 см, його кінець був загострений і загартований вогнем. Поруч знайдено ашельські кам'яні знаряддя.

Цікаво, що, виготовляючи кам'яні знаряддя, європейські перволюди послуговувалися не лише суто практичними потребами, а й естетичними уподобаннями. Вивчаючи ручні рубила-біфаси ашельської доби, чеський антрополог Ян Єлінек звернув увагу на довершеність їхньої форми і зовнішнього вигляду. Обираючи матеріал для виготовлення знарядь, палеолітичний майстер надавав перевагу тим кам'яним заготовкам, що мали красивий колір. Поверхню деяких рубил прикрашають закам'янілі морські організми, які творці цих знарядь залишали з явно декоративними цілями.

У пошуках здобичі колективи «архаїчних сапієнсів», чисельність котрих, очевидно, коливалася від 35–40 до 75–90 осіб, постійно пересувалися з місця на місце. Це пояснюється пошуками харчових ресурсів, оскільки в екологічних умовах раннього палеоліту «кормова територія», що забезпечувала продуктами харчування одну людину, становила 25 км^2. Уже в середньому плейстоцені, тобто принаймні в середині ашельської доби, стоянки «архаїчних сапієнсів» з'явилися в зоні з помірним, прохолодним кліматом. Рятуючись від холоду, вони активно освоювали печери і навчилися будувати перші штучні житла. Залишки одного з них виявлено під час розкопок стоянки Пжезліце поблизу міста Прага (Чехія), що датується 700–590 тис. років тому. Пжезліцьке житло було побудоване з каміння і мало форму овалу розміром 3×4 м. Кілька подібних

жител, розташованих в один ряд на одній площадці, залишила група першолюдей на стоянці Більцінгслебен (Німеччина). Цікаво, що з площадки було спеціально прибрано сміття. Що тут скажеш... Вочевидь, добре відома усім німецька охайність має дуже глибоке історичне коріння.

«Архаїчні сапієнси» вміли також будувати легкі споруди, в яких вони мешкали під час кількаденних зупинок. У процесі розкопок на стоянці Терра-Амата поблизу Ніцци (Франція) було виявлено рештки 21-ї халабуди — легких жител, споруджених із жердин. За спостереженнями Анрі Люмле, ці житла мали овальну форму; їхня довжина сягала 7–15, а ширина — 4–6 м. На долівках халабуд, посипаних галькою, містилися ямки діаметром близько 30 см. Очевидно, в них були закопані стовпчики, що підпирали стелю.

Більшість сучасних науковців вважає, що архантропи, у тому числі їх європейські різновиди, не вміли видобувати вогонь, але вміли підтримувати його й активно послуговувалися ним не лише під час полювання, а й для приготування їжі й обігрівання штучних жител. Одне з найдавніших, добре облаштованих вогнищ, що мало форму кола із кам'яних блоків, виявлено під час розкопок стоянки Мене-Дреган у Бретані (Франція), яка датується 465–380 тис. років тому. У товстому шарі попелу цього вогнища знайдено фрагменти кісток носорога, м'ясо яких смажили на відкритому вогні.

Вогонь значно поліпшував смакові якості м'яса, що було основним продуктом харчування наших далеких предків. Термічна обробка їжі сприяла кращому її засвоєнню людським організмом, а це стимулювало вдосконалення фізичної подоби архантропів і розвиток їхнього мозку. «Зміна характеру харчування, — писав з цього приводу російський учений, фахівець у царині антропогенезу Михайло Нестурх, — позначилася на будові різних органів людського тіла... Ослабнув і скоротився жувальний апарат і лице-

вий відділ, видозмінився зубний ряд. Останні перетворення відбувалися корелятивно з потоншенням стінок мозкової коробки і зменшенням зовнішнього рельєфу черепа, які, в свою чергу, були пов'язані з прогресивним розвитком і збільшенням розмірів головного мозку»[13].

Приблизно 150 тис. років тому, під час останнього інтергляціалу, тобто міжльодовикового періоду, на теренах Європи і в деяких інших регіонах Старого світу з'явилися пам'ятки мустьєрської культури (від назви грота Ле Мустьє у Франції), творцями котрої були люди, яких у фаховій літературі називають палеоантропами, або неандертальцями. Власне, термін «неандертальці» застосовують для означення тієї групи палеоантропів, які жили на території сучасної Європи, на Близькому Сході, на Кавказі та на заході Центральної Азії. Що ж до Африки та Східної і Південно-Східної Азії, то там були поширені інші різновиди палеоантропів.

Судячи з географії основних знахідок, більшість європейських неандертальців мешкали в прильодовиковій зоні, тобто південніше 52—50° північної широти, де проходила межа останнього — вюрмського, або валдайського, льодовика. Унаслідок цього фізичний тип їх «класичних» представників («класичними» називають пізніх неандертальців, які жили на завершальному етапі доби мустьє) має багато рис, пов'язаних з адаптацією до суворих кліматичних умов, а саме: загальну масивність кісток, що простежується не лише в їх зовнішній, а й у внутрішній будові; бочкоподібну грудну клітку; широкі плечі при порівняно низькому зрості, який у чоловіків у середньому дорівнював 155—170 см; відносно коротку гомілку й передпліччя; вигнуту стегнову кістку тощо. За пропорціями тіла неандертальці нагадують деякі сучасні народи півночі Євразії та Америки: лопарів, чукчів, ескімосів. Привертає увагу будова че-

[13] *Нестурх М. Ф.* Происхождение человека. — М.: Наука, 1970. — С. 303.

репа «класичних» неандертальців: дуже великий об'єм мозкового відділу, пересічна місткість якого становить 1350–1500 см^3, а іноді сягає навіть 1700 см^3. Водночас вона поєднується з такими архаїчними рисами, як скошений лоб, на якому виразно випинається надбрівний валик, широкий ніс, прогнатизм, слабко виражене підборіддя, сильно розвинутий потиличний горб.

Своєрідність фізичного типу неандертальців спричинила чимало суперечок щодо їхньої ролі в біологічній історії людства. Провідні фахівці-антропологи кінця XIX — початку XX ст. вважали їх представниками тупикової гілки гомінідів, до якої нині відносять прямоходячих істот — австралопітеків, викопних і сучасних людей. Ці вчені змальовували неандертальців як незграбних, згорблених потвор, котрі ледве пересувалися на напівзігнутих колінах і не мали жодного відношення до родоводу людства. Наприклад, англійський науковець Еліот Сміт писав про «незграбну і потворну неандертальську людину», «ніс якої не відокремлений від усього обличчя, і разом вони утворюють те, що в іншої тварини називають рилом». В оповіданні «Кудлате плем'я і його війни з людьми» Герберт Уеллс створює такий портрет неандертальця: «Волохатий, а точніше кудлатий, з широким, неначе маска, обличчям, із величезними надбрівними дугами, але майже позбавлений чола, він, мабуть, викликав жах у наших пращурів, коли, тримаючи в лапі величезний уламок кременя, біг, виставивши голову наперед, мов павіан, а не відставляючи її, як роблять люди». Неандертальський лексикон, за Уеллсом, обмежувався покректуванням на кшталт «Ех!». Ці помилкові уявлення склалися після того, як 1908 року в печері Буффія поблизу села Ля Шапелль-о-Сен у Франції Марселен Буль відкрив і описав кісткові рештки неандертальця з атрофованими суглобами кінцівок. Однак через півстоліття вчені-анатоми Вільям Страус і А. Дж. Кейв з'ясували,



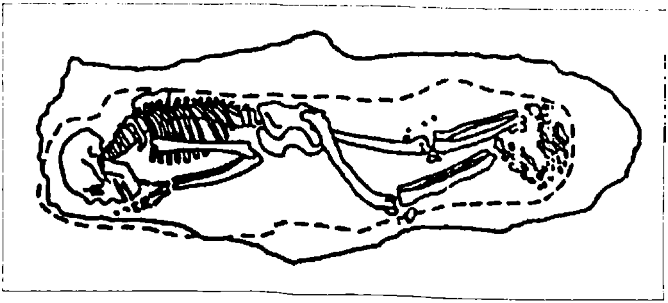
Неандерталець із Ля Шапелль-о-Сен.
Скульптурна реконструкція М. Герасимова

що ця людина страждала на тяжку форму артриту, який призвів до деформації суглобів, хребців і щелеп. Ще однією причиною патологічних змін у будові кісток міг бути вік «шапелльця»: він жив близько 40–50 років, що відповідає 80–90 рокам сучасної людини. Нинішнє покоління науковців відмовилося від застарілих поглядів і розглядає неандертальця як представника підвиду *Homo sapiens*

neandertalensis виду *Homo sapiens*, тобто як близького «родича» сучасної людини. «Коли було б можна оживити неандертальця і поставити на платформі нью-йоркського метро, — зазначали з цього приводу Страус і Кейв, — то він — за умови, що його вимили, підстригли, поголили і одягнули у сучасний костюм, — мабуть, привернув до себе не більше уваги, ніж інші наші сучасники». Деякі вчені вважають, що неандертальцям були властиві й специфічно людські риси психології.

Чимало цікавих спостережень, що проливають світло на далеке історичне минуле людства, зроблено в процесі обстежень кісткових решток неандертальців із теренів України, де нині відомо понад 300 мустьєрських пам'яток, які відносять до пізнього етапу середнього палеоліту (бл. 130/100 — бл. 50/30 тис. років тому). Більшість із них відкрито на Кримському півострові — у гроті Кіік-Коба поблизу Сімферополя, де ленінградський археолог і антрополог Гліб Бонч-Осмоловський у 1924–1925 рр. виявив поховання дорослої людини та дитинчати грудного віку, а також на стоянках Заскельна V та VI, розташованих у Червоній Балці поблизу міста Білогірськ, де київський археолог Юрій Колосов знайшов уламок потиличної кістки дорослої людини (найімовірніше, жінки) та фрагменти кісток п'яти дітей віком від двох до дванадцяти років.

Доросла людина із грота Кіік-Коба (очевидно, жінка 30–35 років) була похована в центрі житлової ділянки у прямокутній ямі довжиною 2,1 м, яку члени первісного колективу видовбали у скельній породі. Тіло цієї людини було покладено в традиційній для неандертальців позі — на правому боці з трохи підібганими ногами, головою на південний схід. У зв'язку з пошкодженнями, завданими спорудженням нової ями, від кістяка залишилися тільки кістки правої гомілки, обох стоп, фаланги кистей і один зуб. П'ятимісячну дитину, череп якої не зберігся, поховано неподалік в окремій ямі.



Поховання неандертальця з Кіїк-Коби (пунктир — нижній контур могильної ями; суцільна лінія — верхній контур)

Її тіло було покладено в могилу на лівому боці, також з підігнутими ногами в утробному положенні.

Вивчення кісткових решток «кіїк-кобинця», а точніше «кіїк-кобинки», показало, що в будові їхньої кисті ще простежувалося багато архаїчних рис. Ось що писав із цього приводу Гліб Бонч-Осмоловський: «Вона (кисть. — *С. С.*) була відносно великою, дуже міцною, грубою та незграбною, з широкими, ніби обрубаними пальцями, які закінчувалися потворними нігтями... Могутні м'язи надавали їй колосальну силу охоплення й удару. Охоплення вже було, але воно було не таким, як у нас. При обмеженому протиставленні великого пальця, при незвичній масивності решти (пальців. — *С. С.*), неможливо брати і тримати пальцями. „Кіїк-кобинець" не брав, а загрібав предмет всією кистю і тримав його у жмені. У цьому затиску була міць лещат». Вчені вважають, що неандертальці були приблизно вдвічі сильнішими, ніж сучасні люди.

Із кримськими неандертальцями пов'язана одна цікава історія. У 1953 р. ленінградський археолог А. Формозов виявив у мустьєрському шарі грота Старосілля поблизу міста Бахчисарай по-

ховання хлопчика 1,2–2 років, кістяк якого дуже добре зберігся. Знахідка, що супроводжувалася численними знаряддями із кременю, виготовленими неандертальцями, не залишилася поза увагою науковців. Її уважно дослідили московські антропологи Яків Рогінський і Михайло Герасимов, який за черепом створив графічну реконструкцію обличчя дитинчати-старосільця. Обидва фахівці зазначали, що в будові цього черепа поєднуються «сапієнтні» (високе склепіння черепа, «крутий» лоб, загальні пропорції обличчя) та «неандерталоїдні» (посилення рельєфу на бічній частині надбрів'я, своєрідна форма альвеолярної дуги нижньої щелепи, мала висота вискової кістки зі слабко розвиненим соскоподібним відростком тощо) риси. Кілька десятиліть поспіль цю реконструкцію використовували як ілюстрацію зовнішності тих неандертальців, які за своїм фізичним типом впритул наблизилися до людей наступної історичної епохи — доби верхнього палеоліту, коли остаточно сформувався фізичний тип «людини розумної». Однак нещодавно група молодих учених із України висловила припущення, що поховання належало сучасній людині, яка хворіла на хворобу Дауна, котра призводить до появи специфічних рис у будові тіла й обличчя. Зовні вони нагадують «неандерталоїдні» ознаки. Залишається невідомим, яким чином це поховання потрапило в мустьєрський шар згаданої печери. Крапку в цій історії ще не поставлено: остаточні висновки про те, кому належало поховання у старосільській печері, можна буде зробити тільки після датування кістяка з використанням сучасних фізико-хімічних методів.

Визначаючи місце і роль неандертальців у родоводі людства, сучасні вчені звертають увагу на те, що вони досягли значних успіхів у найрізноманітніших сферах життєдіяльності. Так, мустьєрська «крем'яна індустрія» налічувала кілька десятків типів знарядь, що значно більше, ніж у попередні історичні епохи. Найпоширенішими



Хлопчик зі Старосілля. *Графічна реконструкція М. Герасимова*

були скребло, придатне для скоблiння, шкребіння та різання; скобель, котрий застосовували для обробки дерева та кості; гостроконечники (кинджали, наконечники списів, шила) — універсальні знаряддя, що їх використовували в процесі полювання та обробки туш убитих тварин. Виготовляючи ці знаряддя, майстри мустьєрської доби добре усвідомлювали мету і наслідки тієї чи іншої трудової операції, прекрасно знали властивості сировини і прагнули стандартизувати свої вироби[14].

Крім виробів із кременю, неандертальці також застосовували кістяні та дерев'яні знаряддя. В добу мустьє з'явилися й перші знаряддя, складені з кількох матеріалів: дерева, кістки, каменю, про що, зокрема, свідчить знахідка крем'яного наконечника списа довжиною 11,7 см на стоянці Заскельна IV у Криму.

[14] *Степанчук В.* Льодовики, мамонти та первісні люди: Україна мільйон років тому. — К.: Наш час, 2008. — С. 129–130.

Неандертальці, які жили на теренах сучасної України, успішно полювали на великого звіра — мамонтів, носорогів, бізонів, зубрів, оленів (гігантських, благородних і північних), коней, лосів тощо. Наприкінці середнього палеоліту, десь 60—50 тис. років тому, вони почали регулярно вживати рослинну їжу, про що свідчать знахідки на пам'ятках цього періоду кам'яних розтирачів, які слугували для розтирання зерен та їстівних частин рослин. До раціону неандертальців Східного Криму входили також гриби[15].

Люди мустьєрської доби остаточно оволоділи вогнем, навчившись видобувати його. Як і їхні попередники, вони часто жили в печерах і гротах, які взимку рятували їх від негоди та холоду, а влітку, навпаки, зберігали приємну прохолоду: в цьому я переконався особисто, провівши спекотну серпневу ніч в одному із гротів Червоної Балки, де колись жили неандертальці. Одночасно люди доби мустьє розпочали споруджувати штучні житла. Залишки одного з них на високому схилі правого берега Дністра неподалік села Молодово у Східній Буковині виявив 1961 року львівський археолог О. Черниш. Який же вигляд мала ця споруда, що, за даними радіовуглецевого аналізу, була збудована приблизно 44 тис. років тому?

На думку фахівців, вона нагадувала ярангу чи чум сучасних північних народів. Основу конструкції становила овальна викладка з великих кісток мамонта, що огороджувала площу 40 м (5×8 м). До кісток кріпилися жердини, які утворювали каркас, обтягнутий шкірами тварин, очевидно, мамонтів. За спостереженнями Черниша, молодовське житло складалося з двох кімнат і мало ще дві легкі прибудови із заходу та сходу. Товщина культурного шару, сліди двох великих вогнищ та більше десятка кострищ свідчать про те, що люди жили тут протягом тривалого часу — в такому

[15] *Степанчук В.* Льодовики, мамонти та первісні люди: Україна мільйон років тому. — К.: Наш час, 2008. — С. 133.



Реконструкція мустьєрського житла в Молодово (*за О. Чернишем*)

житлі було тепло і затишно навіть під час суворої зими льодовикового періоду.

Варто зазначити, що неандертальці вміли виготовляти найпростіший одяг, матеріалом для якого слугували шкури вбитих ними тварин.

Загалом, за виробничими навичками й інтелектом люди мустьєрської доби залишили далеко позаду своїх попередників — архантропів. Науковці вважають, що вже ранні неандертальці могли формулювати певні поняття і, відповідно, відтворювати їх за допомогою т. зв. вербоїдів, або лалій — односкладових часточок, які збереглися навіть у сучасних мовах (в українській мові їм відповідають слова «ну», «на», «дай-но», «геть» і тощо). У кожному конкретному випадку вербоїди мали самостійне значення (смисл), повідомляючи про початок або закінчення якихось дій, заборону чи дозвіл

щось робити, висувати якісь вимоги тощо. Все ж вербоїди ще не були «справжніми» словами, оскільки не пов'язувалися зі сталими абстрактними поняттями.

У процесі подальшої еволюції мислення і мовлення людей середньопалеолітичної доби поступово виокремилися такі мовні одиниці, які узагальнювали уявлення про предмети й дії та мали стале значення. Є підстави думати, що пізні неандертальці уже могли формулювати певні поняття і відтворювати їх мовними засобами. Однак їхнє мовлення мало обмежений характер: швидше за все, вони ще не могли об'єднувати окремі слова в речення.

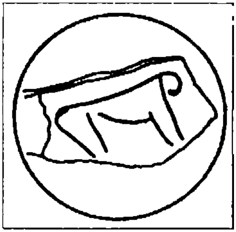
Спільна боротьба за існування, колективні форми полювання, звукова мова, хай навіть у примітивній формі, посилювали соціальну згуртованість первісних колективів, сприяли подоланню тваринних інстинктів. Яскравою ілюстрацією нових взаємин у колективах неандертальців є результати вивчення одного з кістяків чоловіка-неандертальця з печери Шанідар в Ірані (поховання Шанідар I). Ще за життя він отримав тяжке пошкодження лівого ока (його сліди збереглися на зовнішній поверхні очного яблука) і, на думку фахівців, осліп. Права рука невдахи була ампутованою вище ліктя, а та частина ліктьової кістки, яка залишилася після ампутації, вкрай атрофована. До цього треба додати сильний артрит правої щиколотки, зрослий перелом однієї з кісток правої стопи і, нарешті, повністю стерті зуби. А проте цей неандерталець дожив принаймні до 40 років і загинув лише внаслідок обвалу зводу печери! Природно, що без постійної підтримки інших людей він не зміг би прожити і кількох днів.

У свідомості палеоантропів поступово формувались абстрактні уявлення, пов'язані з повсякденним життям, господарством, цілеспрямованістю дій під час виготовлення знарядь праці та спорудження житла. Вони замислювалися над сутністю буття, створив-

ши у своїй уяві абстрактну картину навколишнього світу. Неандертальців хвилювала смерть одноплемінників: саме в добу мустьє з'явилися перші поховання, одне з яких виявлено в Кіік-Кобі. Покійника ховали за певним ритуалом: його клали головою на захід чи на схід, з крем'яним гостроконечником чи якимось іншим знаряддям, навколо тіла розкладали кістки тварин, а іноді накривали його кам'яною плитою чи лопаткою мамонта.

Із розвитком абстрактних уявлень пов'язаний і властивий неандертальцям культ печерного ведмедя, сліди якого зафіксовані на багатьох мустьєрських місцезнаходженнях Європи: в альпійських печерах Драхенлох і Перерсгеле давні люди складали черепи ведмедів у спеціальні кам'яні ящики; в печері Регурду у Франції — в кільцеву опалубку з кам'яних глиб; у печері Зальцофен в Австрії — у нішеподібні заглибини в підлозі. Ймовірно, з цим культом пов'язана і печера Ільїнка на Одещині, де археолог О. Добровольський виявив під час розкопок череп ведмедя у кам'яному завалі та щелепу, яка стояла на чотирьох плитах вапняка, впираючись верхнім кінцем у склепіння. Такі штучні поховання черепів і кісток печерного ведмедя науковці пов'язують із культами головної промислової тварини первісної спільноти, сутність яких полягала у прагненні спокутувати вину перед нею та забезпечити її тілесне відродження. Згідно з етнографічними спостереженнями, звичай збирати і зберігати голови, черепи та кістки тварин (бізонів, буйволів, коней, левів, оленів, лосів, кіз) у минулому був поширений майже повсюдно й у вигляді реліктів дійшов до наших днів. Що ж до ведмедя, то культове ставлення до нього було особливо поширене у північній півкулі і збереглося в деяких сучасних народів Сибіру та Далекого Сходу, наприклад, у нивхів.

У неандертальців існувала ще одна суто людська сфера діяльності, що, на думку багатьох фахівців, свідчить про зародження



Зображення звіра на кістці з мустьєрського шару стоянки Пронятин

первісного мистецтва. Чи не найвиразнішим його зразком є профіль тварини, прокреслений крем'яним ножем на променевій кістці бізона, виявленій львівським археологом Олександром Ситником під час розкопок мустьєрської стоянки Пронятин поблизу Тернополя. Тварина зображена в повний зріст із прямими лапами, запалим животом і вигнутою спиною. Якість зображення свідчить про високу художню майстерність первісного митця.

Загалом фізичний тип, матеріальна і духовна культура людей ранньо- та середньопалеолітичної доби формувалися в ході складних процесів, які тривали сотні тисяч років. Крок за кроком в усіх сферах життєдіяльності вони торували шлях своїм наступникам — людям епохи верхнього палеоліту. Але зустріч із ними мала для неандертальців трагічні наслідки.

Верхньопалеолітичні мисливці на мамонтів

Приблизно 40—35 тис. років тому закінчилася попередня історична епоха і розпочалася нова — доба верхнього палеоліту, коли остаточно припинилася дія природного добору як принципу еволюції і, як слушно зауважила московський антрополог О. Хрисанфова, «сформувалася генетична програма виду *Homo sapiens*, яка істотно не змінилася з того часу». У фаховій, а надто науково-популярній літературі людей цієї доби часто об'єднують спільною назвою — кроманьйонці, що походить від назви грота Кро-Маньйон у Франції, де 1868 року знайшли п'ять скелетів і багатий інвентар верхньопалеолітичного часу. Це не зовсім правильно, оскільки поруч із «власне кроманьйонцями», кісткові рештки яких виявлено у Франції, Іспанії, Німеччині, Італії, Великій Британії, Бельгії тощо, на теренах сучасної Європи жили й інші різновиди людей сучасного фізичного типу, яких у фаховій літературі називають «неоантропами», тобто «новими людьми». Як і всі інші неоантропи, кроманьйонці мали великий об'єм мозку (1700—1800 $см^3$), пряму форму лоба, надбрівні дуги замість надбрівного валика і чітко окреслений підборідний виступ. Ці ознаки визначальні для



Мисливець із грота Кро-Маньйон.
Скульптурна реконструкція М. Герасимова

характеристики *Homo sapiens sapiens.* Крім типово «сапієнтних», кроманьйонцям були властиві й інші риси зовнішності: яскраво виражена доліхокранія, тобто видовжена форма голови, дуже низьке і широке обличчя, з площини якого різко випинався ніс, дещо сплощені виличні кістки та масивні нижні щелепи. Ще однією особливістю фізичної подоби кроманьйонців є дуже високий зріст (іноді — понад 190 см у чоловіків), «тропічні» пропорції

тіла, з якими пов'язують уміння швидко бігати, високо і далеко стрибати й влучно метати предмети — чи то спис і камінь первісної людини, чи то ядро і метальний диск сучасного спортсмена. Безперечно, кроманьйонці були сильними та могли витримувати великі фізичні навантаження.

Що ж до інших різновидів неоантропів, яких часто називають «расами», то найчастіше у фаховій літературі згадують поширену в Центрально-Східній Європі брюнську расу, яка характеризувалася наявністю деяких «неандерталоїдних» ознак (відносно низьке склепіння черепа, спадистий лоб із виразно розвинутим надбрів'ям, слабкіше випинання носа із площини обличчя тощо), та розповсюджену на півдні Європи гримальдійську расу, що мала певні негроїдні риси (широкий ніс, яскраво виражена прогнатність нижньої щелепи тощо). Назва першої з них пов'язана з німецькою назвою моравського міста Брно (німецькою мовою — Брюнн), неподалік якого наприкінці XIX — на початку XX ст. чеський антрополог М. Матейка розкопав понад 20 верхньопалеолітичних поховань; назва другої походить від назви печери Гримальді поблизу італійського міста Ментони, де в 1901 р. у «Гроті дітей» було виявлено кістяки дорослої жінки та юнака (ймовірно, матері й сина).

Згідно з сучасними уявленнями, фізичний тип кроманьйонців та інших різновидів неоантропа сформувався на «чорному» континенті. Усе ширше визнання здобуває гіпотеза, висунута 1987 року американським генетиком А. Вілсоном. В її основі лежить аналіз розподілу типів мітохондріальної ДНК в 147 популяціях Старого світу. Спеціальні, дуже складні розрахунки, проведені за допомогою комп'ютерної техніки, показали, що все сучасне людство походить від однієї жінки, яка жила на Африканському континенті близько 200—100 тис. років тому південніше сучасної пустелі, а колись квітучої Сахари. Якщо це так, то ми всі — праправнуки

однієї темношкірої матері (недаремно гіпотезу Вілсона називають також гіпотезою «африканської», або «мітохондріальної Єви»).

З точки зору «класичної» антропології наша далека «прапрапраматуся» (не дуже хотілося б зустрітися з нею наодинці) народилася в невеликій популяції африканських «архаїчних сапієнсів». Чисельність предків неоантропів на Африканському континенті швидко зростала, і близько 100 тис. років тому їх перші колективи з'явилися в Передній Азії, де вони тривалий час співіснували з неандертальцями і разом із ними залишили пам'ятки Схул, Табун, Кафзеф (від назв печер на теренах Палестини). Приблизно 40 тис. років тому в середовищі неоантропів мав місце різкий демографічний сплеск, який спричинив їхні масові міграції на терени сучасної Європи. Тут вони зустрілися з прагромадами неандертальців і поступово витіснили їх у малосприятливі для життя високогірні регіони Західної та Східної Європи. Позбавлені нормальних засобів до існування і можливості контактувати з іншими прагромадами (ці контакти були вкрай необхідні для збереження їхнього генофонду), неандертальці були приречені на вимирання. «Витіснення в малосприятливі для життя райони саме по собі могло стати чинником вимирання неандертальських груп, оскільки спричинювало скорочення харчової бази, зменшення продуктивності полювання і, як наслідок, — деградацію та депресію, — писав з цього приводу відомий російський антрополог Олександр Зубов. — Не можна не згадати про ще один дуже вірогідний фактор вимирання: занесення прибульцями нових, не відомих раніше інфекцій у середовище неандертальських популяцій, які не мали імунітету до відповідних захворювань. Підсумовуючи вказані фактори, можна сказати, що в цьому епізоді праісторії сталося те, що часто відбувалось уже в історичний час унаслідок зіткнення груп населення, що перебували

на різних рівнях розвитку і не мали однакових можливостей у боротьбі за територію та життєві ресурси»[16].

Одна з останніх груп неандертальців жила в печері Горема на Гібралтарській скелі, де під час археологічних розкопок 1997–2005 рр. було виявлено близько 240 крем'яних знарядь (наконечники списів, ножі, скребла тощо) мустьєрської культури, що за результатами радіовуглецевого аналізу датуються верхньопалеолітичним часом (28–24 тис. років тому). Ще одним «неандертальським заповідником» доби верхнього палеоліту був Кримський півострів, де 27–18 тис. років тому ще існували стоянки із середньопалеолітичним інвентарем[17].

З біологічної точки зору жодних фізіологічних перепон для сексуальних контактів між неоантропами і неандертальцями не існувало. І вони, мабуть, таки знали про це: у зовнішності людей верхньопалеолітичної доби іноді простежуються архаїчні, «неандерталоїдні» риси. Утім, ці контакти, швидше за все, мали епізодичний, обмежений характер, оскільки специфічно неандертальських генів у генофонді сучасних людей не зафіксовано.

Археологічні дані свідчать про те, що в добу верхнього палеоліту територія України була доволі густо залюднена. Нині тут відомо понад 800 пам'яток цієї історичної доби. Однак, попри багаторічні дослідження, кісткові рештки людей, знайдені під час розкопок верхньопалеолітичних місцезнаходжень України, мають украй фрагментарний характер. Це — уламки черепів і зубів зі стоянок і поселень Чулатово I, Новгород-Сіверський, Анетівка II, Пушкарів, Мізин; фрагменти плечових кісток із Новгорода-Сі-

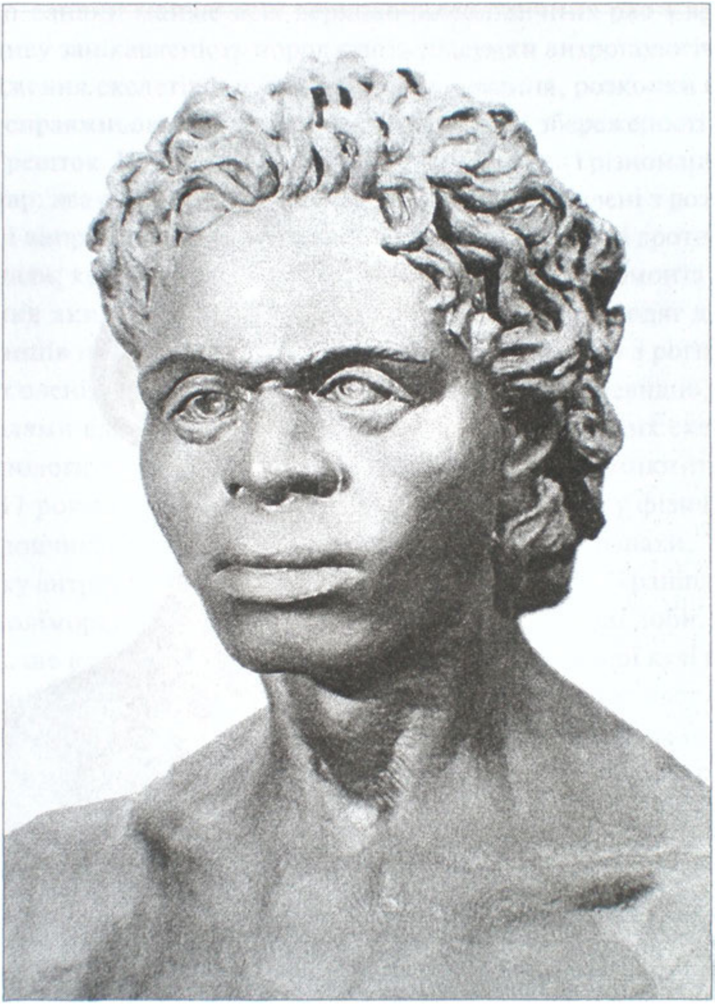
[16] *Зубов А. А.* Палеоантропологическая родословная человечества. — М.: Ин-т этнологии и антропологии РАН, 2004. — С. 330–331.

[17] *Степанчук В.* Льодовики, мамонти та первісні люди: Україна мільйон років тому. — К.: Наш час, 2008. — С. 166.

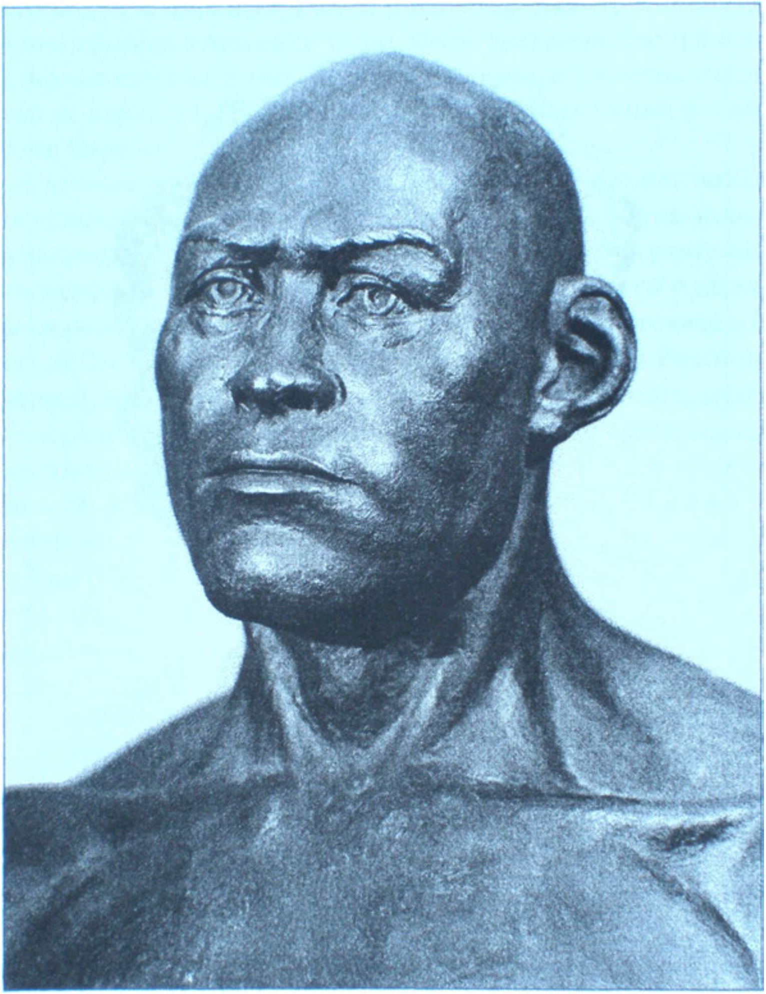
верського та Кормані IV, кістки ноги з Городка II, пошкоджена черепна кришка з Анетівки тощо. Отож уявлення про фізичний тип наших далеких пращурів можна отримати лише на підставі знахідок верхньопалеолітичних кістяків у суміжних регіонах Східної Європи.

За даними антропології, за доби верхнього палеоліту на Східноєвропейській рівнині жили люди, яким, як і їхнім західно- та центральноєвропейським «родичам», була характерна різноманітність морфологічної будови. Показовими щодо цього є кісткові рештки неоантропів, виявлені на всесвітньо відомій стоянці в Подонні поблизу села Костьонки Воронезької області Російської Федерації, що розташоване усього за 40 км від сучасного державного кордону України. За ступенем збереженості серед знахідок вирізняються два скелети. Було встановлено, що один із них належить 20–25-річному мисливцеві з найдавнішої у східній частині європейського регіону (близько 30 тис. років тому) стоянки Маркіна Гора (Костьонки XIV). Цей чоловік мав доліхокранну форму черепа, дуже низьке обличчя, широкий ніс, сильно випнуту вперед щелепу, що свідчить про наявність у його зовнішності деяких екваторіальних (австралоїдних) рис і вказує на участь у заселенні Східної Європи елементів південного (можливо, передньоазіатського) походження. Другий скелет належить 50-річному мисливцеві з Костьонок II, який за поєднанням доліхокранії, дуже широкого і низького обличчя загалом схожий із кроманьйонцями Західної Європи, хоча прямих аналогій цьому комплексу ознак серед інших палеоантропологічних знахідок немає.

Схожі дані отримано в ході вивчення палеоантропологічних матеріалів зі стоянки Сунгир на околицях російського міста Володимир. Під час розкопок пам'ятки, яка датується 25–24 тис. років тому, були знайдені кісткові рештки восьми осіб, у котрих ви-



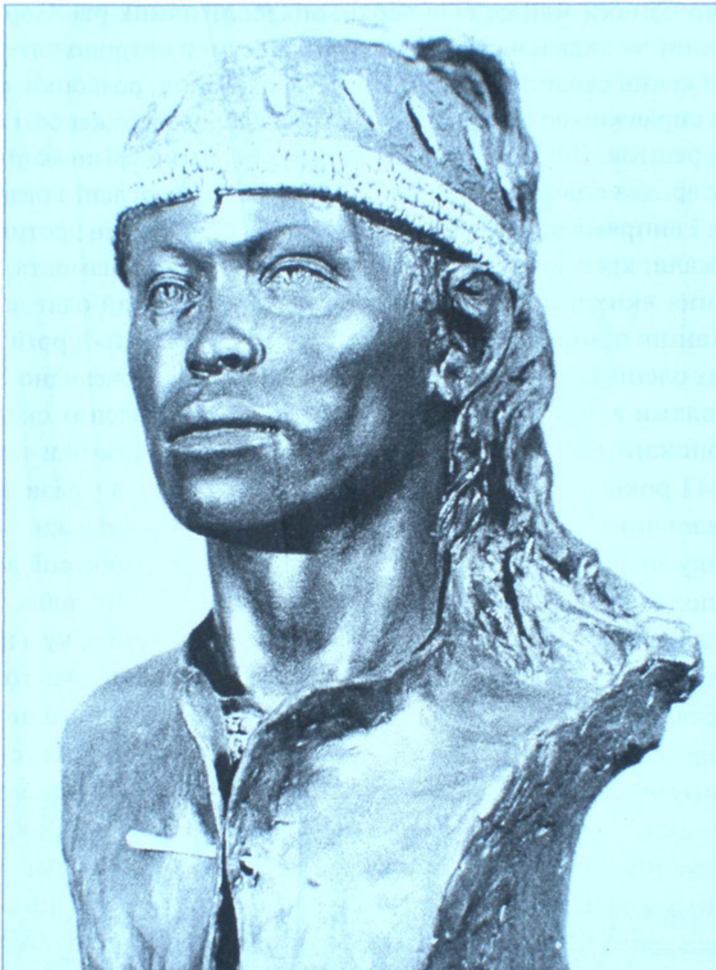
Пізньопалеолітичний мисливець із Маркіної Гори.
Скульптурна реконструкція М. Герасимова



Пізньопалеолітичний мисливець із Костьонок II.
Скульптурна реконструкція М. Герасимова

явлено ознаки майже всіх верхньопалеолітичних рас Європи. Особливу зацікавленість породжують підсумки антропологічного дослідження скелетів дітей із парного поховання, розкопки якого стали справжньою сенсацією внаслідок доброї збереженості кісткових решток. Цю знахідку доповнив дуже багатий і різноманітний інвентар: два списи довжиною 2,42 і 1,66 м, виготовлені з розщеплених і випрямлених бивнів мамонта; численні кістяні дротики та кинджали; крем'яні ножі; тисячі намистин із бивня мамонта, розміщення яких дало змогу реконструювати хутряний одяг давніх мешканців приполярної зони; кістяні голки; «жезли» з рогів північних оленів із великими отворами на кінцях, що, очевидно, були символами влади, тощо. Після дослідження виявлених скелетів антропологи дійшли висновку, що у зовнішності дівчинки-підлітка 9–11 років переважають кроманьйонські риси, а у фізичному типі хлопчика 11–13 років збереглися деякі архаїчні ознаки.

Таку антропологічну строкатість можна пояснити краніологічним поліморфізмом людності верхньопалеолітичної доби. Вважають, що в цей час расові комплекси населення земної кулі ще не склались остаточно і їхні ареали були дуже «розмиті»; часто траплялося, що поруч з людьми європеоїдної зовнішності жили носії негроїдних, а точніше, австралоїдних рис. До речі, більшість сучасних антропологів переконані, що саме австралоїдний тип, носієм якого нині є аборигени Австралії і меншою мірою — дравідські племена півострова Індостан і острова Цейлон, є найбільш древнім антропологічним типом людства. Ця думка не нова: ще в першій половині XIX ст. англійський науковець Д. Прічард, спираючись на наукові дані і Святе Письмо, висловив припущення, що Адам був негром... Ця думка добре узгоджується з новітніми досягненнями генетичної науки.



Хлопчик із парного поховання доби пізнього палеоліту в Сунгирі.
Скульптурна реконструкція Г. Лебединської

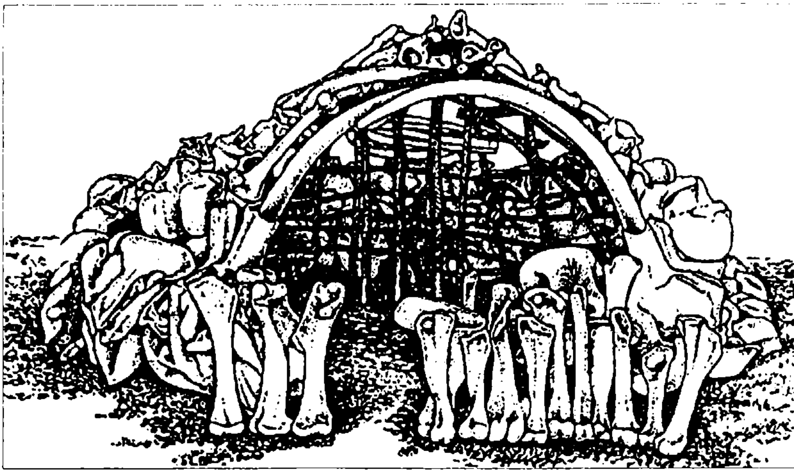


Дівчинка із парного поховання доби пізнього палеоліту в Сунгирі.
Скульптурна реконструкція Т. Сурніної

Ще однією причиною неоднорідності антропологічного складу верхньопалеолітичної людності Східної Європи, а отже, й України могли бути міграції первісних колективів із досить віддалених територій. Очевидно, прибульці не лише ворогували, а й змішувалися з місцевими групами.

Доба верхнього палеоліту характеризується значними досягненнями в розвитку матеріальної та духовної культури первісних людей. У цей час з'явилися нові технічні прийоми оброблення кременю, а саме: виготовлення заготовок за допомогою посередника із кістки чи рогу, віджимне ретушування, т. зв. техніка пікетажу (оброблення каменю за допомогою численних ударів по його поверхні) та ін. Кам'яний інвентар став різноманітнішим і складався з більш ніж 100 типів знарядь: різців, скребачок, скребел, наконечників тощо. Неоантропи все ширше використовували кістку, ріг, бивень мамонта, виготовляючи з них наконечники списів, гарпуни, шила, проколки, голки, булавки, тесла, мотики, землерийки, молоткоподібні вироби та ін. Набували поширення складені знаряддя (наприклад, трубчасті кістки тварин, у пази яких вставляли крем'яні леза), з'явилися перші механізми — списометалки, що істотно збільшували відстань, на якій мисливець міг вразити ціль.

Як і їхні попередники-неандертальці, люди доби верхнього палеоліту часто жили в печерах і гротах: сліди їхнього перебування в цих природних укриттях зафіксовані майже повсюдно у Старому та Новому світі. Крім того, в помірних зонах неоантропи споруджували штучні житла, що відрізнялися за розмірами, формою, конструкцією. Так, на території України (поселення Мізин на Десні, Межиріч на Росі, Добраничівка в басейні Супоні, Радомишль на Тетереві) відомі округлі житла сферичної форми діаметром 5–6 м, що зовні нагадують яранги сучасних мешканців полярної зони. «Фундаментом» таких споруд слугували присипані землею



Реконструкція Межиріцького житла
із кісток мамонта (*за І. Підоплічком*)

черепи, лопатки і щелепи, каркасом — бивні мамонтів і товсті жердини, вкриті шкурами тварин. На деяких місцезнаходженнях поблизу довгочасних жител розташовувалися літні будівлі, від яких залишилися сліди вогнищ. Тут же на житловому майданчику обробляли кремінь і кістку. Крім того, неподалік були викопані спеціальні ями, призначені для зберігання кісток і бивнів мамонта. Житло, місце виготовлення знарядь і ями-сховища утворювали єдиний господарсько-побутовий комплекс.

Цікаво, що неоантропи споруджували не окремі житла, а справжні поселення — до 10–15 жител різних розмірів, де люди мешкали тривалий час. Наприклад, Мізинське поселення, яке складалося з п'яти жител, за розрахунками київського археолога Сергія Бібікова, існувало приблизно 23–25 років. Чисельність мізинської общини — близько 35 осіб. Це був порівняно невеликий колектив,



Загальний вигляд верхньопалеолітичного поселення в Мізині

оскільки, на думку вчених, кількісний склад верхньопалеолітичних громад міг досягати 100–125 осіб.

На багатьох пізньопалеолітичних стоянках виявлено чимало кісток великих і середніх тварин — мамонтів, шерстистих носорогів, бізонів, коней, північних і благородних оленів, вепрів, сайгаків, кіз; хижаків — вовка, бурого і печерного ведмедя, лисиці, песця; гризунів — зайця, байбака. Це свідчить про те, що основою господарства людності цього часу було полювання. Первісні мисливці володіли прийомами загінного полювання, вдало використовуючи особливості рельєфу. Так, поблизу сучасної Амвросіївки вони загнали в яр і перебили величезне стадо бізонів. В облаві, під час якої загинуло майже 1000 тварин, за розрахунками Івана Підоплічка, брали участь близько 100 осіб.



Полювання на бізонів у Причорномор'ї 10 тис. років тому. *Реконструкція О. Кротової та П. Корнієнка за матеріалами стоянки Амвросіївка на Донеччині*

Верхньопалеолітичні люди вміли обробляти шкури тварин і шити з них одяг. Про це свідчать як скульптурні зображення, так і залишки прикрас, виявлені в похованнях. Розрізняють принаймні два різновиди хутряного одягу доби верхнього палеоліту: комбінезони з хутром назовні, що щільно облягали тіло (реконструйовані за статуеткою із сибірської стоянки Буреть), і плащі з кістяними заколками, штани, взуття тощо (реконструйовані за розміщенням прикрас на одязі в похованнях дорослого мисливця та дітей на стоянці Сунгир).

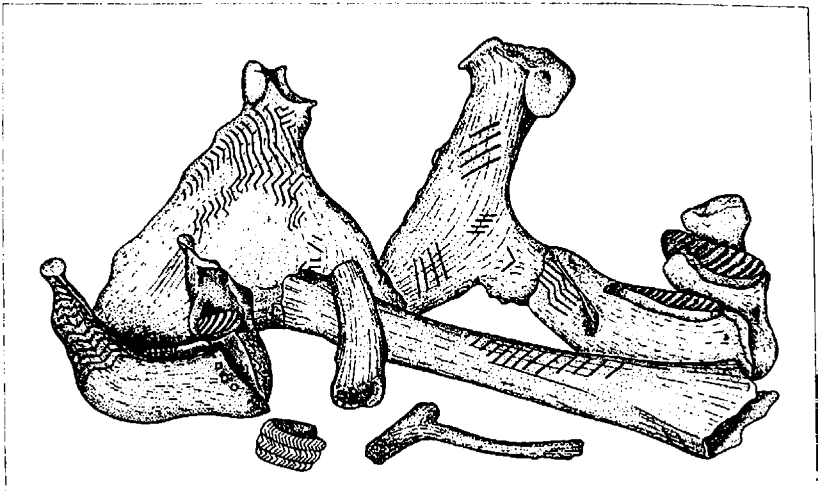
Верхній палеоліт — епоха розквіту первісного мистецтва: печерного живопису, скульптури, гравіювання, які вражають своєю майстерністю, емоційним забарвленням, виразністю та динамізмом. Найчастіше неоантропи зображували звірів, рідше — людей (здебільшого жінок). За формою і стилем пам'яток мистецтва на



Верхньопалеолітична «Венера» з Мізина

території Євразії розрізняють кілька провінцій. Терени України належать до східної провінції, де переважають скульптурні зображення й орнаментальне гравіювання на кістці. Особливе місце серед них посідають жіночі статуетки, виготовлені здебільшого з бивня мамонта, іноді — з каменю, вапняку, бурштину. У фаховій літературі їх називають верхньопалеолітичними «Венерами». Близько 20 фігурок Венер завбільшки 5—10 см було знайдено в Мізині. Чимало таких скульптурних зображень виявили на верхньопалеолітичних місцезнаходженнях Франції, Чехії, Росії та інших європейських країн, що, на думку дослідників, пов'язане з культом жінки в цей історичний період.

У 1954—1961 рр. під час розкопок найбільшого житла-яранги, яке помітно виділялося серед інших чотирьох споруд Мізинського поселення оригінальністю конструкції, міцністю і пропорційністю, було виявлено кістки мамонта (лопатку, фрагмент таза, стегно, дві нижні щелепи й уламок таза), розмальовані вохрою — фарбою природного походження, що її широко використовували первісні люди в печерному малярстві, а також магічних обрядах і чаклунських церемоніях, в яких простежуються зачатки первісних форм релігії — анімізму (віри в існування душі), фетишизму (наділення предметів надприродною магічною силою) і тотемізму (віри в надприродний зв'язок та кровну спорідненість роду з якимось видом тварин). Крім того, в цій споруді, яку використовували для відзначення свят і культових церемоній, знайдено й інші предмети, які



Ударні музичні інструменти з Мізинського поселення (*за С. Бібіковим*)

не мали господарського призначення, а саме: браслет з п'яти тонких пластинок та дві «колотушки», виготовлені з бивня мамонта, молоток із рогу північного оленя, вісім кістяних проколок і голка, а також багато морських мушель. Призначення розмальованих кісток тривалий час було загадкою для вчених. Більшість із них вважали, що ці кістки мали якесь відношення до культів наших далеких пращурів. Деякі науковці висловлювали навіть думку про те, що їх підвішували на стіні як «божницю», як ще на початку XX ст. вивішували ікони в селянських хатах. Утім, таке припущення виявилося помилковим.

Детальне обстеження предметів, виявлених у найбільшій яранзі Мізинського поселення, показало, що на п'яти розмальованих кістках є ділянки з пошкодженням поверхневого шару — компакти. Такі пошкодження, за підсумками спеціально проведеної експерти-

зи, стали наслідком цілеспрямованих і довготривалих ударів по поверхні кісток. Це спостереження дало змогу Сергію Бібікову обґрунтувати думку про те, що виявлені кістки є найдавнішими у світі ритмічно-ударними інструментами, своєрідними «барабанами», за допомогою яких можна видобувати звуки різної тональності.

Інструментами з палеолітичного «оркестру» користувалася уся мізинська громада. Кількість учасників ансамблю становила приблизно 6–7 осіб. Перед початком виступу вони офарблювали обличчя і тіло вохрою, понад 10 кг якої знайдено в домі-яранзі з розмальованими кістками мамонта, й одягали звірині шкури, для чого використовували проколку і голку. На користь такого припущення свідчить той факт, що на палеолітичних малюнках, відкритих на стінах печер у Франції, зустрічаються зображення антропоморфних (людиноподібних) істот, одягнутих у звірині шкури.

Судячи з етнографічних даних, у святах і обрядах, під час яких звучали ритмічні мелодії палеолітичного «оркестру», брала участь не лише місцева людність, а й сусідні громади. Такі дійства, покликані забезпечити родючість тваринного і рослинного світу, ще й досі широко практикуються в північних народів Сибіру і Далекого Сходу, супроводжуючись загальними веселощами і танцями.

Початок верхнього палеоліту став тим історичним рубежем, на якому закінчилася передісторія людського мислення й остаточно утвердився зв'язок між окремими елементами мови. Науковці припускають, що в минулому могла існувати єдина прамова, яка потім розпалася на окремі мовні сім'ї. Існують думки, що їх зародження припадає на кінець верхньопалеолітичної доби. Однак це питання ще дуже далеке від остаточного вирішення.

Лучники мезолітичної доби

Близько 12 тис. років тому на земній кулі розпочалося глобальне потепління. Льодовий шар, що сковував значну частину теренів Європи, почав повільно відповзати на північ і через деякий час звільнив береги глибокого прісноводного озера, яке існувало на місці сучасного Балтійського моря. Це величезне водоймище, рівень якого істотно перевищував рівень світового океану, було відгороджено від Атлантики гігантською крижаною греблею.

Пізніше, близько 10 тис. років тому, відбулася так звана Білінгенська катастрофа — прорив льодової перемички біля гори Білінген у Центральній Швеції. Рівень холодного прильодовикового озера знизився на 30 м, і воно заповнилося теплими солоними водами Атлантичного океану. Це призвело до різкого потепління та зволоження клімату. На теренах України, як і повсюдно в північній півкулі, склався ландшафт, близький до сучасного. Ширина Дніпра, та й інших річок, зменшилася. Степи з трав'яною рослинністю тундрового типу, що слугували чудовим пасовиськом для велетенських стад мамонтів, зникли. Натомість різко збільшилася площа лісів, які поступово вкрили піщані тераси й долини річок. Розпочалася нова геологічна епоха — голоцен, яка триває й нині.

Початок голоцену в Подніпров'ї та інших регіонах сучасної України збігся з початком нової історичної доби — мезоліту, або середнього кам'яного віку. Зникли мамонти, а разом з ними — колективне загінне полювання, що в попередні історичні епохи було основою життєдіяльності людей. Це спонукало первісних мисливців до пошуку нових, індивідуальних, форм полювання, удосконалення знарядь і, зрештою, розвитку виробничих сил. Чи не найважливішою ознакою мезоліту вважають появу та поширення лука — далекобійної дистанційної зброї, що мала неабияку вбивчу силу. І це аж ніяк не перебільшення: на стоянці Ігрінь І поблизу сучасного Дніпропетровська знайшли хребець бізона, відросток якого пробито кістяним наконечником стріли наскрізь. Про ефективність винаходу лука, який і нині залишається грізною зброєю в руках бушменів пустелі Калахарі чи, скажімо, пігмеїв Андаманських островів, свідчить хоча б те, що, попри різке зменшення біомаси, в основному — м'яса (від майже 2,5 тонн на 1 км до менш ніж однієї), населення земної кулі в цей історичний період не лише не зменшилося, а, навпаки, зросло. За деякими підрахунками, воно сягнуло близько 5 млн осіб. Загальна чисельність людності на сучасних українських теренах за мезолітичної доби — приблизно 60 тис. осіб.

Мезолітичні мисливці, які мешкали у трьох основних культурно-історичних зонах України (polісько-лісостеповій, південностеповій і прикарпатській), полювали на благородних оленів, бізонів, коней, кабанів, дрібних тварин. Майже повсюдно приручають собаку, яка, до речі, у скрутні часи відігравала роль живого запасу м'яса. У Криму починають одомашнювати свиню. Колективи первісних мисливців стають рухливішими, просуваючись у пошуках здобичі далеко на північ. Окрім м'яса, люди цієї епохи споживали також харчові ресурси річок і морів: рибу, молюсків, черепах тощо.

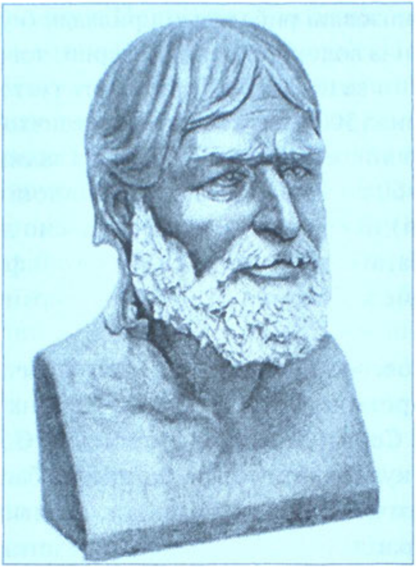
З'явилися спеціалізовані рибальські приладдя (вудочки з кістяними гачками, сітки із волокон кропиви, верші, човни тощо).

Терени України за цієї доби були досить густо заселені: археологи відкрили понад 300 мезолітичних місцезнаходжень. Це й тимчасові стоянки, і довготривалі поселення з залишками жител, де мешкало від 50–60 до 100–150 осіб, і поодинокі поховання, і колективні (родові) некрополі, у яких виявлено десятки кістяків. Зауважу, що за багатством і різноманітністю інформації остеологічні колекції з мезолітичних некрополів України не мають собі рівних у світі.

Уперше кісткові рештки двох людей мезолітичної доби виявили 1936 року під час розкопок у гроті Мурзак-Коба на Кримському півострові археолог Сергій Бібіков та антрополог Є. Жиров. Скелети було знайдено в культурному шарі, що містив багатий кремнієвий інвентар мезолітичної доби: відбійники, пластинки з ретушшю, скребки тощо. Траплялися також вироби з кістки, зокрема вістря дротиків і проколки. Один зі скелетів належав чоловіку віком близько 45 років, другий — жінці 20–23 років.

Чоловік мав видовжений череп, дуже широке обличчя, низькі очні орбіти та виразно випнутий із площини обличчя ніс. Саме ці ознаки були властиві кроманьйонцям — представникам однієї з найпоширеніших рас Європи попередньої історичної доби. Окремі риси кроманьйонського, або, за термінологією відомого московського антрополога Георгія Дебеца, протоєвропейського типу збереглися серед сучасного населення Франції.

Цікаво, що мурзак-кобинець мав неправильний, «східчастий» прикус зубів, який виникає внаслідок характерного випинання вперед нижньої щелепи. У цьому випадку така ознака була не природженою, а набутою за життя. Вона, ймовірно, пов'язана з чинбарним виробництвом: для надання шкіряним ремінцям міцності



Чоловік із мезолітичного поховання в печері Мурзак-Коба.
Скульптурна реконструкція М. Герасимова

й еластичності первісні мисливці вдавалися до простого, але ефективного засобу — тривалий час жували їх. Це й спричиняло стирання верхніх різців та утворення неправильного прикусу.

Завдяки скульптурній реконструкції маємо наочне уявлення про зовнішність мурзак-кобинця. Широкий лоб, мужнє, вольове обличчя людини, що не раз зазнавала смертельної небезпеки, — ось основні риси документального портрета мисливця, який жив на кримській землі близько 7 тис. років тому.

Схожий фізичний тип властивий також жінці з цього поховання. Гарний високий лоб із досить виразним, хоча, звісно, менш розвинутим надбрів'ям, великі мигдалеподібні очі, тонкий, з горбин-



Жінка із мезолітичного поховання в печері Мурзак-Коба.
Скульптурна реконструкція М. Герасимова

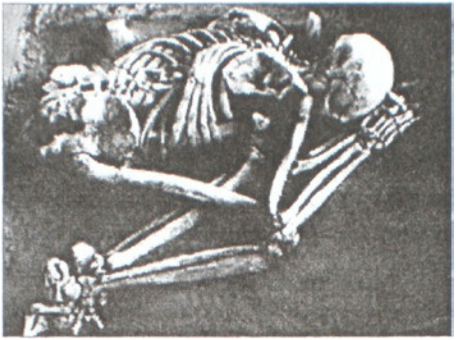
кою ніс, широкий овал обличчя, у виразі якого поєдналися фізична сила й жіночність — такою була дружина мисливця доби мезоліту.

Оглядаючи жіночий скелет на місці поховання, Жиров помітив, що на обох руках відсутні нігтьова та середня фаланги мізинців. Судячи з пошкоджень на ближній фаланзі, жінка втратила їх ще в юному віці. Вірогідно, це трапилося під час обряду ініціації — ритуалу посвячення молоді у дорослі, який був поширений у первісні часи й досі зберігається у багатьох корінних народів Африки, Азії, Америки й Австралії. Згідно з етнографічними даними, такі ритуали — своєрідний екзамен на «атестат зрілості» — потребували вміння витримувати біль, голод, спрагу тощо. Під час ініціацій мо-

лодь остаточно засвоювала правила життя племені (а саме з добою мезоліту вчені пов'язують виникнення племінної організації), вчилася дотримуватись його неписаних законів, словом — бути повноправним членом суспільства.

Серед українських археологів добре відоме ім'я Олександра Бодянського — запорізького ентузіаста-краєзнавця, який виявив у Надпоріжжі десятки археологічних пам'яток різних історичних епох. Навесні 1952 року, оглядаючи береги штучного озера Леніна біля села Волоське на Дніпропетровщині, він відкрив перший в Україні колективний некрополь мезолітичної доби. В ході розкопок, проведених самим Бодянським, а згодом київським археологом Валентином Даниленком, знайшли 19 скелетів. Невдовзі нижче по течії Дніпра, в околицях села Василівка, якраз навпроти грізного колись Ненаситецького порога, Бодянський виявив ще два мезолітичних могильники. В одному з них, дослідженому Абрамом Столяром, було 24, в другому, розкопаному Дмитром Телегіним, — 50 скелетів.

У колективних некрополях Надпоріжжя переважали одноосібні поховання, проте були й парні, навіть кілька потрійних. Більшість похованих (а серед них були і чоловіки, і жінки, і діти) лежали в позі «адорації», тобто на боці, у скорченому положенні, з молитовно піднесеними до обличчя руками. Частина небіжчиків, похованих у некрополі Василівка III, датованому дещо пізнішим часом, лежала випростано на спині, що свідчить про зміну ідеологічних уявлень наприкінці мезолітичної доби. На деяких кістяках з усіх трьох могильників були сліди вохри — мінеральної фарби червоного кольору, яку як символ вогню, крові, тепла первісні люди широко застосовували в поховальних обрядах, починаючи з палеоліту. (До речі, чи не звідти бере початок середньовічний звичай покривати тіла загиблих козаків червоною китайкою?)



Одне з поховань
в могильнику Василівка III

Біля деяких скелетів знайдені вістря крем'яних стріл невеликих ножеподібних пластинок зі сколами на краях, а також уламки кістяних наконечників списів. Іноді вони стирчали в кістках небіжчиків. Так, один із чоловіків, похованих у Волоському могильнику, загинув від удару стріли в другий шийний хребець. Воїни з потрійного поховання у Василівці III (скелети № 2, 37, 38), очевидно, потрапили в засідку і були вбиті одночасно пострілами в спину: у двох випадках зафіксовані сліди від ударів стріл, в одному вістря стріли застрягло в ребрі небіжчика. У крижовій кістці дорослого чоловіка (скелет № 32) стирчало кістяне вістря списа з крем'яними вкладеннями. Одна з жінок, також похованих у цьому могильнику (скелет № 9), померла від сильного удару по голові якимось тупим предметом, про що свідчить ушкодження тім'яної частини черепа. Округлий отвір діаметром 9 мм на тім'яній кістці черепа № 3, краї якого повністю облітеровані, — це слід хірургічного втручання. За висновками ленінградського вченого В. Гойхмана, операція проводилася методом висвердлювання. Це один із небагатьох випадків штучної трепанації черепа в добу мезоліту.

Наведені факти свідчать про те, що між мезолітичними племенами Подніпров'я існували напружені стосунки і відбувалися часті сутички. Їхньою ймовірною причиною була складна етнокультурна ситуація в цьому регіоні, та й загалом на теренах України, що склалася після відступу льодовика на північ: з одного боку, деякі колективи слідом за тундровими тваринами мігрували на північ і північний схід, а з іншого — із заходу Європи через сучасне Полісся в лісостепову та степову зони почали поступово проникати нові племена. Природно, що між автохтонною людністю, предки якої жили тут ще за верхньопалеолітичної доби, та прибульцями, котрі мали інші культурні традиції, точилася гостра боротьба за кормові угіддя, що й спричинювало сутички із застосуванням лука. До речі, розрахунки показують, що для нормального харчування однієї ранньопервісної громади, яка складалася приблизно з 5—7 споріднених сімей, тобто 25—30 осіб, площа цих угідь повинна була становити близько 350—750 км^2. Для продовження роду окремі громади, яким були властиві екзогамні стосунки, об'єднувалися в племена чисельністю 250—1000 осіб. На думку фахівців, племена слід розглядати як етносоціальні об'єднання людей, що мали на меті також захист власних родових угідь.

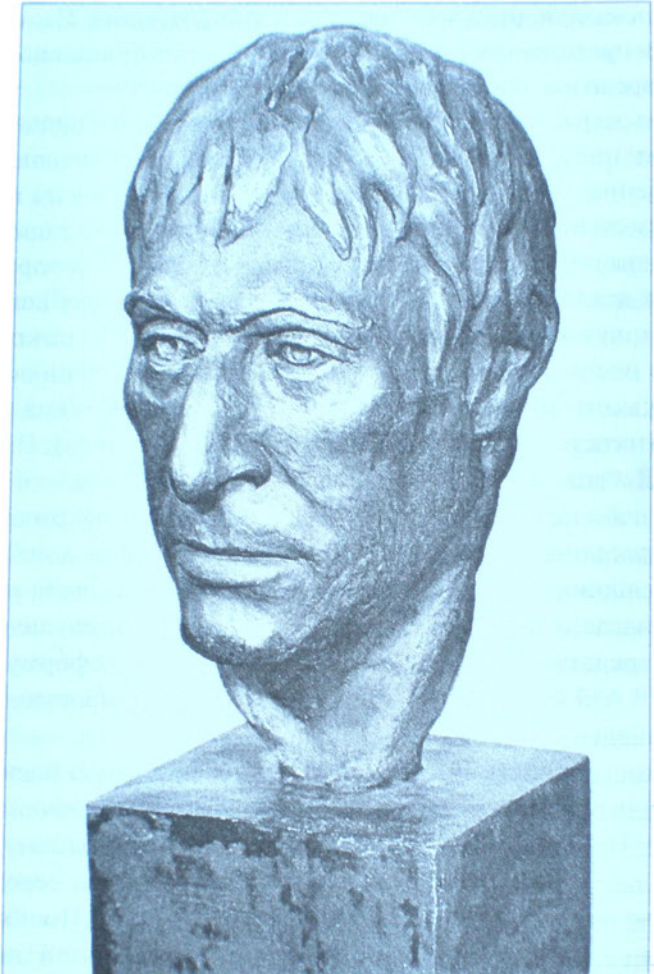
Відомий український археолог Валентин Даниленко вважав, що мезолітичні племена України належали до палеоєвропейського етнічного масиву, єдиним спадкоємцем якого нині є баски — невелика етнічна група, що мешкає на північному заході Іспанії та південному заході Франції. Є й інші думки, згідно з якими ці племена відносять до протоіндоєвропейців, тобто безпосередніх попередників індоєвропейської мовної спільноти. Однак питання про походження індоєвропейців заслуговує окремого розгляду.

Краніологічні дослідження, проведені російськими антропологами Георгієм Дебецем, Тамарою Кондукторовою, Іллею Гоф-

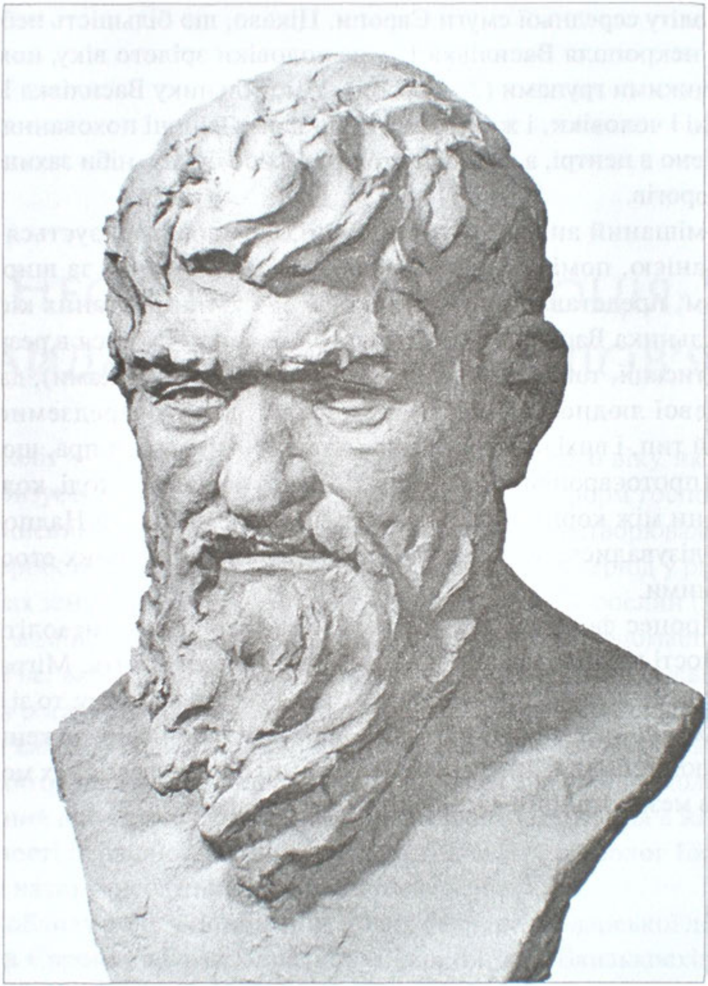
маном, показали, що в добу мезоліту в Дніпровському Надпоріжжі мешкали представники трьох антропологічних типів: давньосередземноморського, протоєвропейського та змішаного.

Давньосередземноморський тип представлений у найдавнішому могильнику поблизу села Волоське. Деякі вчені висловлювали припущення, що поховання в ньому здійснювали ще до початку голоцену степові мисливці на бізона, коня й інших стадних травоїдних тварин Північного Надчорномор'я. «Волошці» характеризувалися довгою, вузькою та високою мозковою коробкою, дуже високим, вузьким, добре профільованим обличчям, різко виступаючим носом і високими очними орбітами. На деяких черепах із Волоського могильника помітна також австралоїдна домішка (прогнатизм, широкий ніс, відносно низькі орбіти). На думку Георгія Дебеца, волоська краніологічна серія має аналогії з матеріалами доби мезоліту і неоліту Кенії. Звичайно, це не означає, що люди переселилися у Подніпров'я зі Східної Африки, хоча, за словами дослідника, такі міграції у віддалені історичні епохи «не були чимось надзвичайним». Георгій Дебец висловив припущення, що давньосередземноморський антропологічний тип сформувався в Передній Азії й Закавказзі, після чого його носії просунулися на північ і південь.

Протоєвропейський тип властивий небіжчикам із Василівки I і частині небіжчиків із Василівки III, похованих у скорченому положенні. Носії цього типу мали високий зріст, видовжену форму голови, високу мозкову коробку, широке обличчя, середній за шириною ніс, що добре виступає з площини лиця. Подібні морфологічні варіанти були поширені серед мезолітичної людності Центральної та Північної Європи (могильники Гоїдик у Франції, Лепинський Вир у Подунав'ї, Звейнієки в Латвії, Оленячий Острів у Карелії, Попово в Росії), генетичні витоки якої сягають пізнього



Чоловік із мезолітичного могильника поблизу с. Волоське.
Скульптурна реконструкція Т. Сурніної



Чоловік із мезолітичного могильника Василівка III.
Скульптурна реконструкція Г. Лебединської

палеоліту середньої смуги Європи. Цікаво, що більшість небіжчиків з некрополя Василівка I — це чоловіки зрілого віку, поховані невеликими групами (2–4 особи). У могильнику Василівка III поховані і чоловіки, і жінки, і діти, причому жіночі поховання зосереджено в центрі, а чоловічі оточують їх по боках, ніби захищаючи від ворогів.

Змішаний антропологічний тип, що характеризується доліхокранією, помірно широким обличчям, середнім за шириною носом, представлений невеликою серією випростаних кістяків могильника Василівка III (7 поховань). Він утворився в результаті метисації, тобто шлюбних контактів (обміну жінками), давньої місцевої людності, якій був властивий давньосередземноморський тип, і вихідців із Верхнього та Середнього Дніпра, що мали риси протоєвропейського типу. Це стало можливим тоді, коли відносини між корінними та прийшлими племенами в Надпоріжжі стабілізувалися, що сприяло налагодженню шлюбних стосунків між ними.

Процес формування антропологічного складу мезолітичної людності півдня Наддніпрянщини тривав тисячоліття. Міграційні хвилі накочувалися то з півночі, то з півдня, то із заходу, то зі сходу, аж доки протоєвропейський тип, що має північне походження, не став домінувати в цьому регіоні України. В інших регіонах могильників мезолітичного часу поки що не виявлено.

«Неолітична революція». Найдавніші витоки слов'ян

Неоліт — остання, завершальна стадія кам'яного віку, яка характеризується переходом від привласнювальних форм господарства (мисливства, рибальства, збиральництва) до відтворювальних (землеробства й тваринництва). У цей історичний період у різних регіонах земної кулі люди почали вирощувати багато рослин (пшеницю, ячмінь, рис, кукурудзу, боби, картоплю тощо), одомашнили майже всі види теперішніх свійських тварин (козу, вівцю, свиню, велику рогату худобу тощо), винайшли прогресивніші способи обробки каменю (шліфування, розпилювання, свердління), навчилися виготовляти нові знаряддя праці — сокири, тесла, долота і глиняний посуд. Усе це зумовило такі величезні зрушення в життєдіяльності первісної людини, що їх англійський археолог Гордон Чайлд назвав «неолітичною революцією».

Особливу роль у поширенні нових форм господарської діяльності в Європі відіграв Передньоазійський, або Близькосхідний осередок, ареал якого охоплював майже всю Анатолію, гори Загросу в Ірані, значну частину Дворіччя аж до Перської затоки, пустелю Негев і долину Йордану в Ізраїлі та західне узбережжя Се-

редземного моря. Ці регіони входили до т. зв. Родючого Напівмісяця, де на початку голоцену склалися сприятливі природні умови для вирощування рослин і одомашнення тварин.

Нові способи господарювання на Близькому Сході поширилися в IX–VIII тисячоліттях до н. е. Одним із наслідків «неолітичної революції» в цьому регіоні стало виникнення Ієрихону — міського центру, оточеного найдавнішими у світі потужними фортифікаційними спорудами. Згодом міські осередки з'явилися і в інших частинах Родючого Напівмісяця[18].

Із VII тисячоліття до н. е. основні форми відтворювального господарства почали поширюватися в Європі. Це відбувалося або в ході міграцій сюди племен з теренів Передньої Азії, які вже набули основних навичок землеробсько-скотарської діяльності, або шляхом запозичення їхнього досвіду, який переносився на місцевий ґрунт і збагачувався новими ідеями.

Вже у першій половині VI тисячоліття до н. е. ареал ранньоземлеробських археологічних культур охоплював весь Балканський півострів, звідкіля землеробство почало поширюватися в інші регіони Європи. Згодом у басейні Середнього Дунаю сформувалася культура лінійно-стрічкової кераміки, що відіграла провідну роль у засвоєнні нових форм господарювання людністю Західної, Центральної та Центрально-Східної Європи.

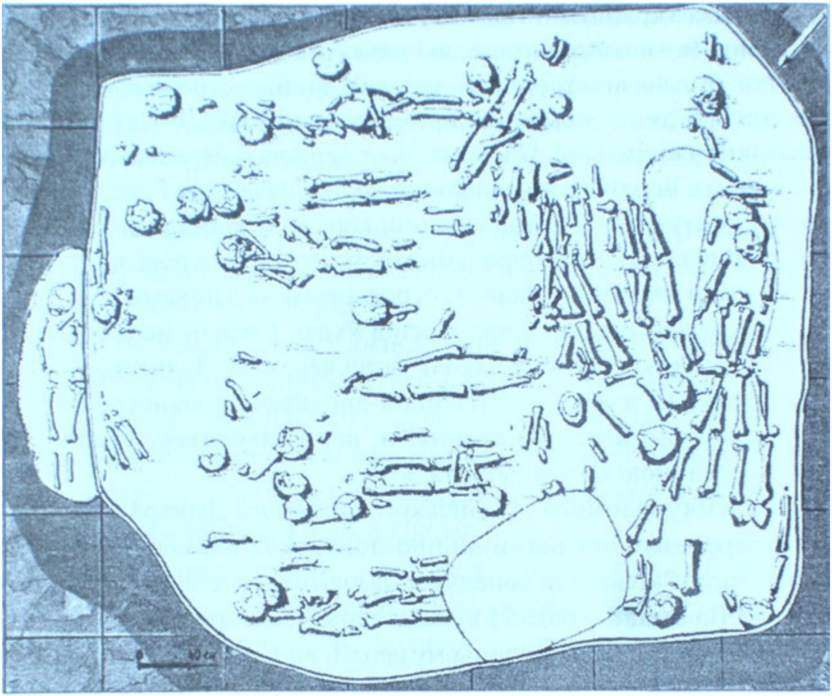
Що ж до степової смуги Європи, яка тягнеться широким клином із Заволжя через Приазов'я та Північне Причорномор'я аж до сучасної Угорщини, то в добу неоліту тут набувала розвитку інша форма відтворювального господарства — скотарсько-землеробська, що зумовлювала рухливо-осідлий спосіб життя.

[18] Докладно про це: *Бунтян К. П.* Давнє населення України. — К.: Либідь, 1999. — С. 100–101.

У межах України нині відомо понад 600 неолітичних пам'яток — поселень, могильників тощо, які належать до семи археологічних культур: бузько-дністровської, тиської, лінійно-стрічкової кераміки, сурсько-дніпровської, дніпро-донецької, ямково-гребінчастої кераміки та кримської. Племена трьох перших із перелічених культур в епоху неоліту вже перейшли до землеробства і скотарства; носії культури ямково-гребінчастої кераміки займалися мисливством, рибальством і збиральництвом; населення решти культур поєднувало традиційні форми господарювання з новими.

Значну частину сучасних теренів України в добу неоліту населяли племена гребінцево-накольчастої кераміки Подніпров'я, які залишили пам'ятки культур дніпро-донецької спільності. Згідно з радіокарбонними визначеннями, вони датуються серединою VII — серединою III тисячоліття до н. е.

На думку відомого українського археолога Дмитра Телегіна, безпосередніми предками дніпро-донецьких племен були носії дніпро-прип'ятської та донецької мезолітичних культур, які мешкали на Волині, в Поліссі і в лісостеповій зоні межиріччя Дніпра та Сіверського Дінця. У ранньому неоліті вони активно просувалися у Степове Подніпров'я, асимілюючи місцеву людність. Саме в цій зоні України, надто в Надпоріжжі та Приазов'ї, досліджено більшість великих колективних некрополів неолітичної доби: Маріупольський, Вільнянський, Вовнизький, Нікопольський, Ясинуватський, Лисогірський та інші. Крім того, вони відомі в південній частині Середньої Наддніпрянщини (Бузьки, Олександріївський, Осипівка, Засуха тощо) і на півночі Криму (Долинка). Ці пам'ятки, що отримали назву могильників маріупольського типу, залишені людністю трьох споріднених культур дніпро-донецької спільності — надпорізької, києво-черкаської і донецької. Загалом тут виявлено понад тисячу людських кістяків.



План Ясинуватського неолітичного могильника

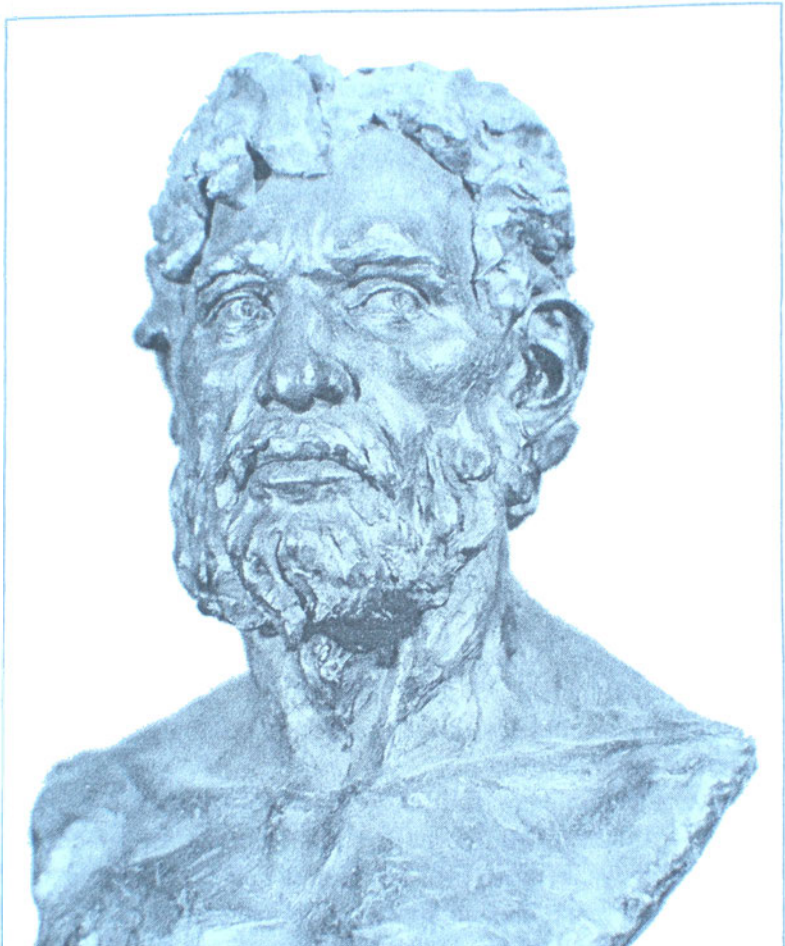
Під час археологічних досліджень могильників маріупольського типу, у яких брали участь О. Добровольський, Микола Макаренко, Валентин Даниленко, Дмитро Телегін та інші авторитетні фахівці, з'ясувалося, що людність племен дніпро-донецької спільності ховала своїх небіжчиків у випростаній позі, горілиць, зі щільно зведеними ногами. Існувала думка, що перед обрядом поховання їх, очевидно, зв'язували або сповивали. Кістяки, густо посипані вохрою, лежали рядами (іноді у два, а то й три «поверхи») або не-

великими групами — в одній спільній ямі. У деяких похованнях Нікопольського та Лисогірського некрополів виявлено скупчення черепів, що свідчить про зародження культу шанування кісткових решток предків. Такі культи ще недавно існували в деяких корінних народів Сибіру і Далекого Сходу, приміром, у юкагірів.

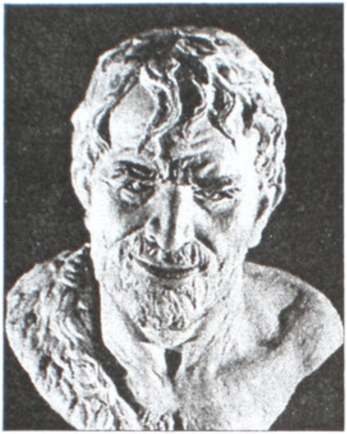
Краніологічні дослідження показали, що творці археологічних культур дніпро-донецької спільності вирізнялися масивною мозковою коробкою, яка мала великі розміри, видовженою (доліхо-мезокранною) формою черепа, широким, дещо сплощеним обличчям з виразно окресленим носом помірної ширини. Предметне уявлення про їхню подобу дають скульптурні документальні портрети.

Специфічною рисою неолітичної людності України був дуже хороший стан зубної системи: відсутність карієсу, який у Західній Європі та Північній Америці з'явився ще в мезолітичні часи, а також прижиттєвого випадання зубів. При цьому зуби, як правило, дуже стерті, що свідчить про систематичне вживання грубої, переважно м'ясної їжі. Трапляється також «східчастий» прикус, утворений випнутою вперед нижньою щелепою. Як ішлося раніше, така форма прикусу, вперше помічена на черепі чоловіка з мезолітичного поховання у гроті Мурзак-Коба у Криму, пов'язана з давнім чинбарним виробництвом.

Цікаві й дещо несподівані результати в процесі вивчення скелетів із могильників дніпро-донецької культури отримав Георгій Дебец. Він з'ясував, що кістки рук і ніг людей, похованих у надпорізьких некрополях, вирізняються довжиною, а головне — масивністю. У середньому кістки жінок з неолітичних поховань виявилися грубішими, ніж кістки сучасних чоловіків-москвичів. Пересічний чоловік дніпро-донецької культури важив, без урахування жирового прошарку, 75,5 кг при зрості 169,7 см. Таке спів-



Чоловік із неолітичного могильника с. Вільнянка.
Скульптурна реконструкція Г. Лебединської



Чоловік із поховання доби неоліту на Сурському острові. *Скульптурна реконструкція М. Герасимова*



Жінка із поховання доби неоліту на Сурському острові. *Скульптурна реконструкція М. Герасимова*

відношення ваги і зросту вказує на те, що неолітична людність України, принаймні її частина, мала гармонійну будову тіла і, крім того, неабияку фізичну силу. На користь цього припущення свідчить спостереження за сучасними спортсменами-штангістами, які мають близькі пропорції тіла.

Аналіз антропологічних матеріалів із неолітичних некрополів України показав, що людність дніпро-донецької спільності належала до своєрідного варіанта протоєвропейського, чи пізньокроманьйонського типу, який Віктор Бунак називав «вовнизьким», Георгій Дебец — «кроманьйонським у широкому розумінні», Ілля Гохман — «надпорізько-приазовським». Усі дослідники сходяться на тому, що його витоки слід шукати десь на півночі. Вперше, ще в

середині 1950-х рр., на це вказав Георгій Дебец. «Кісткові рештки людей пізнього палеоліту та мезоліту Східної Європи належать, принаймні у своїй більшості, людям південного походження, люди ж дніпро-донецької культури є переселенцями з північних областей або їх безпосередніми пращурами», — писав він. Схожої точки зору дотримується й київська дослідниця Інна Потєхіна, яка вважає, що за своїми краніологічними характеристиками населення дніпро-донецької спільності загалом близьке до носіїв неолітичних культур гребінцевої і гребінцево-накольчастої кераміки північної смуги Євразії. Що ж дало підстави для таких висновків?

Відомо, що в неолітичні часи на величезних просторах Євразії (від узбережжя Атлантики на заході до Мінусинської котловини, розташованої в Західному Сибіру, на сході) відбувався процес грацилізації, тобто зменшення загальної маси й розмірів людського скелета. На думку дослідників, він був пов'язаний з переходом неолітичних племен до землеробства, внаслідок чого в їхньому раціоні різко зросла частка рослинної їжі. Відповідні зміни в діяльності залоз внутрішньої секреції зумовили перебудову людського організму в цілому.

За логікою, неолітична людність України, порівняно з мезолітичною, мала б відзначатися тендітнішою будовою тіла. Проте аналіз антропологічних матеріалів засвідчив цілком протилежне: люди дніпро-донецької культури мали більшого розміру черепи, вищий зріст тощо.

Отже, в неолітичну епоху терени України зазнали припливу нових груп населення — людей масивної будови тіла.

За підсумками досліджень Інни Потєхіної, антропологічний склад племен дніпро-донецької історико-культурної спільності сформувався в процесі взаємодії двох морфологічних компонентів. Перший із них, що характеризується доліхокранією, середньо-

високим, добре профільованим широким обличчям, склався на місцевій основі, успадкувавши риси тієї частини мезолітичної людності України, яка представлена небіжчиками, похованими у скорченому положенні в могильниках Василівка I і Василівка III. Другий компонент, котрий характеризується мезокранією і ослабленим горизонтальним профілюванням дуже широкого обличчя, був пов'язаний із прибулими племенами.

Опосередкованим свідченням складної етнокультурної ситуації, що склалася в Нижньому Подніпров'ї після появи тут нових племен, є численні ушкодження, виявлені на кістяках небіжчиків, похованих у могильниках дніпро-донецької спільності. Так, на черепі № 16 із Василівки II зберігся слід від удару списа чи стріли; на черепі № 18 — округла вм'ятина від удару тупим предметом; на черепі № 64 із Ясинуватки — пролом овальної форми, що став причиною смерті небіжчика. Цікаво, що на деяких черепах із колективних некрополів Надпоріжжя виявлено сліди хірургічного втручання — штучні трепанації. Вони свідчать про досить високий рівень медичних знань наших пращурів. Ілля Гохман, вивчивши трепанаційний отвір на черепі з могильника Вовниги, дійшов висновку, що операцію робили за допомогою свердла з напівкруглим крем'яним або напівкулястим кістяним вістрям. Завдяки такій формі вістря свердло не провалило черепа і не пошкодило мозок. До речі, після операції пацієнт жив ще не менш як два роки...

Поглиблене вивчення краніологічних матеріалів із застосуванням найсучасніших методів краніологічного аналізу показало, що риси першого (місцевого) компонента переважали на півночі ареалу дніпро-донецької спільності — у Середній Наддніпрянщині і, можливо, на Волині, в басейнах Прип'яті й Німану, на Верхньому Дніпрі. Ці регіони України та Білорусі охоплюють ареали київсько-черкаської, волинської, німанської культур і прип'ятсько-поліського

варіанта дніпро-донецької спільності. За своїми керамічними комплексами, знаряддями праці та традиційними формами ведення господарства — мисливством і рибальством — ці культури аналогічні до хронологічно близьких пам'яток Південної та Південно-Східної Польщі, відомих під назвою «культура дольково-гжебекової кераміки». Вказавши на спільні риси цих формацій, Дмитро Телегін об'єднав їх в один «вісло-дніпровський блок» споріднених археологічних культур.

Прикметно, що саме в ареалі вісло-дніпровського блоку неолітичних культур гребінцево-накольчастої кераміки зосереджені дуже архаїчні слов'янські гідроніми, частина з яких є похідною ще від індоєвропейської мовної праоснови. Найархаїчніші з них, за висновками відомого російського мовознавця О. Трубачова, локалізуються в Наддністрянщині (Сопот, Мочац, Стебник тощо), на Волині (Стир, Стубло, Жерев та ін.) і Середній Наддніпрянщині (Трубіж, Говтва, Супой тощо). Доволі велику групу давньослов'янських гідронімів виявила українська дослідниця Ірина Железняк у Пороссі (Тупча, Гобежа, Росава, Гончища) і в басейні річки Ірпінь (Ірпінь, Бабка). Значну кількість автохтонних слов'янських водних назв (Вижва, Вілія, Іква, Клязьмі, Небель, Прип'ять, Утора) зафіксував український науковець В. Шульгач у межиріччі Західного Бугу та Случі — притоки Горині[19].

Наведені факти змушують уважніше придивитися до антропологічних рис творців культур дніпро-донецької спільності. Постає питання, а чи не було серед них пращурів слов'ян.

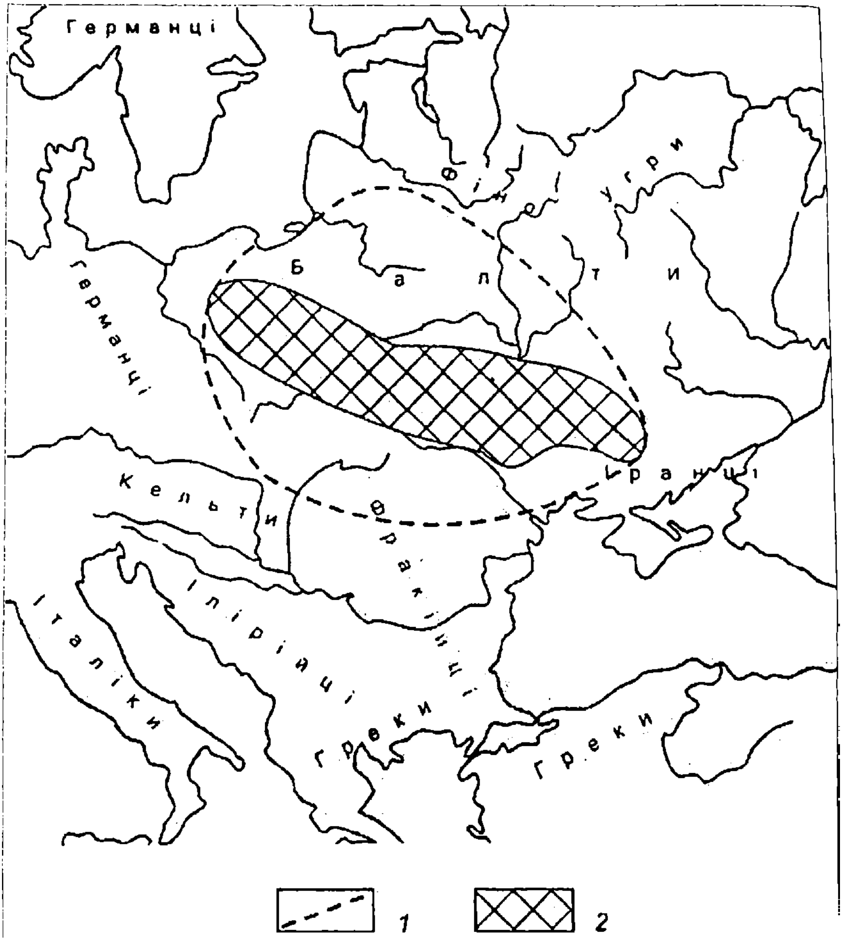
Фахові дослідження і просто життєвий досвід показують, що сучасні слов'янські народи за своїми фізичними характеристиками істотно відрізняються між собою. Наприклад, серед поляків

[19] *Шульгач В. П.* Праслов'янський гідронімічний фонд (фрагмент реконструкції). — К.: Ін-т укр. мови НАНУ, 1998. — С. 333.

або, скажімо, північних росіян часто зустрічаються люди, які мають світле волосся і голубі очі, а серед болгар переважають темноокі та кароокі. Такою є ситуація нині. Однак ще в добу середньовіччя слов'янські племена Центральної, Східної та Південної Європи мали багато спільних рис, за якими відрізнялися від своїх сусідів-германців, фінів, іранців, тюрків тощо. Це, перш за все, відносна широколицість — ознака, що за неоліту й енеоліту була властива частині людності Центральної, Східної та Північної Європи. На півночі ареал широколицьості обмежувався верхньою і середньою течією Західної Двіни, на півдні — лівими притоками середньої течії Дунаю, на заході — верхньою та середньою течією Вісли, на сході — нижньою течією Дніпра. Як бачимо, він майже повністю збігається з тим регіоном Європи, який населяли племена вісло-дніпровського блоку археологічних культур.

Сукупність археологічних, лінгвістичних та антропологічних даних дає підстави розглядати широколицих носіїв дніпро-донецької культурно-історичної спільноти як давніх предків слов'ян. На користь цієї тези свідчать висновки Дмитра Телегіна про безперервність етногенетичних процесів у Південно-Східній Польщі, на Волині, в Поліссі та на Поділлі від неолітичних часів і аж до третьої чверті І тисячоліття, коли в окресленому ареалі сформувалися ранньослов'янські археологічні культури типу Прага–Корчак–Пеньківка. Ці висновки стали можливими завдяки використанню ретроспективного методу, коли дослідник, образно кажучи, рухається «зверху донизу», поступово, на підставі аналогій проникаючи в глибину століть.

Безперервність етноісторичних процесів простежується і на півночі ареалу неолітичних культур вісло-дніпровського блоку, тобто тих теренів, де формувалися прабалтські племена, які на початковому етапі свого антропологічного та мовно-культурного



Імовірна «прабатьківщина» слов'ян (*за Т. Алексєєвою*)
Умовні позначення: *1* — за даними антропології; *2* — за даними археології

розвитку були споріднені з праслов'янами. Відомий російський археолог Олександр Брюсов вважав, що балто-слов'янська мовно-культурна спільність склалася ще в IV тисячолітті до н. е. Інші вчені, наприклад болгарський мовознавець В. Георгієв, датували її першопочатки пізнішим часом, виділяючи такі етапи балто-слов'янських мовних взаємин: балто-слов'янський (III тисячоліття до н. е.), перехідний (рубіж III–II тисячоліття до н. е.), взаємне відособлення (середина II тисячоліття до н. е.).

Є підстави вважати, що в добу неоліту на теренах України мешкав люд не лише протоєвропейського, чи кроманьйонського, а й інших антропологічних типів. За аналогіями з сусідніми регіонами можна припустити, що племена тиської і буго-дністровської культур вирізнялися рисами давньосередземноморської, тобто південноєвропейської раси. Що ж до культури ямково-гребінчастої кераміки, яку деякі вчені пов'язують із протофінським етносом, то для її носіїв характерна певна, хоча й незначна, монголоїдна домішка. Ці міркування можна було б продовжити. Однак вони залишатимуться надто загальними, допоки фахівці-антропологи не отримають конкретного матеріалу — кісткових решток людей, які були творцями цих культур.

Племена трипільської культури та їхні сусіди доби енеоліту

Ще наприкінці доби неоліту у великих колективних некрополях, залишених племенами дніпро-донецької культури, з'явилися прикраси, виготовлені з міді та золота. На думку багатьох (хоча і не всіх) фахівців-археологів, поява перших металевих виробів знаменує початок нової, перехідної історичної епохи — доби міді, чи енеоліту, датованої IV—III тисячоліттями до н. е. Визначальними рисами цієї доби є подальший розвиток ранніх форм відтворювального господарства — землеробства і скотарства, підвищення продуктивності праці, поява умов для регулярного міжплемінного обміну. Бурхливо розвиваються ремесла: гончарство, оброблення каменю, металургія тощо. Унаслідок цих процесів серед членів первісних громад відбувається майнове розшарування, виділяється родоплемінна знать. У пошуках нових угідь землеробсько-скотарські племена стають рухливішими, а відтак частішають і сутички, війни між ними. Змінюються вірування, поховальні звичаї та обряди, з'являються нові форми первісного мистецтва.

Археологічні культури доби енеоліту на теренах України дуже самобутні, яскраві. Але особливо вирізняється серед них трипільська, назва якої походить від колишнього містечка, а нині села, розташованого на високому правому березі Дніпра-Славутича на південь від Києва. Першовідкривачем трипільської культури був відомий київський археолог Вікентій Хвойка, пізніше її вивчала велика інтернаціональна група науковців — українці Микола Біляшівський, Олег Кандиба (Ольжич), який був активним діячем ОУН і загинув у нацистському таборі смерті Заксенгаузен, Микола Шмаглій, котрий досліджував гігантське протомісто біля села Майданецьке на Черкащині, росіянка Тетяна Пассек — автор низки ґрунтовних монографічних досліджень, присвячених Трипіллю, румун В. Думитреску тощо. Праці цих і багатьох інших археологів[20] (усіх просто неможливо перелічити) дали змогу з'ясувати, що трипільська культура сформувалася в VI тисячолітті (в 5400–5300 рр.) до н. е. в басейнах річок Прут, Дністер і Південний Буг у результаті взаємодії місцевих неолітичних племен із носіями культури Боян — вихідцями з Північних Балкан. Згодом трипільці просунулися до межиріччя Південного Бугу та Дніпра, а також до Верхньої Наддністрянщини. На пізньому етапі розвитку трипільської культури (а вона припинила своє існування десь у 2700–2600 рр. до н. е.) її носії освоїли Волинь, подолали Дніпро і вийшли на Чорне море в Північно-Західному Причорномор'ї. Наприкінці свого тривалого розвитку Трипілля розпалося на п'ять окремих культур (софіївську, городсько-касперівську, західноволинську, вихватинську й усатівську). Це не ви-

---

[20] Детальну інформацію про історію вивчення трипільської культури, матеріальне та духовне життя її творців містять праці сучасного вченого-археолога Михайла Відейка, до яких я і відсилаю зацікавлених читачів. Див.: *Відейко М. Ю.* Трипільська цивілізація. — 2-ге вид., допов. — К.: Академперіодика, 2003. — 185 с.; *Відейко М. Ю.* Шляхами трипільського світу. — К.: Наш час, 2008. — 296 с.

падково, адже трипільська культура ніколи не була однорідною, її творили племена, які відрізнялися між собою за етнографічними рисами: формою кераміки, орнаментом на ній, плануванням житла тощо. А поруч, на правому березі річки Дністер, і ще далі — за Прутом жили споріднені племена, які створили близьку археологічну культуру — Кукутень (від назви однойменного села, розташованого поблизу румунського міста Ясси). Фахівці-археологи й досі сперечаються, чи не слід об'єднати ці дві культури в одну, назвавши її культурою «Трипілля—Кукутень» або «Кукутень—Трипілля». Є й інша пропозиція: об'єднати їх за формулою «дві культури — одна цивілізація», хоча використання терміна «цивілізація» щодо трипільської культури у науковців часом спричинює роздратування.

У ході розкопок і розвідок, зокрема методом аерофотозйомки, в 19 областях сучасної України, переважно в Дніпровському Правобережжі, відкрито близько півтори тисячі трипільських поселень. Деякі з них (біля сіл Доброводи, Тальянка, Майданецьке у Середній Наддніпрянщині) займали площу в кількасот (250—400) гектарів, де налічувалося до 2—3 тисяч одно- та двоповерхових будинків, обмазаних глиною і прикрашених яскравими малюнками. Такі поселення-гіганти в археологічній літературі цілком слушно називають «протомістами». Трипільські поселення існували приблизно 70—100 років, а потім спалювалися їхніми жителями, які перебирались на інші землі.

Особливе враження справляє естетична довершеність, різноманітність форм і багатство орнаменту трипільської кераміки. Під час розкопок «трипільських площадок» виявлено також велику кількість зооморфної та антропоморфної пластики, серед якої



Трипільські антропоморфні статуетки з реалістичними рисами обличчя

відомо близько 50 статуеток з реалістичними, індивідуальними рисами обличчя[21].

Після здобуття Україною незалежності трипільська культура опинилась у центрі уваги широких кіл громадськості. Довкола Трипілля почав створюватись етногенетичний міф. Так, відомий український письменник Сергій Плачинда назвав цю культуру «праукраїнською» і творцем української державності, що буцімто має семитисячолітню історію. Із психологічної точки зору такі твердження можна трактувати як прояв національної меншовартості, викривлену форму протесту проти тези про бездержавність української нації, яку тривалий час насаджувала офіційна ідеологія СРСР і яку у наші дні активно, жовчно і послідовно пропагують шовіністичні кола Російської Федерації та їхні послідовники в Україні (а їх, на жаль, ой як багато навіть серед етнічних українців, які піддалися облудній комуністичній пропаганді і перетворилися на «гомо совєтікусів»).

Однією з причин широкої уваги до Трипілля є те, що багато елементів матеріальної та духовної культури українського етно-

[21] *Відейко М. Ю.* Трипільська цивілізація. — 2-ге вид., допов. — К.: Академперіодика, 2003. — С. 123–127.

су справді почали формуватися саме в трипільський час. Про це в дещо емоційній формі зазначив відомий український вчений-історіософ Віктор Петров: «Немає сумнівів, — писав він, — уже в трипільський період Україна набуває певної суми характеристичних ознак, що лишаються властивою приналежністю за наших часів етнографічної культури українського народу, як народу хліборобського. Від трипільських часів і до наших часів протягом 5 тисяч років існує на Україні хліборобство й хлібороб плекає в своєму господарстві волів і мережить ярмо. В тих самих кліматичних і ландшафтних умовах, на берегах тих самих річок і на просторах тих самих плато, на масній чорноземлі, шляхом між золотавими ланами пшениці простують воли. Сивий дим здіймається вгору з хат, обмазаних глиною й розписаних смугами кольорових барв. Як і за часів трипілля (у Петрова — саме з малої літери. — *С. С.*), так і досі жінка підмазує глиною долівку, розписує фарбами хату й піч. І при вході в хату висить зображення вічного дерева, в теперішній деформації: квітка в вазоні, мотив вишиванок, що сходить в своєму прототипі до трипілля, коли його позначали малюнком на прясельцях»[22]. Із цими словами, написаними в 30-х роках XX ст., коли українське село ще зберігало свої самобутні риси, безперечно, можна погодитись. Однак більш точне визначення місця й оцінка ролі Трипілля в етнокультурній історії України потребують глибоких фахових досліджень у царині етнології, які з певних причин (як об'єктивних, так і суб'єктивних) фактично ще не здобули належного розвитку. (Свого часу ними починала займатись археолог Докія Гуменна, яка, рятуючись від переслідувань сталінських опричників, була змушена залишити Україну в роки Другої світової війни. Вона при-

[22] *Петров В.* Походження українського народу. — К.: Фенікс, 1992. — С. 34.

святила цій проблематиці чудову науково-популярну книжку[23].) Поки що дискусії довкола трипільської культури, в яких беруть участь і фахівці-археологи (щоправда, здебільшого не трипіллєзнавці), і народні депутати, і письменники, і студенти, мають здебільшого не науковий, а емоційно-публіцистичний характер. Вони виплескуються на шпальти періодичних видань, озвучуються на радіо і телебаченні, з'являються на культурологічних сайтах інтернету, супроводжуючись взаємними образами й політичними звинуваченнями (аж до національної зради).

А тепер повернемося до антропології. Так сталося, що в багатьох історико-археологічних працях уже багато десятиліть поспіль обстоюється думка про належність трипільців до т. зв. «вірменоїдного» антропологічного типу, основним ареалом якого є Передня Азія. «Вірменоїди», а нині носії цього комплексу ознак живуть на теренах Туреччини, Закавказзя, Сирії тощо. Вони характеризуються середнім зростом, брахікефалією, тобто округлою формою голови, досить широким обличчям, сплощеною формою потилиці, опуклою формою спинки носа, що виразно випинається з площини обличчя. Такими мали бути й творці Трипілля. Особливо активно думку про «вірменоїдність» людності трипільської спільноти обстоювала Тетяна Пассек, її дотримувався й Віктор Петров. Нині прибічники цієї гіпотези є серед тих археологів, які пов'язують генезу Кукутені–Трипілля переважно з міграціями неолітичних племен з Передньої Азії на Балкани і суміжні з ними регіони.

Підставою для висновків про «вірменоїдність» людності Трипілля слугував стилістичний аналіз т. зв. «реалістичних» антропоморфних статуеток, виявлених на поселеннях трипільської культури, серед яких справді є чимало зображень «носатих» кругло-

[23] *Гуменна Д.* Минуле пливе в прийдешнє. Розповідь про Трипілля. — Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1978. — 384 с.

головних людей. Ось як Т. Пассек описала статуетку з поселення Володимирівка: «Дещо видовжене обличчя з добре модельованим округлим підборіддям відокремлене від короткої шиї. Рот позначено горизонтально витягнутим поглибленням. Ніс — з горбинкою, дуже випинається (з площини обличчя. — *С. С.*), безпосередньо переходить у низьке чоло. Двома заглибленнями округлої форми позначено обидва ока». Далі дослідниця робить такий висновок: «Хоча ці риси і передаються в певний стилізований спосіб, все ж таки вони підкреслюють окремі ознаки певного антропологічного типу, на мій погляд, „вірменоїдного“. Якими б умовними не були ці зображення, їх можна взяти до уваги, характеризуючи прадавнє населення Наддністров'я і Наддніпров'я в III–II тисячоліттях до н. е., тим більше, що за цієї доби накреслюються значні зв'язки Дніпровсько-Дунайського басейну зі Східним Середземномор'ям і Малою Азією»[24].

Звісно, для висвітлення складних проблем давньої історії України слід залучати всі категорії джерел. Утім, головним джерелом інформації з антропології Трипілля мусить бути не антропоморфна пластика, а кісткові рештки людей. На жаль, їх не так багато, як хотілося б, але вони все ж таки є.

Ще в далекому 1901 р. під час розкопок трипільської площадки біля села Верем'я на Київщині Вікентій Хвойка виявив череп, обпалений вогнем. Майже одночасно наприкінці XIX — на початку XX ст. у печері Вертеба поблизу села Більче-Золоте у Верхній Наддністрянщині впродовж кількох років було знайдено черепи понад двох десятків осіб, а також знаряддя праці та кераміку трипільської культури. У печері, безумовно, жили трипільці. Нині там знаходиться музейна експозиція і тривають розкопки. На превеликий

[24] *Пассек Т. С.* Периодизация трипольских поселений (III–II тыс. до н. э.) // МИА. — 1949. — № 10. — С. 92–93, 237.

жаль, вертебська краніологічна серія на сьогодні втрачена. Її сліди загубилися в післявоєнному Львові внаслідок недбалого ставлення тогочасної влади до історико-культурної спадщини. Подейкують, що черепи, які зберігалися на горищі Львівського історичного музею, «розтягнули» самі ж охоронці цього вогнища культури, керівництво якого найбільше переймалося експозицією досягнень «других совєтів» (першими були ті, які приходили в 1939 р.) на західноукраїнських землях.

Більше пощастило антропологам, та й науці взагалі, після Другої світової війни: зросла кількість поодиноких черепів, знайдених на трипільських поселеннях поблизу сіл Лука-Устинська, Солончени, Верем'є, Незвисько, Траяни тощо, а головне — були відкриті колективні могильники, на яких розкопані десятки поховань, де виявили кісткові рештки людей, щоправда, не завжди хорошої збереженості (поблизу села Вихватинці у Середній Наддністрянщині, сіл Усатове і Маяки неподалік Одеси, села Чапаївка, розташованого на південних околицях Києва).

Ми не знаємо, який зовнішній вигляд мали ті люди, котрі залишили пам'ятки раннього етапу розвитку трипільської культури, оскільки їхні кісткові рештки поки що не знайдено. Найдавніші антропологічні матеріали, виявлені в печері Вертеба, датуються другою половиною IV — початком III тисячоліття до н. е., що відповідає середньому етапу розвитку Трипілля.

З цієї пам'ятки походить 12 чоловічих черепів, котрі характеризуються видовженою формою мозкової коробки, помірним розвитком м'язового рельєфу, середнім нахилом лоба, вузьким і низьким лицем, добре профільованим у горизонтальній площині, низькими орбітами, виразним випинанням носа. Таке поєднання ознак властиве представникам давньосередземноморсько-

го типу, котрі, як пам'ятаємо, з'явилися в Північному Причорномор'ї за доби мезоліту.

Першим дослідником вертебських черепів був співробітник кафедри етнології та антропології Львівського університету Казімєж Стояновський — прихильник індивідуально-типологічного методу, який неодноразово зазнавав справедливої критики і майже не використовується в сучасній антропології. Все ж розрахунки цього дослідника можуть бути цікавими для читачів, а ще більше для вчених мужів, прихильників «вірменоїдності» творців Трипілля, які праці своїх колег читають рідко, а то й не читають взагалі, обмежуючись фразами на кшталт «трипільці, як відомо (цікаво кому? — *С. С.*), були вірменоїдами». Так от, згідно з висновками Стояновського, 21,81 % черепів із Вертеби належить до нордичної, 47,20 % — середземноморської, 18,28 % — вірменоїдної і 12,71 % — лапоноїдної раси[25]. Висновки може зробити кожний.

2005 року під час розкопок у печері Вертеба було знову виявлено кісткові рештки людей. Вони фрагментарні, зате підлягають генетичному аналізу методом мітохондріальної ДНК (мтДНК), який провів колишній киянин, а нині співробітник генетичної лабораторії Мічиганського університету Олексій Нікітін. У чому ж полягає сутність цього дослідження?

Відомо, що в генетичній структурі мтДНК розрізняють безліч груп (гаплогруп), які утворились у результаті мутацій. Ці гаплогрупи — своєрідні «біологічні мітки», які дають змогу простежити напрямки міграцій людських колективів впродовж останніх 50 тис. років. Найчисельнішими Європі є гаплогрупи H/V та U/K (до 70 %), які поширилися тут разом із неоантропами ще за доби верхнього палеоліту. Вони домінували на цій території до появи

[25] *Stojanowski K.* Antropologia prehistoriczna Polski. Prace i materialy antropologiczne. — T. II. — № 1. — Kraków, 1948.

перших землеробів, які принесли нову гаплогрупу — T/J, розповсюджену на Близькому Сході.

Згідно з попередніми висновками, у вертебській популяції переважала гаплогрупа H. Це наводить на думку про те, що трипільські племена Верхньої Наддністрянщини — нащадки прадавньої людності, автохтони Східної Європи. «Вірменоїдів» серед них не було.

Археологічні джерела свідчать про те, що на пізньому етапі розвитку трипільської культури значно змінився поховальний обряд, з'явилися колективні ґрунтові могильники, один з яких було виявлено біля села Вихватинці на високому березі Дністра поблизу міста Рибниця в Молдові. За кілька польових сезонів (розкопками керувала Тетяна Пассек) тут знайдено 60 чоловічих, жіночих і дитячих поховань, більшість з яких належала дітям до 14 років. Середня тривалість життя у цій групі пізньотрипільської людності становила 20,2 року (забудьмо казки про «золотий вік»!). Частину черепів, знайдених під час розкопок цього могильника, вдалося відреставрувати (нині вони зберігаються у фондах Інституту етнології та антропології РАН у Москві).

Краніологічні дослідження, проведені московським фахівцем Мариною Великановою — автором ґрунтовної монографії «Палеоантропологія Прутсько-Дністровського межиріччя» (М., 1975), — показали, що загалом і чоловічі (5 екземплярів), і жіночі (6 екземплярів) черепи із Вихватинського могильника характеризуються видовженою формою мозкової коробки, середнім розвитком м'язового рельєфу, середнім нахилом чола, низькими орбітами і носом середньої ширини. Принагідно зауважу, що зріст небіжчиків, похованих у Вихватинському могильнику, становив 165,5 см у чоловіків і 157,7 — у жінок, тобто, згідно з існуючою в антропології рубрикацією, був середнім.



Чоловік із пізньотрипільського могильника поблизу с. Вихватинці. *Графічна реконструкція М. Герасимова*



Жінка із пізньотрипільського могильника поблизу с. Вихватинці. *Графічна реконструкція М. Герасимова*

Узагалі, за комплексом найважливіших краніологічних ознак «вихватинці» належать до південних європеоїдів — носіїв західного варіанта давньосередземноморського типу, поширеного в енеолітичну добу серед землеробів і скотарів Балкан та Середньої Європи. Однак до їх складу ввійшов і інший морфологічний компонент — більш масивний, «протоєвропеоїдний», притаманний багатьом степовим і лісостеповим скотарським племенам Східної Європи. Цікаво, що всі без винятку чоловічі черепи з Вихватинського могильника належать до давньосередземноморського типу, а жіночі тяжіють до «протоєвропеоїдного» поєднання ознак: перші мають вузьке, а другі — трохи ширше обличчя; перші — доліхокранні, другі — мезокранні, з більшою висотою мозкової коробки. Істотні відмінності спостерігаються також у розмірах довгих трубчастих



Жінка із пізньотрипільського могильника поблизу с. Вихватинці.
Графічна реконструкція М. Герасимова

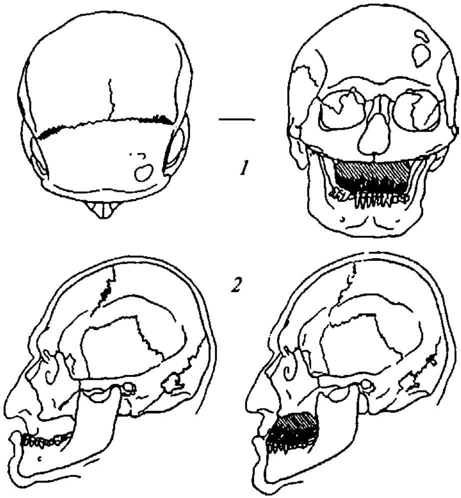
кісток і загальних показниках фізичного розвитку: чоловіки відзначалися грацильною, а жінки — масивною статурою. Це дає підстави вважати, що між землеробами-трипільцями та їхніми східними сусідами-скотарями існували не лише тісні господарські зв'язки, а й шлюбні контакти. Хочу, однак, застерегти читача від надмірного перебільшення «питомої ваги» протоєвропеоїдного компонента в антропологічному складі «вихватинців»: за висновками Великанової, «...він був значно меншим від основного...» і не зміг затушувати південноєвропеоїдної антропологічної сутності населення середнього етапу розвитку трипільської культури. За своїми антропологічними характеристиками воно знаходить широкі паралелі серед племен лінійно-стрічкової кераміки Центрально-Східної Європи і людності Великого Середземномор'я

доби неоліту-енеоліту. «...Вузьколиці доліхокранні антропологічні типи, — зауважує М. Великанова, — не є в карпатсько-дунайській області чимось новим, пов'язаним лише з появою трипільської культури, а відомі тут значно раніше. Вірогідно, можна поширити таке положення і на територію Прутсько-Дністровського межиріччя. Чи був цей тип тут автономним, чи мало місце переселення в якісь більш ранні періоди — ці питання залишаються, звичайно, відкритими. Але в будь-якому разі немає потреби говорити про далекі переселення в Подністров'я у власне трипільський час»[26].

Промайнули століття. Змінився клімат, почалася посуха, землеробство вже не могло прогодувати людей, колишні землероби стали скотарями. Зазнали змін ідеологічні уявлення людності завершального етапу розвитку Трипілля, що спричинило й зміни поховальних обрядів: поруч із ґрунтовими могильниками з'явилися кургани. У степовій смузі Північно-Західного Причорномор'я (від Південного Бугу до Дунаю) сформувалася пізньотрипільська усатівська культура, яка датується кінцем IV — першою половиною III тисячоліття до н. е.

Аналіз краніологічних матеріалів із чоловічих поховань у курганному могильнику усатівської культури поблизу села Маяки Біляївського району Одеської області показав, що в їхньому антропологічному складі виразно простежується наявність двох компонентів, а саме: грацильного середземноморського, який характеризується доліхокранією, тонкими стінками мозкового черепа, що має невеликі розміри, вузьким і невисоким обличчям, та масивного протоєвропеоїдного, котрому властива доліхомезокранія, грубі стінки черепної кришки, відносно вузький лоб і непропорційно широке обличчя. Є й ще один краніологічний варі-

[26] *Великанова М. С.* Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М.: Наука, 1975. — С. 28.



Череп чоловіка із поховання трипільської культури поблизу с. Незвисько: *1* — вигляд згори й у фас (заштриховано реконструйований альвеолярний відросток); *2* — схема відновлення профілю обличчя за черепом

ант із контрастно-протилежним поєднанням ознак, що, за висновками Інни Потєхіної, сформувався в результаті взаємодії двох попередніх компонентів, «успадкувавши від одного з них розміри і пропорції черепної коробки та обличчя, а від другого — типи обміну речовин, котрі визначають масивність чи грацильність кісток скелета»[27]. Таким же змішаним був і антропологічний склад тієї групи пізніх трипільців, яка ховала своїх небіжчиків у ґрунтовому некрополі Усатово.

Варто зазначити, що «усатівці» посідають проміжне місце між «вихватинцями» і творцями сусідніх степових культур. А це свідчить про те, що в антропологічному складі пізньотрипільських

[27] Там само. — С. 28.

племен Північно-Західного Причорномор'я значно зросла частка масивного антропологічного компонента. Контакти між грацильними трипільцями і носіями протоєвропейських рис не обмежувались окресленим регіоном, вони, безумовно, були й у Середній Наддніпрянщині. Візуальне антропологічне обстеження чоловічих черепів із ґрунтового могильника Чапаївка, проведене київським палеоантропологом Світланою Круц, показало, що вони належать до двох морфологічних варіантів, а саме: відносно тендітного і масивного, що переважав.

Що ж до поодиноких черепів, знайдених на трипільських поселеннях, то вони, за спостереженням Великанової, «...перебувають приблизно в межах індивідуальної мінливості, відзначеної в серіях із Вихватинців і Більче-Золотого». Однак є і виняток — череп, виявлений на поселенні біля села Незвисько у Прикарпатті.

За спостереженнями Михайла Герасимова, він належав чоловікові 60–65 років, який за 10–12 років до смерті зазнав тяжких травм. Під час воєнної сутички ця людина була поранена тричі: два удари, сліди яких залишилися на лобній кістці, противник завдав по голові, а третій — по зубах верхньої щелепи. «В момент поранення, — писав московський дослідник, — рот... був широко розкритий, тільки цим і можна пояснити те, що вибиті усі зуби верхньої щелепи... Характер поранення (удар по зубах) опосередковано вказує на те, що знаряддя, яким було завдано удару, мало вузьке тонке лезо, це могла бути кам'яна сокира з вузьким лезом, типова для кам'яних культур пізнього неоліту і ранньої бронзи»[28].

Втрата зубів спотворила обличчя людини, тому Герасимов створив не один, а два графічних портрети мужнього воїна із Незвись-

[28] *Герасимов М. М.* Внешний облик человека из Незвиско // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики. — Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1960. — С. 85.



а *б*

Чоловік із Незвисько: *а* — до поранення; *б* — після поранення.
Графічна реконструкція М. Герасимова

ка — до і після травми. Вони дають змогу встановити, що чоловік мав округлу форму голови і плескату потилицю (це є наслідком штучної деформації черепа), широке, дещо сплощене обличчя з виразно окресленим носом, спинка котрого має випуклу форму. Ми вже знаємо, що ці ознаки властиві «вірменоїдам», і саме їх використала Тетяна Пассек як антропологічний доказ «вірменоїдності» усієї людності Трипілля. Зовсім іншої думки дотримуються професійні антропологи. Георгій Дебец, який особисто обстежив череп із Незвиська, дійшов висновку про те, що властиве йому поєднання ознак є, «скоріше, індивідуальною особливістю», відхиленням від норми, пов'язаним із дією штучної деформації. А головне, як зазначає дослідник, «характерна для вірменоїдного типу форма мозкової коробки сформувалася, вірогідно, значно пізніше,

ніж існувала трипільська культура. У давнього населення Передньої Азії принаймні до кінця І тисячоліття до н. е. явно переважали доліхокранні типи»[29]. Тобто «вірменоїдів» як таких в добу Трипілля взагалі не було!

Резюмуємо: «вірменоїдність» носіїв трипільської культури — міф, який тривалий час блукав на сторінках наукових видань без належної перевірки, в їхньому антропологічному складі аж до завершального етапу розвитку Трипілля переважав південноєвропеоїдний компонент, що має на теренах України дуже давнє, принаймні мезолітичне, а отже, місцеве коріння.

Є ще одне дражливе питання, яке неможливо оминути: чи має Трипілля якесь відношення до антропологічної історії та етногенезу українського народу?

Ми вже знаємо, що трипільські племена перебували на історичних українських землях понад два тисячоліття. Згідно з демографічними розрахунками, наприкінці середнього етапу розвитку Трипілля їхня чисельність становила тут понад 400 тис. осіб (іноді наводять значно вищу цифру). Це дуже багато навіть порівняно з наступними історичними епохами. Наприклад, наприкінці доби бронзи на всіх теренах сучасної України проживало 1,5–1,7 млн осіб[30].

За винятком пізнього етапу розвитку Трипілля, його ареал охоплював переважно лісостепову зону Дніпровського Правобережжя. Попри всі колізії, пов'язані з міграціями племен доби енеоліту, бронзи, раннього заліза, «Великим переселенням народів» середини І тисячоліття, татаро-монгольським нашестям і т. п., жодних підстав говорити про повну зміну населення в якийсь із історичних

[29] *Дебец Г. Ф.* Антропологическая характеристика черепа из Незвиско // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики. — Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1960. — С. 94.

[30] Давня історія України: В 3 т. / Редколегія: П. П. Толочко (голова), В. Д. Баран, С. М. Бібіков та ін. — Т. 1: Первісне суспільство. — К.: Наук. думка, 1997. — С. 388.

періодів у цьому регіоні України немає. Опосередковано це підтверджують висновки українського мовознавця Юрія Мосенкіса, який 2002 року захистив в Інституті філології Київського національного університету ім. Т. Шевченка докторську дисертацію на тему: «Проблеми реконструкції мови трипільських культур». Згідно з цими висновками, мова, якою розмовляла трипільська людність, не зникла остаточно, дійшовши до наших днів у вигляді доіндоєвропейського компонента сучасних слов'янських мов, завдяки якому вони відрізняються від інших індоєвропейських мов. В одній зі своїх статей, присвячених цій проблематиці, мовознавець писав: «...сучасна українська мова зберігає мовну спадщину Трипілля в трьох своїх сферах — у словниковому складі (десятки слів), у звуковій будові (милозвучність і деякі близькі до неї явища, як приставні приголосні), у масиві власних назв (передусім назв річок). Слов'янські мови, і передусім українська як поширена на території трипільської культури, не набули б таких своєрідних рис, якби в мовній передісторії не було такої яскравої й винятково важливої сторінки, як мова трипільської культури». Серед слів культурно-побутового призначення, які залишили нам у спадок трипільці, Мосенкіс наводить такі: батько (!), барвій, вирій, віл, голуб, горіх, горох, жито, іскра, кермо, кібець, кінь, кобила, колиба, крісло, ліс, малина, меч, мідь, могила, олово, равлик, свинець, срібло, співати, теля, хліб та ін. До них належать також імена язичницьких божеств — Купала, Лада, Марена тощо. Перехід більшості цих слів із мови трипільської культури в праслов'янську вчений пояснює культово-міфологічними причинами[31].

Свого часу я писав: «Антропологічну історію українців, як і інших європейських народів, можна порівняти з генним потоком че-

[31] *Мосенкіс Ю.* Трипільська культура й українська мова // Студентський вісник. — 2002. — № 5–6. — С. 6.

рез століття, до якого час від часу вливались струмки, струмочки, а то й ріки»[32]. Продовжуючи образний ряд, можна порівняти Трипілля з широкоплинною річкою, яка наповнила цей потік новим змістом: саме в добу енеоліту на теренах України розпочався процес активної взаємодії масивних (північних) та грацильних (південних) антропологічних типів, що в кінцевому результаті спричинилося до широкого розповсюдження носіїв південноєвропеоїдного компонента. Нині він тією чи іншою мірою присутній у трьох (західній, центральній і південній) із чотирьох зон, які виокремлюються на території України, про що ми поговоримо пізніше. Тож викреслювати велелюдні трипільські племена з антропологічної історії українського народу навіть на підставі цих загальних міркувань не варто. Мине небагато часу — і їх замінять конкретні генетичні дослідження. Зрештою, перші кроки в цьому напрямі вже зроблено.

А тепер поглянемо на схід, де в добу енеоліту жили сусіди трипільських племен. Результати археологічних пошуків свідчать про те, що в середині IV тисячоліття до н. е. на Дніпровському Лівобережжі та в басейні Сіверського Дінця з'явилися племена середньостогівської культури (від назви скелі Середній Стіг у руслі Дніпра на північному березі острова Хортиця). Вони, ймовірно, частково асимілювали, а частково витіснили на північ своїх попередників у цих місцевостях — носіїв неолітичної дніпро-донецької культури. Основою господарства «середньостогівців» було скотарство. Завдяки розкопкам Дмитра Телегіна нині достеменно відомо, що середньостогівські племена першими у світі пристосували до верхової їзди коня. Про це, зокрема, свідчать знахідки псалій — нащічних пристроїв примітивної вуздечки, виявлених на Дереївсь-

[32] *Сегеда С.* Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. — С. 4.

кому (поблизу Кременчука) та інших поселеннях цієї археологічної культури.

Аналіз краніологічних матеріалів з поховань середньостогівської культури (найбільше їх знайдено в ґрунтових Олександрійському могильнику на річці Оскол, де досліджено 12 черепів, некрополях Ігрінь, Кам'яні Потоки тощо) свідчить про неоднорідність антропологічного складу її носіїв. За даними київської дослідниці Інни Потєхіної, він сформувався на основі двох морфологічних компонентів: переважаючого масивного протоєвропеоїдного, що характеризується низьким і широким обличчям, та дещо слабше вираженого грацильного давньосередземноморського, якому властива помірніша ширина вилиць і більша висота обличчя.

На думку багатьох антропологів (Світлани Круц, Інни Потєхіної та ін.), між мезолітичною, неолітичною та енеолітичною людністю Лівобережного Подніпров'я простежується певна генетична спадкоємність. Що ж до наявності у племен середньостогівської культури грацильного компонента, то це, на думку Інни Потєхіної, свідчить про тісні контакти між ними і трипільцями. На такі самі висновки наводять і підсумки археологічних досліджень. Відомо, що «середньостогівці» перейняли у трипільців глиняну антропоморфну та зооморфну пластику, а ті, в свою чергу, запозичили в них деякі технологічні прийоми виготовлення кераміки. Наведені вище факти зайвий раз переконують у важливості антропологічних даних для висвітлення складних, вузлових проблем стародавньої історії України.

Окрему групу енеолітичних пам'яток Нижнього Подніпров'я та Степового Лівобережжя становлять могильники новоданилівського типу (від назви села Новоданилівка на Запоріжжі). Походження їх поки що остаточно не з'ясоване. Здебільшого вони не-



Чоловік із могильника середньостогівської культури поблизу с. Олександрія. *Скульптурна реконструкція Т. Сурніної*



Жінка із могильника середньостогівської культури поблизу с. Олександрія. *Скульптурна реконструкція Л. Яблонського*

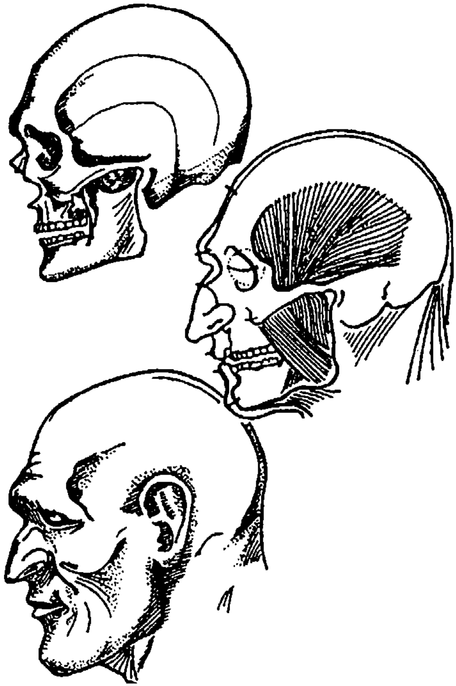
великі за розмірами і налічують одне-два, зрідка п'ять-шість поховань. За даними Інни Потєхіної, такі некрополі залишені людьми з типово протоєвропеоїдними рисами, які мали місцеве підґрунтя, сягаючи мезолітичної доби.

Приблизно в середині III тисячоліття до н. е. в Нижньому Подніпров'ї, Приазов'ї та Криму поширилися південні сусіди се-

редньостогівців — племена кемі-обинської археологічної культури (від назви кургану поблизу Білогорська), що, очевидно, сформувалася у передгір'ї та гірських районах Кримського півострова. «Кемі-обинці» займалися скотарством, зокрема вівчарством, хоча знали й землеробство. Племена цієї археологічної культури ховали небіжчиків у поховальних камерах, над якими споруджували земляні насипи-кургани. Вважається, що її визначальні риси склалися під впливом творців майкопської та дольменної культур енеолітичної доби Північного Кавказу, зв'язки з якими підтримувалися через Керченську протоку.

Антропологічний тип кемі-обинської людності з'ясувала Світлана Круц, яка відзначила яскраво виражену доліхокранію, значний розвиток м'язового рельєфу, вузьке, високе обличчя, різко профільоване у горизонтальній площині, низькі орбіти, виразне випинання носа. Це — риси східного різновиду давньосередземноморського типу, котрий відрізняється від західного більш високим обличчям. За комплексом краніологічних ознак «кемі-обинці» мали аналогії серед енеолітичних племен Кавказу, Ірану, Близького Сходу та Центральної Азії, що дає підстави розглядати їх як представників «східної» хвилі південних європеоїдів, які мають зовсім інше походження, ніж трипільські племена.

З кемі-обинською культурою, ймовірно, генетично пов'язані пам'ятки нижньомихайлівського типу, назва яких походить від великого за розмірами Михайлівського поселення у Нововоронцівському районі на Херсонщині. На жаль, кісткові рештки людей цієї культури вкрай фрагментарні: донині знайдено лише два черепи, та й ті частково зруйновані. Отже, вирішення питання про антропологічні особливості «нижньомихайлівців» — справа майбутнього, хоча на обох черепах виявлено риси масивного протоєвропейського типу.



Чоловік із поховання нижньомихайлівської культури.
Графічна реконструкція І. Каприціна

Звісно, наведені дані не дають повного уявлення про фізичний тип енеолітичної людності України. Встановити його перешкоджають, зокрема, фрагментарність кісткових решток людей із некрополів Закарпаття, Волині, Полісся, цілковита відсутність антропологічного матеріалу з інших регіонів. Однак можемо впевнено стверджувати про надзвичайно строкатий антропологічний склад населення України в епоху енеоліту. Є всі підстави вважати, що він сформувався у процесі взаємодії двох європеоїдних компо-

нентів: масивного протоєвропеоїдного, генетичні витоки якого пов'язані з племенами попередньої, неолітичної доби, та грацильного середземноморського, носіями котрого були різні групи південноєвропеоїдної раси. Ці компоненти постійно взаємодіяли між собою у процесі міграцій, що різко посилилися у IV–III тисячоліттях до н. е.

Багато сучасних учених вважає, що доба енеоліту як завершальна стадія «неолітичної революції» на теренах Європи хронологічно відповідала пізньому етапові розвитку індоєвропейської прамови. За даними лінгвістики, лексичний фонд ранніх індоєвропейців містив назви одомашнених тварин (кіз, овець, корів і свиней), знарядь праці, пов'язаних із мотичним, підсічним землеробством, інших господарчих предметів — човна, волокуші, керамічного посуду тощо, відповідаючи етапові співіснування привласнювальних форм господарювання з примітивним землеробством і скотарством[33]. На пізньому етапі словник індоєвропейської прамови поповнився новими поняттями, які відображають подальший розвиток відтворювальних форм господарства: до переліку одомашнених тварин додається кінь; з'являються слова, що свідчать про перехід до орного землеробства із застосуванням рала чи сохи, появу колісного транспорту, запряженого волами, оволодіння навичками обробки металів — міді, срібла, золота, утвердження патріархального суспільного устрою тощо.

Пошуки «прабатьківщини» індоєвропейців перед розпадом їхньої спільності на окремі мовні групи і мови мають давню і дуже складну історію. Її шукали і в Індії, і в Центральній Азії, і в різних регіонах Західної, Центральної та Східної Європи, і на Близькому Сході. Серед безлічі запропонованих версій можна виділити три групи найбільш аргументованих гіпотез.

[33] *Залізняк Л. Л.* Нариси стародавньої історії України. — К.: Абрис, 1994. — С. 86.

Згідно з першою групою, «прабатьківщина» індоєвропейців була розташована між річкою Рейн на заході, Північним і Балтійським морем на півночі, Альпами, Балканами і Чорним морем на півдні, Волго-Донськими степами на сході, що їх у VI—V тисячоліттях до н. е. населяли масивні північні європеоїди, які згодом просунулися в південно-східному напрямку. У V тисячолітті до н. е. на основі місцевих мезолітичних культур тут розвинулися неолітичні культури (ертеболле-елербек, лінійно-стрічкової кераміки, трипільська, курганних поховань басейнів Дніпра та Дону тощо), творцями яких були племена, що розмовляли слабко диференційованою індоєвропейською прамовою.

За другою групою гіпотез, найдавніші носії праіндоєвропейської мови населяли степову зону Північного Причорномор'я та Приазов'я, де в V тисячолітті до н. е. на місцевій мезолітичній основі сформувалася маріупольська культура, що входила до дніпро-донецької історико-культурної спільноти неолітичної доби. Згодом у процесі розвитку відтворювального господарства в останній чверті V — першій половині IV тисячоліття до н. е. тут виникла культура перших справжніх скотарів — середньостогівська, з якою пов'язані ранні міграції індоєвропейських племен у південно-західному та східному напрямках. Особливого розмаху вони набули в наступний історичний період, коли у східноєвропейських степах склалась ямна курганна культура. Це й спричинило розпад праіндоєвропейської мови на окремі групи.

Відповідно до третьої групи гіпотез, «прабатьківщину» індоєвропейців слід шукати на сході Малої Азії та на Вірменському нагір'ї, звідкіля наприкінці V тисячоліття до н. е. племена цієї спільноти почали переселятися у західні райони Анатолійського півострова, на Балкани і південь Центральної Європи. Деякі науковці припускають також «кружний шлях» частини прадавніх індоєвропей-

ців в Європу довкола Каспійського моря через Центральну Азію. З цією гіпотезою певною мірою перегукується балканська версія, за якою найдавніші землероби — носії нерозчленованої індоєвропейської прамови спочатку переселилися з Малої Азії на Балкани, а в VI–V тисячоліттях до н. е. розселилися у найвіддаленіших куточках Європи, започаткувавши формування окремих груп давніх і сучасних мов індоєвропейської мовної сім'ї.

Жодну з цих гіпотез не можна вважати доведеною за браком сукупності переконливих лінгвістичних, археологічних і антропологічних аргументів. Водночас майже всі дослідники сходяться на тому, що «індоєвропеїзація» Європи, де б і коли вона не розпочалася, завершилася в епоху бронзи (кінець III–II тисячоліття до н. е.), коли індоєвропейці майже повністю асимілювали давню неолітичну людність Західної, Центральної та значної частини Східної Європи. Останні великі доіндоєвропейські народи Західної Європи, за винятком басків, зникли наприкінці I тисячоліття до н. е., залишивши наступникам свої культурні здобутки, як це трапилося з етрусками, асимільованими римлянами. Проте це вже тема іншої оповіді.

Перші будівники курганів

У другій половині третього, а на думку деяких дослідників — на початку другого тисячоліття до нашої ери на теренах України розпочався новий історичний період — доба бронзи, підставою для виділення якої стало поширення виробів із бронзи. Перехід від міді до бронзи — першого штучного сплаву з використанням міді, олова, рідше свинцю, цинку чи миш'яку — був зумовлений об'єктивними причинами: бронза твердіша, ніж мідь, а головне — плавиться за нижчої температури. Встановлено, що перші вироби з бронзи потрапили в Україну з Кавказу, а згодом головним постачальником бронзових знарядь і сировини стало Прикарпаття.

Доба бронзи, яка тривала близько тисячі років, — час важливих змін у соціально-економічному житті давньої людності України. У цей період відбувся другий великий поділ праці — відокремлення ремесла від скотарства та землеробства; поглибилися міжплемінний обмін та майнова нерівність, тобто процеси, які почали розвиватися в епоху енеоліту. Деякі авторитетні фахівці-археологи не випадково заперечують доцільність виділення двох історичних періодів: міді та бронзи, надаючи перевагу термінам «мідно-бронзовий вік» або, скажімо, «доба енеоліту-бронзи».

Поглянувши на карту, пересвідчуємося, наскільки строкатим є склад археологічних культур, поширених на теренах України в епоху бронзи. Це свідчить про неоднорідність етнічного складу людності цього періоду, чисельність якої значно зросла. Завдяки зусиллям багатьох поколінь археологів і лінгвістів можна вважати доведеним, що тут мешкали індоєвропейці, серед яких виокремлюються індоарійські, індоіранські, протослов'янські, протобалтійські та фракійські племена, а також протофіни.

Майже все Дніпровське Лівобережжя, за винятком північних, заліснених районів, від середини III тисячоліття до н. е. займали племена ямної культури (назва пов'язана з характером поховань у прямокутних ямах під курганним насипом), індоєвропейська належність яких не породжує сумнівів у фахівців-археологів і лінгвістів. Ямна культура проіснувала приблизно 500 років (XXIII–XVIII ст. до н. е.). Згодом її носії просунулися на Правобережжя і в Північне Причорномор'я. У господарстві «ямників» переважало скотарство, хоча вони займалися і землеробством. Племена ямної культури вже знали колісний транспорт, про що свідчать знахідки гарб у курганах поблизу Дніпропетровська, на Мелітопольщині, Херсонщині, Одещині тощо. Маючи такий транспорт, «ямники» пересувалися на великі відстані. Зауважимо, що в період розквіту ямної культури (остання чверть III — початок II тисячоліття до н. е.) її носії, здолавши опір своїх південних і південно-західних сусідів — кемі-обинських та пізньотрипільських племен, поступово заселили все Степове Причорномор'я і вийшли на Балкани. У цей час вони обіймали величезний ареал — від Дунаю до Волги.

Відомо, що впродовж останніх десятиріч із ландшафтів нашої країни назавжди зникли тисячі курганів (могил) — мовчазних свідків її історичного минулого. Перші з них були споруджені в Приазов'ї ще за енеолітичної доби творцями середньостогівської



Чоловік із поховання ямної культури.
Скульптурна реконструкція М. Герасимова

культури, але особливого поширення набули в їхніх спадкоємців. Частину цих курганів вдалося дослідити, завдяки чому у фондах антропологічних закладів і музеїв України та Росії накопичено велику кількість кісткових решток людей з поховань ямної культури. В їх вивченні брали участь численні фахівці-антропологи. Проте найґрунтовніше дослідження у цій галузі належить Світлані Круц — автору монографії «Населення території України епохи міді-бронзи» (К., 1972). Узагальнивши зібрані дані, вона виділила серед черепів з поховань ямної культури дві групи: мезокранні, тобто помірної довжини, з середнім щодо ширини й висоти обличчям,

низькими очними орбітами, та доліхокранні — видовжені, з похилим лобом і високим обличчям. Це дало змогу дійти висновку про те, що у формуванні антропологічного складу населення ямної культури брали участь носії двох головних морфологічних компонентів: протоєвропеоїдного (щоправда, не такого масивного, як його «класичні» варіанти) та давньосередземноморського, представленого кількома різновидами. Перший із них був властивий прийшлим скотарським племенам доби міді-бронзи — вихідцям із поволзьких степів, а також потомкам місцевих неолітичних й енеолітичних племен — творців дніпро-донецької та середньостогівської культур.

Характерно, що в лісостеповій зоні Правобережжя Середньої Наддніпрянщини, яка належала до ймовірної «прабатьківщини» слов'ян, переважав масивний доліхомезокранний, широколиций протоєвропейський тип (могильник Баштечки). Близьке в антропологічному відношенні населення мешкало й у межиріччі Бугу й Інгульця, в Нижньому Подніпров'ї та в басейні Сіверського Дінця. За висновками Світлани Круц, «...більшість масивних протоєвропейських груп ямного населення України має місцеві корені. Суттєвих слідів... східних племен поки що не встановлено»[34].

Походження другого компонента пов'язане з міграціями племен ямної культури. Просунувшись на південь і південний захід, вони асимілювали місцеву людність, а натомість набули деяких рис давньосередземноморського типу, вплив якого особливо відчутний у Північно-Західному Причорномор'ї, де колись мешкали пізньотрипільські племена, приморській зоні Нижнього Подніпров'я, басейні річки Молочна та Степовому Криму — ареалі кемі-обинської культури.

[34] Давня історія України: В 3 т. / Редколегія: П. П. Толочко (голова), В. Д. Баран, С. М. Бібіков та ін. — Т. 1: Первісне суспільство. — К.: Наук. думка, 1997. — С. 382.

У середньому бронзовому віці (XXIII–XVIII ст. до н. е.) в ареалі ямної культури відбулися кардинальні зміни поховального обряду, а саме: в курганах небіжчиків почали ховати не в прямокутних могилах, а у камерах-склепах, вхід до яких відгороджували від вхідної ями дерев'яним чи кам'яним заслоном. Першим це встановив на початку минулого століття російський археолог Василь Городцов, запропонувавши назвати нову культуру катакомбною. Обряд поширився спочатку в Приазов'ї, а потім у басейні Сіверського Дінця і в інших регіонах Лівобережжя та Степового Подніпров'я. Згодом племена катакомбної культури просунулися у межиріччя Бугу й Інгульця, в Буджацькі степи та на південь лісостепової зони теренів сучасної України. Деякі з них проникли навіть у Київське Подніпров'я, яке, починаючи з енеолітичної доби, було ареною гострої боротьби носіїв різних етнокультурних традицій. На пізньому етапі розвитку катакомбної культури фахівці-археологи фіксують приплив нових груп племен — вихідців із калмицьких степів.

На думку багатьох учених, «прабатьківщиною» катакомбних племен були степи Прикаспію. Інші дослідники вважають нею Середземномор'я, а деякі наполягають на місцевому походженні цих племен. Усе ж більшість фахівців схиляються до точки зору київського археолога Станіслава Братченка. Він переконаний, що катакомбна історико-культурна спільність сформувалася в результаті взаємодії місцевої людності та прийшлих племен північнокавказького походження. Це значною мірою засвідчують й антропологічні матеріали, які виявляють істотні відмінності між людністю раннього та пізнього етапів розвитку цієї спільності.

Ранньокатакомбні племена характеризувалися високим зростом, доліхокранією, відносно високим, мезогнатним обличчям, вирізняючись між собою за шириною обличчя: якщо в приморській зоні Нижнього Подніпров'я, басейні річки Молочна та в ок-



Чоловік із поховання катакомбної культури.
Скульптурна реконструкція М. Герасимова

ремих районах степової смуги Лівобережного Подніпров'я переважали вузьколиці, то на Правобережжі, у Нижньому Подніпров'ї та Східному Приазов'ї часто траплялися широколиці варіанти. Склавшись на місцевій основі, і перші, і другі значною мірою успадкували риси своїх попередників — творців кемі-обинської та ямної культур.

Пізньокатакомбним племенам були притаманні інші фізичні риси, а саме: нижчий зріст, мезобрахікранна форма мозкового черепа, широке ортогнатне обличчя. Цей антропологічний тип у найвиразнішій формі простежується в Самаро-Орельському межиріччі, окремих районах Нижнього Подніпров'я, межиріччі Бугу і Дністра. За підсумками досліджень санкт-петербурзького



Модельований череп із поховання інгульської катакомбної культури

вченого Альберта Шевченка, він сформувався на основі масивних широколицих морфологічних варіантів енеолітичної людності Калмикії та Північного Кавказу, яка успадкувала риси племен дніпро-донецької культури доби неоліту.

Аналізуючи антропологічний склад населення катакомбної історико-культурної спільності, Світлана Круц зауважила: «Різниця між „ранніми“ та „пізніми“ (групами. — *С. С.*) настільки суттєва, що може йтися про зміну населення на другому, пізньому етапі існування катакомбної культури майже на всій території Північного Причорномор'я»[35].

Багато сучасних дослідників вважає, що після розпаду пізньоіндоєвропейської прамови сформувалася нерозчленована арійська

[35] Давня історія України: В 3 т. / Редколегія: П. П. Толочко (голова), В. Д. Баран, С. М. Бібіков та ін. — Т. 1: Первісне суспільство. — К.: Наук. думка, 1997. — С. 530.

мовна спільність, яка згодом розпалась на праіранську та праіндійську (індоарійську) спільності. Хронологічно це відповідає пізньому етапу розвитку катакомбної історико-культурної спільності, коли в її ареалі на теренах України виокремилися такі самобутні культури: донецька, інгульська, середньоподніпровська тощо. Які з них були створені праіранцями, а які праіндоарійцями — відповісти неможливо, однак очевидно, що їх творці істотно вирізнялися між собою за ідеологічними уявленнями. Так, людності інгульської археологічної культури був притаманний звичай обличкування черепа небіжчика (моделювання лиця глиною), зафіксований майже у 100 похованнях племінної еліти. На думку київських археологів Віталія Отрощенка та Сергія Пустовалова, модельовані черепи використовували в ритуалах, пов'язаних із культом предків. Такі ритуали були поширені на Близькому Сході.

Не менш цікавий і своєрідний звичай — штучна деформація черепа, тобто навмисна зміна його форми, був притаманний катакомбним племенам басейну Сіверського Дінця та Північно-Східного Приазов'я. Перевагу надавали так званій циркулярній деформації, коли голова поступово витягувалася зверху донизу. При цьому змінювалися пропорції обличчя та збільшувалася висота лоба, що добре видно на скульптурному антропологічному портреті хлопчика із катакомбного поховання в кургані басейну Сіверського Дінця. Про поширення згаданого звичаю свідчить той факт, що, за розрахунками антрополога Катерини Шепель, штучно деформованими були черепи близько 60 % небіжчиків, похованих у підкурганних склепах-катакомбах цього регіону.

У XVIII–XVII ст. до н. е. у степовій та лісостеповій зоні між Доном і Прутом розповсюдилися скотарські племена багатопружкової, або багатоваликової, кераміки (назва походить від звичаю прикрашати глиняний посуд наліпними джгутами-валиками),



Хлопчик зі штучно деформованою головою із поховання катакомбної культури. *Скульптурна реконструкція М. Герасимова*

які продовжили індоарійську лінію етнічного розвитку людності доби бронзи в межах України. Швидкість, з якою поширилася ця культура, пояснюється тим, що її носії оволоділи бойовими колісницями, створивши власні елітні структури. За своїми морфологічними характеристиками (середній зріст — 169,6 см у чоловіків, доліхокранія, вузьке і високе обличчя) людність культури багатопружкової кераміки належить до одного з варіантів давньосередземноморського типу. Схожі риси фізичної подоби були властиві «кемі-обинцям», окремим групам «ямників» (надто тим, які локалізувалися у приморській зоні Північного Причорномор'я) та «катакомбників». А це вказує на те, що племена багатопружкової кераміки мали місцеве коріння, сформувавшись у результаті трансформації пізньокатакомбних культур.



Череп зі слідами трепанацій із поховання катакомбної культури

Ближче до середини II тисячоліття до н. е. індоарії залишили територію Східної Європи і вирушили на схід. Багато сучасних дослідників (Володимир Генінг, Є. Кузьміна, Віталій Отрощенко й інші) вважають, що саме вони були творцями синташтинської культури Південного Уралу, де відкрито унікальні городища-протоміста і курганні могильники зі склепами воїнів-колісничних. У другій половині II тисячоліття до н. е. індоарійські племена, які на той час досягли високого культурного рівня, оспіваного в гімнах священної книги «Веди», залишили свою нову батьківщину і вирушили на терени Індії, започаткувавши там нову цивілізацію.

Пізню пору бронзового віку в Степовій Україні пов'язують в основному з давньоіранськими племенами зрубної культури, назву якій дав звичай ховати небіжчиків у дерев'яних зрубах під кур-

ганними насипами. За часів розквіту цієї культури (XV–XIII ст. до н. е.) її носії займали величезні простори Східної Європи — від Уралу на сході до Дністра на заході, від Ками, Середньої Оки та Десни на півночі до прикаспійських степів і Криму на півдні. Основним заняттям було орне землеробство, якому сприяло поширення металевих знарядь, і скотарство. Племена зрубної культури залишили після себе чимало поселень, розташованих переважно на берегах річок. Саме з ними сучасні мовознавці, зокрема й український учений Олексій Стрижак, пов'язують чимало іранських гідронімів доскіфського періоду в басейні Дніпра, а саме: Апажа, Апака, Асмонь, Ворскла, Домоткань, Есмань, Рать, Реут, Руда, Сейм, Сула, Сура, Удай, Удав, Хон тощо.

За результатами антропологічних досліджень, зрубники Степової України відзначалися доліхокранією (щоправда, менш вираженою, ніж у носіїв культури багатоваликової кераміки), високою мозковою коробкою, середньої ширини обличчям. Привертає увагу високий зріст чоловіків — приблизно 174 см.

Загалом, за краніологічними даними, творці зрубної культури Степової України посідають проміжне місце між представниками культури багатопружкової кераміки цього ж регіону і зрубної культури Поволжя. З одного боку, це добре узгоджується з висновками археологів Ірини Шарафутдінової та Віталія Отрощенка про напрямки міграції зрубних племен, а з іншого — вказує на те, що їхній фізичний тип склався за участі двох компонентів: місцевого, що характеризувався вузьколицістю, і прийшлого, якому була властива широколицість. Місцевий компонент переважав на Лівобережному Подніпров'ї, «східні» імпульси зафіксовано в Нижньому Подніпров'ї, де виявлені фрагменти черепів, які характеризуються дуже товстими стінками та сильним розвитком надбрів'я.



Чоловік із поховання зрубної культури.
Графічна реконструкція М. Герасимова

А тепер поглянемо на північ і захід України. У другій половині III — першій половині II тисячоліття до н. е. ці землі були заселені землеробсько-скотарськими племенами, які одержали загальну назву племен культур шнурової кераміки (назва походить від звичаю орнаментувати кераміку відбитками мотузки, тобто шнура). Загалом «шнуровики», які спочатку належали до ще не розчленованої германо-балто-слов'янської спільності, населяли лісову смугу Європи від Ютландії до Верхньої Волги. Вони вели землеробсько-скотарське господарство і мали спільні риси поховальної обрядовості, ховаючи своїх небіжчиків як під курганними насипами, так і в ґрунтових могильниках. Іноді ці племена застосовували кремацію, тобто трупоспалення, а іноді — інгумацію, або трупопокладення.

Серед пам'яток культур шнурової кераміки на теренах України в ранній і середній періоди доби бронзи виокремлювалося кілька локальних груп. Так, лісові райони Верхнього та Середнього Подніпров'я населяли племена середньодніпровської, Північну Волинь, верхів'я і середню течію Західного Бугу — городоцько-здовбицької та стжижовської, Прикарпаття і сусідніх районів Поділля — підкарпатської культур. Особливу зацікавленість зумовлює та обставина, що в басейні Прип'яті, Середній Наддніпрянщині і в Південно-Східній Польщі вони близько 800–1000 рр. співіснували з носіями культур гребінцево-накольчастої кераміки вісло-дніпровського блоку. Що ж до форм господарської діяльності, побуту, обрядовості, то ці високорозвинуті племена загалом тяжіли до населення Середньої Європи та Подунав'я, що, звісно, не виключало і контактів зі степовим світом.

Антропологічний склад племен шнурової кераміки, які мешкали на теренах України, вивчений недостатньо внаслідок поганої збереженості кісткових решток. Та все ж певне уявлення про нього дають підсумки досліджень московської вченої Тамари Кондукторової, котра обстежила близько десяти черепів із поховань городоцько-здовбицької культури. Встановлено, що вони характеризуються яскраво вираженою доліхокранією, середньої висоти мозковою коробкою, слабким м'язовим рельєфом, вузьким невеликим обличчям, з площини якого різко випинається ніс. За цими ознаками носії культур шнурової кераміки України тяжіють до тогочасних племен Польщі та Словаччини.

З плином часу в ареалі племен шнурової кераміки сформувалися нові культурно-історичні утворення, серед них — тшинецько-комарівська спільність, яка отримала назву від могильника Тшинець у Польщі та села Комарове поблизу міста Галич у Прикарпатті. Починаючи з XVI ст. до н. е. її ареал упродовж п'яти

наступних століть охоплював смугу завширшки 350–400 км між Одрою і Дніпром, куди входили й Північна Україна, Прикарпаття, Верхня й Середня Наддністрянщина. Основою господарства було землеробство. Померлих ховали під курганами за обрядом трупопокладення та в ґрунтових могильниках за обрядом трупоспалення. І вітчизняні, і зарубіжні фахівці дотримуються думки про праслов'янський характер тшинецько-комарівської культури, чому сприяє узгодженість археологічних і лінгвістичних даних. Наприклад, відомий російський мовознавець Олег Трубачов виділяв на теренах Правобережної України три локальних групи праслов'янських гідронімів (верхньодністровську, західноприп'ятську і східноприп'ятську), місцезнаходження яких збігається з ареалами комарівської і рівненського та київського варіантів східнотшинецької культури.

Фізичний тип «комарівців» залишається невідомим у зв'язку з відсутністю антропологічних матеріалів. Що ж до людності східнотшинецької культури, то, за даними Тамари Кондукторової, їй була притаманна доліхокранія, середня і висока черепна кришка з помірно вираженим рельєфом, невеликі розміри обличчя, вузький ніс. А це є переконливим свідченням її генетичної спадкоємності зі своїми попередниками — племенами культур шнурової кераміки попереднього історичного періоду. Аналогічних висновків на підставі речових джерел дійшли й археологи.

Одночасно на півночі України могли мешкати й люди масивної фізичної будови, про що свідчать знахідки двох черепів у курганних похованнях т. зв. сосницької групи пам'яток, яку фахівці виокремлюють у басейні річки Сейм. За даними Михайла Герасимова, ці люди характеризуються доліхомезокранією, значними розмірами високої черепної кришки, широким лобом, досить широким обличчям, виразно випнутим носом і прохейличними, тонкими

губами. Загалом це риси масивного протоєвропейського типу, широко представленого у степовій і лісостеповій зонах України за доби неоліту й енеоліту. Зауважимо, що етнічна належність творців сосницької групи породжує чимало запитань. Так, деякі лінгвісти вважають їх прабалтами, а деякі — праслов'янами.

Неможливість однозначно відповісти на ці запитання пояснюється тим, що в периферійних областях своєї «прабатьківщини», ядро котрої в середині II тисячоліття до н. е. охоплювало басейн Прип'яті, праслов'янські племена активно взаємодіяли з сусідніми етнічними спільнотами. А це спричинювалося до того, що тогочасні культурно-історичні утворення, з якими пов'язують витоки слов'янського етногенезу, формувалися за участі інших етнічних компонентів: комарівська — дако-фракійського, західнотшинецька — германського, сосницька група пам'яток східнотшинецької культури — балтського й іранського.

Нащадками тшинецько-комарівської культури були землеробські білогрудівські племена, котрі в XI–X ст. до н. е. населяли лісостепову смугу Правобережної України (від Середнього Дніпра до Збруча). На жаль, антропологічні матеріали цього культурно-історичного утворення мають доволі фрагментарний характер. Та невелика вибірка, яка була знайдена під час розкопок могильника біля села Заломи на Кіровоградщині, за даними Світлани Круц і Людмили Литвинової, характеризується загальною грацильністю, мезодоліхокранією, незначною шириною обличчя, трохи вищим, ніж середній, зростом.

На захід від Дністра у пізню пору бронзового віку (XIII–XII ст. до н. е.) мешкали осілі землеробсько-скотарські племена культури Ноа (від назви населеного пункту в Румунії), що сформувалася за участі племен, які в добу бронзи проживали на теренах Румунії й Молдови, комарівської культури, поширеної в лісостеповій смузі

Правобережної України, та сабатинівської культури, розповсюдженої в Північно-Західному Причорномор'ї. Культуру Ноа пов'язують із фракійським світом. Антропологічний склад її носіїв був неоднорідним: деякі черепи, які походять із могильників Румунії, мають ознаки вузьколицього середземноморського типу, інші, знайдені в некрополях Прутсько-Дністровського межиріччя, — масивного протоєвропейського. На думку фахівців, він склався в результаті взаємодії місцевих племен — нащадків неолітичної та енеолітичної людності Північних Балкан — і прийшлих степових, імовірно, колишніх «пізньоямних» груп, які під тиском племен катакомбної культури — вихідців із Північного Кавказу просунулися з межиріччя Південного Бугу й Інгульця в Буджацькі степи.

Отже, за доби бронзи на теренах України відбувалися складні етногенетичні процеси, в яких брали участь носії різних за походженням антропологічних типів. У цей час тут активно взаємодіяли представники кількох етнічних масивів Східної Європи, а саме: індоаріїв та індоіранців, праслов'ян, фракійців, протобалтів, протофінів, які остаточно склалися в наступні історичні епохи. Основним осередком взаємодії цих етнічних масивів була територія сучасної Київщини, де сходилися центральноіндоєвропейська (з праслов'янським і прафрако-іллірійськими компонентами), східноіндоєвропейська (з переважаючим індоіранським складником) й уральсько-палеоєвропейська (з фінно-угорською основою) зони.

Кіммерійці, скіфи, сармати

Можна з упевненістю стверджувати, що завдяки колективним зусиллям кількох поколінь учених вдалося розв'язати або принаймні наблизитися до розв'язання багатьох вузлових проблем стародавньої історії України. Під час розкопок тисяч археологічних пам'яток на її теренах зібрано колекції речей, що стали окрасою експозицій вітчизняних, а ще більше — зарубіжних музеїв і є основним джерелом історичної інформації, яка стосується численних племен і народів, котрі жили чи торували шляхи на історичних українських землях. Ми умовно називаємо їх «дніпро-донеччанами», «трипільцями», «ямниками» і т. п., але навряд чи коли-небудь довідаємось, як називали себе ті люди, котрі залишили по собі мовчазні пам'ятки безписемних історичних епох. Утім, будемо оптимістами: а раптом хтось із майбутніх дослідників (бо відкриття в гуманітарних науках, як правило, роблять не колективи вчених, а окремі ентузіасти) зможе підібрати ключі для прочитання орнаментів на кераміці трипільської чи, скажімо, катакомбної культур і знайде відповідь на це запитання.

Першим народом на українських землях, справжнє ім'я якого не поглинув морок тисячоліть і зафіксували писемні джерела, були

кіммерійці. Найдавнішу згадку про них приблизно у VIII ст. до н. е. залишив легендарний Гомер. На сторінках його славнозвісної поеми «Одіссея», де йдеться про тривалі мандри правителя острова Ітака Одіссея і його сподвижників, є такі слова:

Врешті дістались ми течій глибоких ріки Океану.
Там розташовані місто й країна людей кіммерійських,
Хмарами й млою вповиті. Ніколи промінням Ласкавим
Не осяває їх сонце в блакиті ясній світлодайне...

За свідченнями іншого грецького автора — Геродота — кіммерійцям належали обширні землі, згодом зайняті скіфами. «Ще й досі є в Скіфії кіммерійські Мури, Кіммерійський Порт та Кіммерійський Боспор», — писав він у четвертій книзі своєї дев'ятитомної «Історії».

На думку багатьох археологів, із кіммерійцями, ймовірно, пов'язані пам'ятки білозерської культури XII–IX ст. до н. е., залишені скотарсько-землеробськими племенами у степовій зоні Північного Причорномор'я. Згодом за їх участю сформувалася своєрідна група пам'яток передскіфського часу, представлена, головним чином, похованнями під курганними насипами. Найбагатші з них і, до речі, здебільшого пограбовані ще в давнину належали кінним воїнам. У їхні могили клали зброю, кінське спорядження, іноді — прикраси і бойових коней небіжчиків.

Кіммерійці — перші номади (кочівники) степів Надчорноморщини, основу господарства яких становило кочове скотарство. Як і решта номадів (а на початку І тисячоліття до н. е. перехід до кочового скотарства майже одночасно відбувся у степовій зоні Євразії від Придунав'я до озера Байкал), вони усе життя проводили в сідлі й у разі потреби могли стрімко перетворюватися з мир-



Зображення кіммерійських вершників на етруській вазі VI ст.

них пастухів на грізних воїнів. Від своїх східних сусідів-кочовиків людність Північного Причорномор'я відрізнялася тим, що широко застосовувала залізо, виготовляючи з нього набагато надійніші й довершеніші речі, ніж із бронзи та каменю. Цікаво, що, за висновками харківського фахівця-археолога Бориса Шрамка, металурги кіммерійської доби могли виплавляти не лише просте кричне залізо, а й високовуглецеву сталь. Приблизно в VII ст. до н. е. залізо остаточно витіснило інші матеріали.

Важливу роль у житті кіммерійців відігравали війни — джерело військової здобичі. За свідченням античних авторів, їхні кінні загони наводили жах на сусідів. За часів Гомера кіммерійці досягали Закавказзя та Передньої Азії. Завдавши поразки урартському цареві Русові I, вони з'явилися на північних кордонах Ассирії. Можливо, саме у битві з ними загинув 705 року ассирійський цар Саргон II. Така сама доля спіткала в 660 р. царя Лідії Гіга. Припускають, що

кіммерійські воїни зображені на одному з рельєфів палацу ассирійського царя Ашшурнасірпала II в місті Німруд, а також на одній із розписних етруських ваз, що зберігається у Ватикані.

Загони кіммерійської кінноти не залишали у спокої і праслов'янську людність Середньої Наддніпрянщини — саме на початку раннього залізного віку на порубіжжі лісостепової та степової зон з'явилися укріплені поселення з розвинутими фортифікаційними спорудами для захисту від нападів кочовиків.

Про фізичний тип грізних вершників із причорноморських степів маємо уявлення завдяки антропологічним дослідженням кісткових решток людей, похованих у ґрунтових і курганних могильниках білозерської культури на Херсонщині (поблизу сіл Широке і Чернянка) та Одещині (біля сіл Плавні й Кочкувате). Встановлено, що «білозерці» були високого зросту (понад 170 см у чоловіків), мали добре розвинутий м'язовий рельєф, що свідчить про неабияку фізичну силу, видовжену форму голови, вузьке і високе обличчя з досить широким носом. Це риси одного з різновидів давньосередземноморського типу європеоїдної раси. Все ж серед похованих, надто в могильнику Широке, були і люди доволі масивної статури.

Етнічну належність кіммерійців остаточно не з'ясовано. Деякі дослідники пов'язували їх із фракійцями, інші — з іраномовними народами. Все ж останнім часом більшість фахівців-мовознавців і археологів схиляються до іранської належності кіммерійських племен, розглядаючи їх як нащадків людності зрубної культури. Наприклад, ім'я кіммерійського вождя Шандакшатри, що збереглося у писемних джерелах, має іранське походження — слово «кшатр» типове для іранських мов і означає поняття «влада», «доля», «талан». Вірогідно, в етногенезі кіммерійського етносу брали участь не лише місцеві, а й прийшлі племена. Серед них були навіть носії карасукської археологічної культури, найвідо-

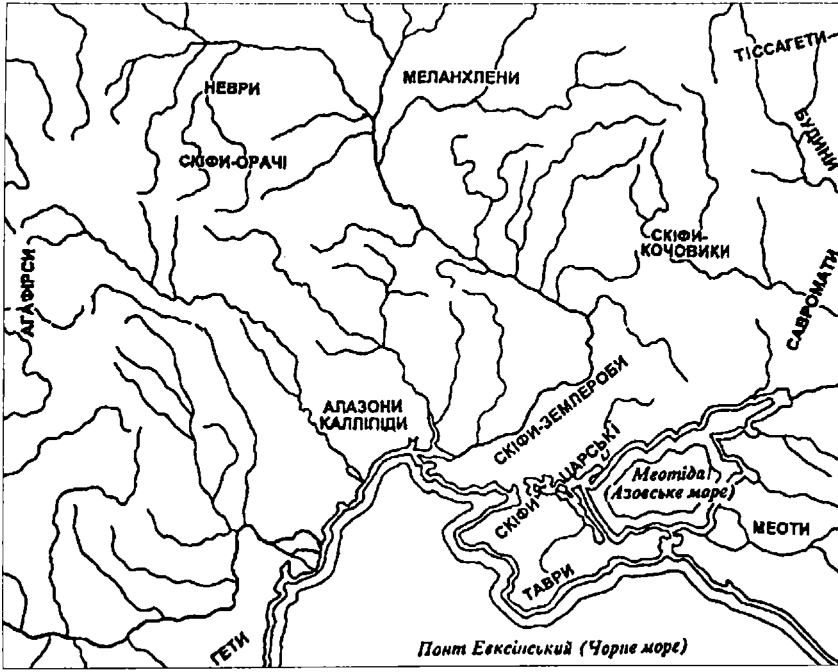
міші пам'ятки якої зосереджено в Мінусинській улоговині Західного Сибіру.

Приблизно у VII ст. до н. е. на терени, зайняті кіммерійцями, вторглися зі сходу войовничі скіфські племена, котрих витіснили з глибин Центральної Азії інші кочовики — массагети, які, згідно з античними джерелами, населяли територію на схід від Каспійського моря. Під натиском скіфів кіммерійцям довелося відступити. А знатні кіммерійці — «царі», як свідчить Геродот, не захотіли залишати власну землю, вирішивши, що «...краще бути вбитими і похованими на батьківщині, але не тікати з більшістю...». Після цього вони розділилися на дві рівні групи і перебили одне одного. Їх поховали поблизу річки Тірасу (Дністра). «Ще й тепер, — зауважує Геродот, — можна бачити їхні могили»[36].

Серед численних племен і народів, які мешкали на українських теренах, скіфи, або «сколоти», як вони себе називали, посідають особливе місце. Бурхливі, драматичні події, пов'язані з їхніми походами до Передньої Азії чи, скажімо, війною з перським царем Дарієм, самобутні скіфські звичаї, культура, соціальний устрій — усе це здавна приваблювало не лише вчених, а й митців. У науковій, науково-популярній, художній літературі висловлено чимало різноманітних, часом діаметрально протилежних думок щодо походження скіфів та їхньої ролі у слов'янському етногенезі.

Майже всі дослідники, за винятком хіба що Віктора Петрова, сходилися на тому, що скіфи належали до північно-східних іранців і щодо мови мали спільність із савроматами, саками, согдійцями та

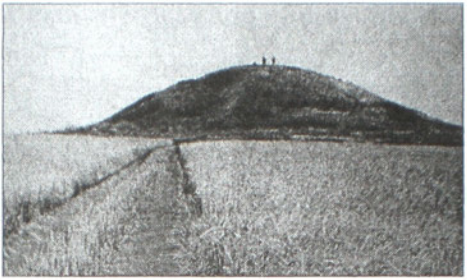
[36] Геродот (Геродота турійця з Галікарнасса «Історій книг дев'ять, що їх називають музами») / АН України. Ін-т археології. Ін-т укр. археографії; Пер., передм. і прим. А. Білецького. — К., 1993. — С. 183.



Племена скіфського часу на історичних теренах України

хорезмійцями. Усі ці народи сформувалися на основі споріднених зрубної та андронівської культур бронзової доби.

Понад чотири століття (від VII до початку III ст. до н. е.) скіфи населяли величезні степові простори між Доном і Дунаєм, де й досі височать їх величні поховальні споруди — кургани. Це була група племен, близьких за походженням, культурою та звичаями. Панівне становище серед них належало царським скіфам, котрі, за даними Геродота, кочували у степах поблизу Азовського моря, Дону і в Криму. Їхніми найближчими сусідами в Лівобережному

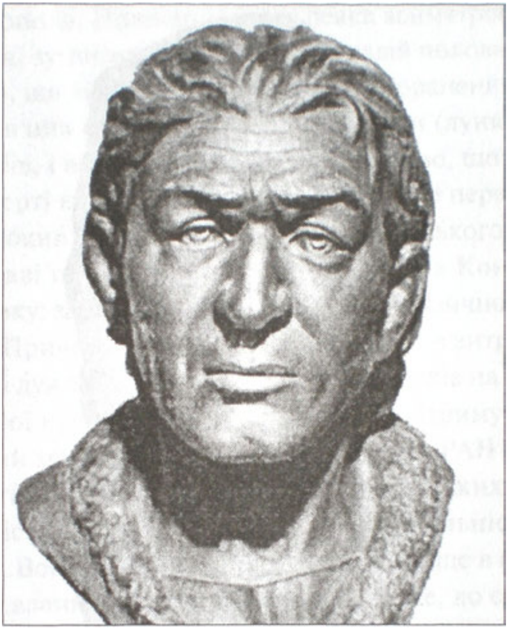


Скіфський курган «Нечаєва могила» висотою 17 м на Дніпропетровщині

Причорномор'ї були скіфи-кочовики, а на півночі, у лісостеповій зоні, — скіфи-землероби. У пониззі Бугу, неподалік від античної Ольвії, мешкали калліпіди, або елліно-скіфи, на північ від них — алазони, котрі, за висновками багатьох учених, належали до фракійських, вірогідно, гетських племен. І, нарешті, лісостепове Правобережжя займали скіфи-орачі.

У сучасній науці міцно утвердилася думка, що скіфи-орачі — це нащадки давнього місцевого праслов'янського скотарсько-землеробського населення, генетичне коріння якого сягає глибин бронзового віку. В І тисячолітті до н. е. їх ареал охоплював величезний трикутник між гирлами Десни, Ворскли та середньою течією Дністра. Найвища концентрація праслов'янських пам'яток простежується уздовж Дніпра в смузі завширшки 120 км.

Праслов'янські пам'ятки Середньої Наддніпрянщини археологи відносять до чорноліської культури, назву якій дало городище, відкрите в Чорному лісі на Кіровоградщині. Можливо, у творенні цієї культури брали участь не лише праслов'яни, а й прафракійсько-іллірійська людність, яка на пізньому етапі доби бронзи просунулася через карпатські перевали у Верхню та Середню Над-



Скіф із Нижньої Наддніпрянщини.
Скульптурна реконструкція М. Герасимова

дністрянщину, а згодом у Дніпровське Правобережжя і навіть на схід від Дніпра аж до Сіверського Дінця.

А тепер звернемося до антропологічних даних. Дослідження показали, що скіфи були людьми здебільшого середнього зросту — приблизно 167 см у чоловіків і 159 см у жінок. Відомі поетичні рядки Олександра Блока: «Да, скифы мы, да, азиаты мы, с раскосыми и жадными очами» мало узгоджуються з дійсністю: скіфські племена Північного Причорномор'я — типові європеоїди. За даними московського фахівця Тамари Кондукторової — автора трьох мо-



Скіфянка із Нижньої Наддніпрянщини.
Скульптурна реконструкція Є. Веселовської

нографій, присвячених антропологічному вивченню давньої людності України, — їм була властива доліхокранія (щоправда, серед черепів трапляються і мезокранні, й брахікранні), середньої ширини обличчя з чітко окресленим, середніх розмірів носом. Ці риси можна простежити на документальному портреті воїна, створеному Михайлом Герасимовим за черепом із курганного поля «Сірко»

поблизу Нікополя. Привертає увагу деяка асиметрія нижньої частини обличчя, зумовлена виступом на правій половині підборіддя. Встановлено, що він утворився внаслідок поранення стрілою, котра влучила в нижню щелепу, під альвеолами (лунками) останніх корінних зубів, і вибила шматок кістки. Цікаво, що від часу поранення до смерті воїна минуло кілька років. Це переконливо свідчить про високий рівень медичних знань скіфського суспільства.

На підставі порівняльного аналізу Тамара Кондукторова дійшла висновку: за найважливішими рисами фізичної будови скіфи Північного Причорномор'я доволі однорідні в антропологічному відношенні і дуже близькі до своїх попередників на цих теренах — носіїв зрубної культури. Схожих поглядів дотримувався й інший авторитетний московський учений, академік РАН Валерій Алексєєв, який так писав про антропологію скіфських племен: «Біологічна єдність їх очевидна і свідчить про спільність їхнього походження. ...Вона... сформувалась, очевидно, ще в епоху бронзи... в надрах населення зрубної культури»[37]. Отже, до складу цих племен, вірогідно, увійшли великі групи місцевого населення, також іраномовного. Мовна спорідненість, певна річ, сприяла швидким асиміляційним процесам.

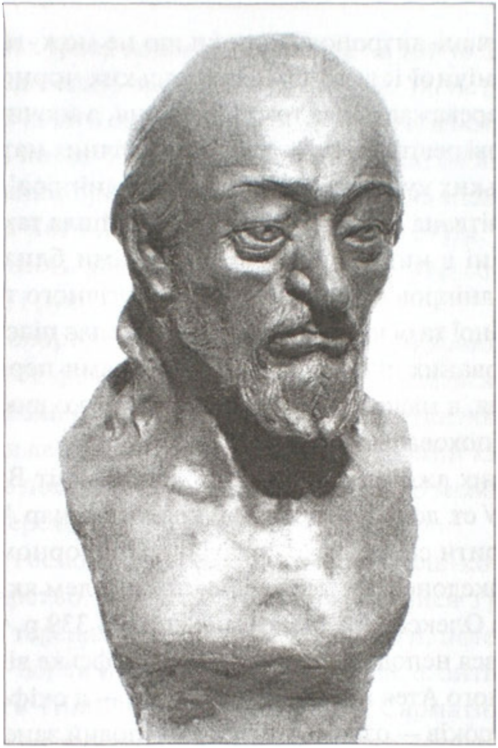
Скіфська людність лісостепової зони Правобережної України сформувалася на зовсім іншій основі, ніж її сусіди-степовики. Роль субстрату в цьому випадку відіграла людність попередньої історичної епохи — доби бронзи, коли тут були поширені племена тшинецько-комарівської культури. Це вплинуло і на фізичні характеристики скіфів лісостепової зони: вони мали більш видовжену форму черепа і трохи вужче обличчя. Названі відмінності не слід абсолютизувати, адже племена лісостепової зони і «власне скіфи»

[37] *Мартынов А. И., Алексеев В. П.* История и палеоантропология скифо-сибирского мира: Учеб. пособ. — Кемерово: Кемеровский гос. ун-т, 1986. — С. 60.

активно контактували між собою. За даними археології, це явище відбувалося на обох берегах Дніпра. Не випадково, як наголошував відомий російський фахівець-археолог Борис Рибаков у своїй книзі «Язичництво давніх слов'ян» (М., 1981), скіфська культура й іранська мова, носіями якої були скіфи-кочовики, глибоко вплинули на культуру і побут праслов'ян, їхню мову та релігію.

І все-таки відмінності, хай і невеликі, були. Виявилося, що на лівому березі Дніпра, майже навпроти сучасного Києва, у скіфський час жили люди дещо іншої фізичної подоби. Це стало зрозуміло після обстеження черепів із курганів, розкопаних неподалік міста Бориспіль (у розкопках брав участь і автор цієї книжки). Було встановлено, що скіфи, які проживали тут, мали округлу, мезобрахікранну форму мозкової коробки, високе і широке обличчя. Є припущення, що названі риси походять від носіїв бондарихінської культури, котрі мешкали в лісостеповій зоні Лівобережної України наприкінці бронзової доби. На думку фахівців, «бондарихінці», вірогідно, належали до фінномовних народів, однак згодом відокремилися від основного етнічного масиву і були асимільовані балтами.

Цікаві результати отримала Марина Великанова, яка вивчала черепи зі скіфського могильника IV–II ст. до н. е. біля села Миколаївка, розташованого в Одеській області на східному березі Дністровського лиману. Виявилося, що за багатьма важливими расово-діагностичними ознаками, зокрема шириною вилиць, вони посідають проміжне місце між скіфськими та фракійськими краніологічними серіями. Крім того, під час аналізу структури населення, яке залишило згадану пам'ятку, досить чітко виокремлюються два морфологічні компоненти: відносно масивний доліхокранний широколиций, властивий скіфам Нижнього Подніпров'я, та грацильний мезокранний вузьколиций, притаманний фракій-



Скіф із Наддністрянщини. *Скульптурна реконструкція С. Горбенка*

цям Балканського півострова і його периферії[38]. Отже, на західних околицях Великої Скіфії (а Дністер якраз і відігравав роль природного рубежу між двома великими етнічними масивами другої половини І тисячоліття до н. е.) між скіфськими та фракійськими племенами існували тісні взаємини, наслідком яких була зміна антропологічного типу.

[38] *Великанова М. С.* Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М.: Наука, 1975. — С. 66.

На жаль, учені-антропологи поки що не можуть узяти участь у вивченні етнічної історії праслов'янських чорноліських племен — у них переважав обряд трупоспалення, а значить, практично відсутні кісткові рештки. Що ж до краніологічних матеріалів, знайдених у скіфських курганах Середнього Подніпров'я, то київська дослідниця Світлана Круц, яка вивчала їх, дійшла таких висновків: люди, поховані в них, за фізичними рисами близькі до скіфів Нижнього Подніпров'я; витоки їх морфологічного типу пов'язані з носіями зрубної та білозерської культур. Це дає підстави вважати, що серед похованих під курганними насипами переважали прищельці з півдня, а місцева людність, певно, рідко використовувала ці насипи для поховальних ритуалів.

З історичних джерел довідуємося, що розквіт Великої Скіфії припадає на IV ст. до н. е. У цей час її правитель цар Атей вдався до спроби поширити свій вплив на Західне Причорномор'я і розпочав війну з Македонською державою, правителем якої був цар Філіпп — батько Олександра Македонського. В 339 р. у жорстокому бою, що відбувся неподалік гирла Дунаю, скіфське військо зазнало поразки, а самого Атея вбили. Його смерть — а скіфському цареві було понад 90 років — ознаменувала поступовий занепад скіфської держави.

На межі IV–III ст. до н. е. пануванню скіфів у причорноморських степах було покладено край. Сюди почали проникати зі сходу споріднені з ними іраномовні сарматські племена, які раніше кочували в Приараллі, на Південному Уралі та в Поволжі. Цікавий опис ранніх сарматів (савроматів) залишив Гіппократ: «В Європі є скіфський народ, який мешкає навколо озера Меотиди і відмінний від інших народів. Назва його — савромати. Їхні жінки їздять верхи, стріляють із луків і метають дротики, сидячи на конях, і б'ються з ворогами, поки вони дівчата; а не одружуються вони,

доки не вб'ють трьох ворогів, і селяться на життя з чоловіками не раніше, ніж здійснять звичайні офірування. Та, котра виходить заміж, перестає їздити верхи, допоки не з'явиться потреба повального рушення в похід. У них немає правої перси, бо ще змалечку їхні матері, розпікши приготовлений з цією метою мідний інструмент, прикладають його до правої перси і випалюють, через що вона втрачає здатність рости, і вся сила і багатство соків переходять у праве плече і руку.

Ми вже говорили про клімат Скіфії і про зовнішність її мешканців — що скіфське плем'я значно відрізняється від інших людей і схожі тільки на самих себе, подібно до єгиптян...

Все скіфське плем'я — руде, через холодний клімат, оскільки сонце не діє з достатньою силою, і білий колір мовби випалюється від холоду і переходить у рудий»[39].

Основою господарства сарматів, як і скіфів-кочовників, було кочове скотарство. Як і скіфи, вони складалися з різних племен. Першими на теренах України з'явилися язиги, потому — роксолани, згодом — аорси й алани. Вже в І ст. до н. е. античні автори почали називати Північне Причорномор'я Сарматією. Сарматські племена були активними учасниками тогочасних міжнародних подій: неодноразово нападали на Ольвію та інші античні міста, вели війни з Римом. У перші століття нашої ери частина сарматів проникла далеко на північ, у лісостепові регіони Правобережної України (басейн річки Тясмин), де, ймовірно, змішалася з корінним праслов'янським землеробським населенням.

За даними Тамари Кондукторової, сармати України загалом характеризувалися дещо коротшою, ніж у скіфів, черепною кришкою, більш широким, ніж у них, обличчям, помірно профільованим

[39] *Гіппократ*. Про повітря, води й місцевості // *Крисаченко В. В.* Хрестоматія-посібник: У 2 кн. — Кн. 1. — К.: Либідь, 1996. — С. 48, 49, 50.



Скіф із Подоння. *Скульптурна реконструкція Т. Балуєвої*

у горизонтальній площині, середніми розмірами черепа з помірно розвинутим м'язовим рельєфом та середнього розміру носом, який помірно випинається з площини обличчя, тобто європеоїдними рисами з певною «східною» домішкою. За більшістю ознак вони були дуже близькими до сарматів Поволжя, Південної Башкирії, Приуралля тощо. Дехто з учених вважає, що всі ці групи походять від населення андронівської культури доби бронзи, пам'ятки якої поширені на теренах Казахстану та Мінусинської котловини в Західному Сибіру. Цікаво, що деякі сарматські племена, особливо алани, досить широко застосовували штучну деформацію черепа,



Пізній сармат із Подоння. *Скульптурна реконструкція Т. Балуєвої*

про що свідчать краніологічні знахідки з курганів поблизу міста Рені на Нижньому Дунаї. Черепи зі слідами штучної деформації знайдено й в інших сарматських некрополях України та Молдови.

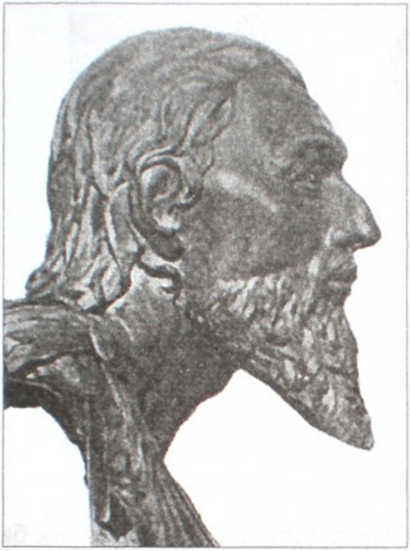
З історичних джерел довідуємося, що під натиском сарматів значна частина скіфів залишила давно обжиті землі і перебралася до Кримського півострова, а менша — зосталася у Нижньому Подніпров'ї. Пізні скіфи кардинально змінили свій спосіб життя, перетворившись із кочовиків на осілих мешканців укріплених городищ і поселень сільського типу. Приблизно в середині III ст. до н. е. вони заснували в Криму власну столицю, котра дістала



Чоловік із мавзолею в Неаполі Скіфському.
Скульптурна реконструкція М. Герасимова

грецьку назву Неаполь (Нове Місто). Найбільшого розквіту Мала Скіфія досягла в III–II ст. до н. е., за часів царя Скілура та його сина Полака.

У ході археологічних розкопок біля стін Неаполя виявили монументальний мавзолей, де знайшли понад 70 кістяків скіфських вельмож — чоловіків і жінок різного віку, а також дітей. Найдавніший із них належав чоловікові 40–45 років, одяг котрого був оздоблений золотими прикрасами. Біля ніг небіжчика було покладено два мечі, металевий шолом, три наконечники списів тощо.



а



б

Ототожнення чоловіка, похованого в мавзолеї Неаполя Скіфського, із царем Скілуром: *а* — чоловік із мавзолею; *б* — зображення царя Скілура на кам'яному барельєфі мавзолею

Антропологічне обстеження засвідчило, що череп чоловіка штучно деформований, унаслідок чого орбіти і частина лобної кістки помітно виступали наперед. Лоб широкий, високий; ніс має чітко окреслений контур, що добре видно на реконструкції, виконаній Михайлом Герасимовим. Завдяки їй, до речі, вдалося встановити: поховання належить цареві Скілуру, зображення якого містяться на кам'яному барельєфі, знайденому на початку минулого століття, а також на тогочасних монетах...

Багато укріплених городищ і сільських поселень пізніх скіфів, що датуються приблизно II ст. до н. е. — II ст. н. е., археологи відкрили на західному березі Криму і в Нижньому Подніпров'ї.



Скіфська стела

Вдалося знайти і кілька великих безкурганних некрополів. Як бачимо, в нових історичних умовах змінився навіть обряд поховання (а поховальна обрядовість належить до дуже консервативних елементів духовної культури). В окремих із них, надто в могильниках Золота Балка і Миколаївка–Козацьке в Нижньому Подніпров'ї, під час розкопок було отримано краніологічні серії, які налічують сотні черепів.

Згадані серії характеризуються дуже близьким комплексом ознак. «Близькість значень багатьох ознак у них настільки велика, — зазначає Тамара Кондукторова, — що часто їх можна визнати ідентичними»[40]. Це — доліхокранія, нешироке ортогнатне обличчя, різко профільоване в горизонтальній площині, невисокі орбіти, доволі вузький ніс, що виразно випинається з площини лиця, тобто південноєвропеоїдні риси. Аналогічний комплекс ознак

[40] *Кондукторова Т. С.* Физический тип людей Нижнего Поднепровья (по материалам могильника Николаевка — Казацкое). — М.: Наука, 1979. — С. 94.



Пізній скіф із Нижнього Подніпров'я.
Графічна реконструкція Г. Лебединської

властивий також небіжчикам, похованим у Східному могильнику Неаполя Скіфського.

Важливим чинником, який впливав на етнічний склад пізньоскіфського суспільства, були контакти скіфів із греками і сарматами. Наявність контактів із греками простежується в морфологічних рисах чоловічих черепів із поховань у підбоях у могильнику Миколаївка–Козацьке. Сарматський компонент зафіксовано в обох пізньоскіфських некрополях Нижнього Подніпров'я. А його основним носієм були жінки. Це означає, що пізні скіфи та сармати активно спілкувалися між собою, торгували, підтримували шлюбні контакти.

Приблизно на межі I тисячоліття до н. е. — I тисячоліття н. е. скіфсько-сарматський період давньої історії України добігає кінця. Це не означає, що скіфські та сарматські племена зникли, канули в небуття: пізні алани жили на історичних українських землях навіть за доби Київської Русі, а назву «Скіфія» ще багато століть поспіль використовували для їх означення. Однак на історичну арену виходять наші безпосередні предки — слов'яни, які якось несподівано для античних авторів виринули із сутінків століть, швидко заполонивши собою гігантські простори від Одри і Вісли на заході до Дніпра та Сіверського Дінця на сході, Південної Балтії на півночі та Подунав'я на півдні. Розпочався ранньослов'янський період історії України.

Розділ 4

Від венедів, склавинів і антів до русичів, русинів й українців



Ранньослов'янський період історії України

Майже в кожному напрямі людського знання є т. зв. вічні питання, відповідь на які шукало багато поколінь учених. В історії та етнології, яким належить пріоритет у висвітленні проблем етногенезу, це — питання про місцезнаходження «прабатьківщини» слов'ян. Одним із перших до нього на початку XII ст. на сторінках «Повісті минулих літ» звернувся ченець Києво-Печерської лаври Нестор Літописець. «По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по всій Землі і прозвалися іменами своїми, — [од того], де сіли, на котрому місці. Ті, що, прийшовши, сіли по річці на ймення Морава, і прозвалися моравами, а другі чехами назвалися. А се — ті самі слов'яни: білі хорвати, серби і хорутани. Коли ж волохи найшли на слов'ян на дунайських, і осіли між них, і чинили їм насильство, то слов'яни ті, прийшовши, сіли на Віслі і прозвалися ляхами. А від тих ляхів [пішли одні, що] прозвалися полянами, другі ляхи [прозвалися] лютичами, інші — мазовшанами, ще інші — поморянами», — писав він на сторінках «Повісті минулих літ»[41].

[41] Літопис Руський / Пер. за Іпатським списком Л. Махновець. — К.: Дніпро, 1989. — С. 2.

Ці літописні рядки вплинули на позицію визначного чеського і словацького науковця Павла Йожефа Шафарика, який на початку XIX ст. обґрунтував карпато-дунайську концепцію походження слов'ян, що має своїх послідовників серед деяких сучасних російських учених (її, серед інших, підтримує відомий мовознавець О. Трубачова).

Інший знаний чеський учений-славіст Любор Нідерле вважав, що «прабатьківщина» слов'ян охоплювала терени Східної Польщі, Полісся, Поділля, Волинь і Київщину, тобто пролягала між середньою течією Вісли та Дніпра[42].

Багато польських і російських дослідників пов'язувало витоки слов'янства з археологічними пам'ятками вісло-одерського межиріччя, інші розширювали ареал їхньої «прабатьківщини» від Дніпра до Одри.

Із зазначеного випливає, що Волинь, Прикарпаття і Правобережжя Середньої Наддніпрянщини наявні у більшості з цих концепцій. Як же узгоджуються погляди їхніх творців з даними писемних джерел?

Найдавніші скупі писемні згадки про слов'ян, яких античні автори називають «венедами», або «венетами», з'являються в I–II ст. Уперше ця назва зустрічається в енциклопедичній праці «Природнича історія», написаній римським ученим Плінієм Старшим (23/24–79 рр.). В одному з її розділів зазначено, що венеди заселяли територію десь неподалік річки Вісула (тобто Вісла) між сарматами та гірами. Відомості про венедів містить також праця Тацита «Германці», завершена ним у 98 р. Він пише про те, що не знає, чи варто відносити венедів до германців, і зауважує: «вони обходять розбійними зграями усі ліси і гори між певкінами (одним із германських племен. — *С. С.*) і феннами (тобто фінами. — *С. С.*)».

[42] *Нидерле Л.* Славянские древности. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1956. — С. 33.

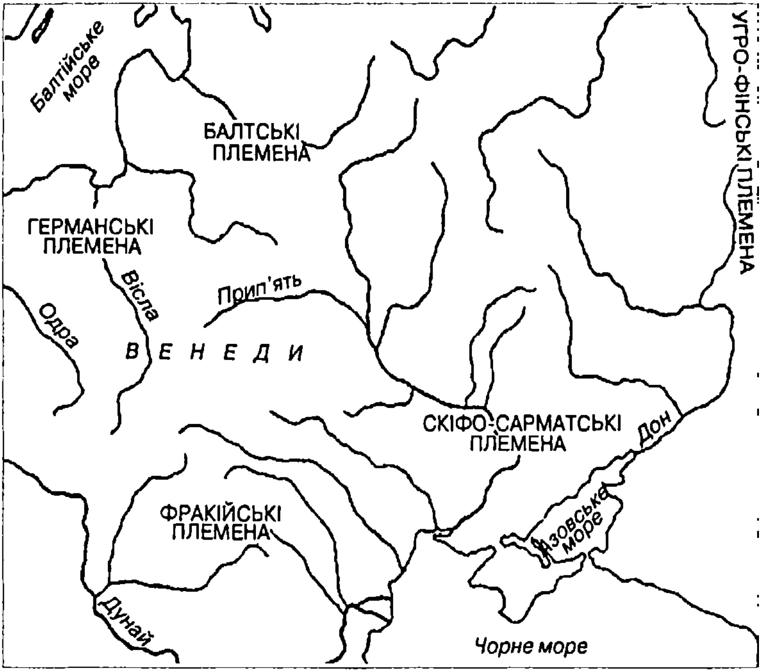
Згадано про венедів й у творі грецького географа й астронома Птолемея «Географічний порадник» (третя чверть II ст.), який називає їх серед «великих народів Сарматії» і локалізує в гирлі Вісли над Венедською затокою[43].

Птолемей згадує і плем'я ставанів, місце розміщення якого він визначає між західнобалтськими племенами ґаліндів і супінів межиріччя Вісли та Німану й аланами. Цю назву багато лінгвістів, археологів й істориків-медієвістів ідентифікують з етнонімом «слов'яни». Крім того, географ висловлює думку, що племінна територія ставанів охоплювала Середнє Наддніпров'я та Подесення. Відомості про них могли потрапити до Птолемея завдяки купцям, які підтримували торговельні зв'язки з племенами Південної Балтії і півдня Східної Європи.

Ще одним джерелом інформації про венедів є римська дорожня карта III ст., яка в історичній літературі отримала назву «Пентівгерієвих таблиць». На ній племена під такою назвою розміщені у двох місцях: на північ від Карпат і між Нижнім Дністром та Дунаєм.

Слід мати на увазі, що античні джерела могли називати «венедами» не лише слов'ян, а й племена, які належали до інших етнічних масивів. Це пояснюється кількома обставинами: слабкою поінформованістю римських і грецьких авторів про етнічну ситуацію між Одром, Віслою та Дніпром; відсутністю природних рубежів між ареалами германських, балтських і слов'янських племен, які часто жили поруч; поширенням етноніма «венеди» серед тих етнічних спільнот, котрі виокремилися з єдиного кореня — північно-західної групи племен праіндоєвропейців доби бронзи (наприклад, серед кельтських племен Бретоні, підкорених римським імперато-

[43] Детально про це: Свод древнейших письменных известий о славянах / Под ред. Л. А. Гиндин, Г. Г. Литаврин. — М.: Наука, 1991. — С. 24–25, 39, 51–56.



Венеди та їхнє оточення на початку І тисячоліття

ром Цезарем під час його походу в Галлію в 50-х роках І ст. до н. е., також були венети). Все ж переважання серед венедів слов'ян, надто їх північно-західної групи, не породжує сумнівів. Цікаво, що німці й досі називають «венетами» слов'ян-лужичан, а естонці, фіни, карели і вепси — усіх слов'ян.

Ранній період етнічної історії слов'ян припадає на першу половину І тисячоліття, коли значну територію Південно-Східної Європи охоплював ареал черняхівської археологічної культури. У період розквіту цієї культури (III–IV ст.) її пам'ятки були поши-

рені на більшій частині сучасних українських і молдовських земель, а також у суміжних із ними районах Польщі, Румунії, Росії.

За підрахунками київської дослідниці Євгенії Махно, автора карти черняхівських пам'яток, лише в Україні відкрито близько 3 тис. поселень і могильників цієї доби. У ході розкопок, а вони велися на близько 200 поселеннях і 120 некрополях, виявлено сотні жител, тисячі поховань.

Черняхівську культуру вивчали науковці багатьох країн. Усі дослідники вказували на спільні риси культури і побуту її творців. Це, зокрема, розвинута економіка, основою якої були землеробство та ремісництво, інтенсивний обмін з античним світом, довершена за формою кераміка, характерний поховальний обряд, для якого властиві і тілоспалення, і тілопокладення: майже всі могильники біритуальні, причому поховання-тілопокладення становлять лише близько третини від їх загальної кількості. Кісткові рештки людей, виявлені в цих могильниках, і є головним джерелом антропологічної інформації, яка стосується історії України першої половини І тисячоліття.

Спільність спільністю, але в різних регіонах ареалу черняхівської культури існували й певні особливості — у деталях житлобудівництва, поховальних звичаях, гончарному виробництві. На цій підставі відомий український археолог Володимир Баран виділив три локальні групи черняхівських пам'яток, пов'язані з такими регіонами: Північно-Західним Причорномор'ям, межиріччям Дністра, Пруту і Дунаю та лісостеповою зоною України.

Відмінності пам'яток матеріальної культури зумовлені неоднорідністю етнічного складу черняхівської людності. На думку більшості сучасних дослідників, у її формуванні брали участь готи й інші східногерманські племена, сліди перебування яких виявлені в Західній Волині, верхів'ях Північного Бугу, в Нижній

Наддніпрянщині тощо; східнослов'янські племена лісостепової зони України; іраномовні пізньоскіфські та сарматські племена Північного Причорномор'я; фракійці (дако-гети), які мешкали у Дністро-Дунайському межиріччі.

Довкола етнічної належності більшості черняхівських пам'яток точаться гострі суперечки, що врешті й не дивно: і писемні джерела першої половини I тисячоліття, і підсумки археологічних досліджень свідчать: населення черняхівської культури було вельми змішаним та строкатим.

Антропологічний матеріал, пов'язаний із черняхівською добою, вперше виявлено 1899 року під час розкопок могильника біля села Черняхів на Київщині. Проводив їх Вікентій Хвойка, який і назвав нововідкриту культуру черняхівською (він, до речі, відкрив і означив ще одну культуру — зарубинецьку, що має певну дотичність до історії слов'ян. Її назва також походить від назви села на Київщині — Зарубинці, яке нині поглинула вода Канівського водосховища).

Згодом кісткові рештки «черняхівців» відкрили і в інших некрополях України та суміжних з нею регіонів. Майже всі краніологічні й остеологічні матеріали черняхівського часу нині зберігаються у фондах Науково-дослідного інституту і Музею антропології ім. Дмитра Анучина Московського університету та Інституту археології НАН України в Києві. Більшість із цих матеріалів опублікували московський антрополог Тамара Кондукторова та київські фахівці Павло Покас і Тетяна Рудич.

Обстеження черепів із черняхівських некрополів засвідчило, що носіям цієї культури загалом були притаманні європеоїдні риси: висока, видовженої форми (доліхомезокранна) черепна кришка, помірно розвинутий рельєф, нешироке обличчя, чітко окреслений ніс тощо. Однак, за спостереженнями московської

дослідниці Світлани Єфімової, серед них вирізняється кілька морфологічних варіантів, пов'язаних із певними територіями.

На північному заході ареалу черняхівської культури, а саме у верхній та середній течіях Дністра і верхів'ях Західного Бугу, вирізняється відносно масивний краніологічний варіант, що характеризується доліхокранною черепною кришкою, низьким і вузьким обличчям, широкими та низькими орбітами тощо.

У межиріччі Пруту і Дністра були поширені риси грацильного мезодоліхокранного типу, якому властиві найменші серед черняхівських серій абсолютні розміри черепної кришки, найбільш вузьке та низьке обличчя.

На півдні і південному сході ареалу черняхівських пам'яток (Північне Причорномор'я) виділяють два краніологічних комплекси: мезокранний, середньошироколиций із відносно високими орбітами і середньопрофільованим обличчям та більш широколиций, мезобрахікранний варіант.

Ще один комплекс, властивий краніологічним серіям черняхівської культури із могильників, розкопаних на теренах Румунії, а також Косанівського некрополя на Середньому Дністрі, характеризується великими розмірами черепної кришки.

Є й інші, менш виразні антропологічні варіанти — у Середній Наддніпрянщині, на Дніпровському Лівобережжі тощо.

Спробуємо ж на підставі групових антропологічних характеристик з'ясувати роль окремих етнічних компонентів, з яких склався строкатий конгломерат черняхівської людності. Почнемо з готів, стосовно котрих в історико-археологічній літературі віддавна точилися гострі суперечки.

За фольклорною традицією, наведеною придворним готським літописцем VI ст. Йорданом — автором славетного твору «Гетика» (551), готи були вихідцями зі Скандинавії, а точніше — з Південної

Швеції, де досі є історична область Гьоталанд з містом Гьотенборг (Готенбург). У І ст. вони з якихось причин залишили «прабатьківщину» й разом зі своїми «родичами» — гепідами прибули на кораблях у гирло річки Вістула (Вісла). За деякий час вони підкорили сусідні германські племена.

У II ст. готи та їхні союзники, очолювані королем Філімером, мігрували далі на південь, з'явившись спершу в Мазовії та Підляшші, а згодом, на початку III ст., на Поліссі й Волині, де з ними пов'язують пам'ятки вельбарської археологічної культури. Готське вторгнення на ці терени супроводжувалося витісненням і винищенням місцевої людності. Йордан розповідає, що готи здобули перемогу над спалами, які, як ми вже знаємо, швидше за все, були слов'янами. За поширенням елементів вельбарської культури на черняхівських пам'ятках з'ясовано, що у верхів'ї Південного Бугу готи розділилися: одна група рушила до Чорного моря і Приазов'я, друга повернула на південний захід. Ті з них, які жили між Дністром і Дунаєм (на теренах сучасної Молдови та Румунії), називалися тервінгами, або везеготами, ті ж, які перебралися на лівий берег Дніпра й осіли на історичних українських землях і межах сучасних Курської та Білгородської областей Російської Федерації, — грейтунгами, або остроготами. На різних етапах розвитку черняхівської культури готи активно взаємодіяли з іншими германськими племенами, а саме: герулами, вандалами, тайфалами, бургундами, певкінами, боранами.

Поява готів на українських теренах спричинилася до певних історико-культурних і етнічних змін, що сталися тут у першій половині І тисячоліття. Встановлено, що північні прибульці деякий час очолювали великі військово-політичні союзи, які в рамках черняхівської культури об'єднували пізніх скіфів, сарматів, дакогетів і слов'ян. Найвищого економічного розвитку черняхівське

суспільство досягло за часів правління короля грейтунгів — Германаріха (330–375), держава якого охоплювала центральну та південну смугу історичних українських земель. Тут же, на березі Дніпра, скоріш за все, біля дніпровських порогів, за скандинавськими фольклорними джерелами, розміщувалася їхня столиця — Данпарстадір (Дніпро-місто). Визначна роль готів у формуванні черняхівської спільності дала підстави деяким німецьким, польським і російським дослідникам вважати їх ледь не єдиними носіями її культурних традицій.

Аналіз антропологічних даних показує, що прадавнім германцям, а тому й їхнім нащадкам — готам були притаманні риси, характерні для представників північної гілки європейської раси: масивний, великого розміру череп, довгий ніс тощо. Однак жодна краніологічна серія черняхівської культури з некрополів України й Молдови (а їх налічується вже кілька десятків) не має такого поєднання ознак. Готську домішку можна помітити хіба що на деяких черепах, найперше — на чоловічих черепах із могильника Косаново в Побужжі. Можливо, з готами пов'язаний доліхокранний високоголовий, відносно широконосий та низькоорбітний морфологічний компонент, виявлений у черняхівських некрополях у похованнях з північною орієнтацією. Отже, варто погодитися з тими дослідниками (Тамарою Кондукторовою, Мариною Великановою, Тетяною Алексєєвою та ін.), котрі вважають, що готи не відіграли істотної ролі у формуванні антропологічних рис черняхівської людності. Це можна пояснити тим, що за своєю чисельністю вони значно поступалися місцевому населенню, серед якого, мабуть, переважала пізньоскіфська людність.

У 375 р. держава Германаріха зазнала нищівного удару з боку гунів, після чого більшість грейтунгів відступили на захід за Дністер, де жили споріднені з ними везеготи. Згодом готські племена

під натиском гунів були змушені шукати кращої долі поза ареалом черняхівської культури (у Центральній, Південній і Західній Європі, навіть у Північній Африці, куди через Біскайську протоку перебралося войовниче плем'я вандалів), решта ж розчинилася серед місцевого різноплемінного люду, не залишивши помітного сліду в його матеріальній і духовній культурі. Найдовше готи затримались у Криму. Востаннє про кримських готів — мешканців печерних міст Мангуп-Кале, Ескі-Кермен та ін. — згадано в писемних джерелах другої половини XVI ст.

Згадував їх, до речі, у XII ст. й автор «Слова о полку Ігоревім»:

Заспівали готські діви красні
На березі синього моря,
Руським золотом видзвонюють.
Співають про часи недавні,
Славлять помсту Шароканову.

Чому ж раділи готські діви поразці Ігоря від половців? За свідченням Йордана, під час перебування на теренах України готи вели жорстокі війни зі східнослов'янськими антськими племенами. Наприкінці IV ст. готський король Вінітарій вирішив підкорити антів, які повстали проти готів після смерті Германаріха (за однією з версій, він покінчив життя самогубством після поразки, завданої гунами). «Коли він (Вінітарій. — *С. С.*) увійшов в їхню країну, — писав Йордан, — то в першій же битві був розбитий». Згодом, однак, Вінітарію вдалося перемогти антів, після чого він звелів розп'ясти їхнього вождя Божа, його синів та 70 старійшин, «щоби трупи розп'ятих удвоїли страх підкорених». (Імовірно, ця трагедія відбулася поблизу міста Рокитне на Київщині, неподалік якого є гора Божа і ряд пам'яток черняхівської культури.) Готи панували над антами менше року, а потім знову були розгромлені гунами, які не проба-



Чоловік із поховання черняхівської культури.
Скульптурна реконструкція Г. Лебединської

чили їм самоуправства. Сам Вінітарій загинув від стріли, випущеної вождем кочовиків Баламбером.

У часи, коли відбувалися ці події, анти — союз слов'янських племен, яких Михайло Грушевський вважав безпосередніми предками українців, займали майже всю лісостепову смугу Правобережної і частково Лівобережної України аж до річки Сіверський



Жінка із поховання черняхівської культури.
Скульптурна реконструкція Г. Лебединської

Донець, де в V–VII ст. були поширені пам'ятки пеньківської культури. Це був густо заселений регіон. Так, відомий дослідник слов'янських старожитностей Михайло Брайчевський вважає, що тут мешкало близько 4 млн осіб. Можливо, цифра дещо завищена, хоча в одному лише Уманському районі на Черкащині відкрито вже приблизно сто черняхівських поселень, розташованих

неподалік одне від одного. Основою господарства антських племен були орне землеробство, тваринництво та промисли: мисливство, рибальство, збиральництво. У трудомістких галузях виробництва використовувалася праця рабів. Анти вели жваву торгівлю з провінціями Римської імперії, що, однак, не перешкоджало їм здійснювати військові походи на її терени. На думку вчених, створений антами військово-політичний союз був одним із зародків майбутньої східнослов'янської державності.

У фаховій літературі останніх десятиліть неодноразово поставало також питання про внесок східних слов'ян у формування антропологічного складу поселення черняхівської культури. Вирішити його непросто за браком антропологічного матеріалу. Річ у тім, що носії пшеворської, зарубинецької, зубрицької та київської культур, з якими пов'язують ранні етапи етнічної історії східних слов'ян, застосовували обряд трупоспалення. Наші предки практикували його аж до запровадження християнства. Тому вчені змушені вдаватися до порівняльного аналізу краніологічних матеріалів черняхівського і давньоруського часів. Хронологічний розрив між ними становить якихось шість століть. Це не так багато, як здається, оскільки антропологічні, расові прикмети, як ми пам'ятаємо, мають спадковий характер і мало змінюються під впливом зовнішнього середовища.

Шляхом порівняльних досліджень антропологи встановили, що черепи з черняхівських могильників Середньої Наддніпрянщини (Журавського, Черняхівського, Ромашківського та інших) за багатьма ознаками схожі на черепи, виявлені в давньоруських, полянських некрополях цього ж регіону. Цікаво, що властиві цій групі черняхівської людності ознаки були притаманні також пізнім скіфам Нижнього Подніпров'я. Частково це пояснюється тим, що в III–IV ст. великі групи пізніх скіфів переселилися в регіо-

ни, контрольовані готськими племенами, зокрема й у Середню Наддніпрянщину.

Схожі результати отримано також у ході антропологічних обстежень черепів із черняхівських некрополів Верхньої та Середньої Наддністрянщини. З'ясувалося, що ті з них, які знайдено в похованнях, орієнтованих на захід, за пропорціями обличчя та голови (а саме ці ознаки чітко диференціюють слов'ян, германців і балтів) близькі до черепів кривичів, сіверян, частини полян, а також деяких західнослов'янських груп — полян польських, віслян, ободритів.

Верхнє та Середнє Подністров'я — терени, які, на думку більшості вчених, відіграли неабияку роль у слов'янській історії. В V–VII ст. тут були поширені пам'ятки празько-корчацької археологічної культури, ареал якої охоплював величезну територію від середньої течії річок Ельба, Одра і Вісла на заході, басейну річки Дунай на півдні, Полісся на півночі, Прикарпаття та Волині на заході. З цією групою пам'яток науковці пов'язують ті ранньослов'янські племена, яких візантійські джерела називали «склавинами». За основними рисами матеріальної та духовної культури вони були близькими з антами і носіями поширеної в лівобережній частині Верхнього Подніпров'я колочинської археологічної культури, імені яких ми не знаємо.

Отже, як східна (анти), так і західна (склавини) групи ранніх слов'ян, що з ними сучасні дослідники пов'язують етногенез українського народу, відіграли вельми важливу роль у формуванні антропологічного складу населення черняхівської культури. Можна також стверджувати, що анти значною мірою успадкували фізичні риси своїх попередників на історичних українських землях — пізніх скіфів.

Натомість вплив скіфського компонента майже не відчувається в Прутсько-Дністровському межиріччі. Тутешній черняхівській людності були притаманні загальна грацильність, дуже малі розміри черепа, вузьке, невисоке обличчя. За висновками Марини Великанової, ці риси сформувалися на основі фракійського субстрату. Тож не дивно, що найближчі аналогії цьому поєднанню ознак виявлені в збірній краніологічній серії із фракійських могильників VII–V ст. до н. е., досліджених на теренах Молдови, Румунії й Угорщини. Найбільшими фракійськими племенами в черняхівську добу були даки, а також карпи, з етнонімом яких пов'язують сучасну назву Карпатських гір.

Цікаво, що в одному з черняхівських некрополів Молдови (біля села Данешти) виявлено черепи зі слідами штучної деформації, яка є переконливим доказом присутності сарматів. Деякі сарматські риси (наприклад, відносно широке обличчя) простежуються й на скульптурних портретах чоловіка та жінки, похованих в іншому могильнику Прутсько-Дністровського межиріччя — Бранештському. Окремі черепи, близькі до сарматських серій, відкрито також у могильниках на теренах Середньої Наддніпрянщини — як на Правобережжі (Журавському), так і на Лівобережжі (Боромлянському). Але це поодинокі знахідки, які свідчать лише про те, що внесок сарматів у формування морфологічних рис черняхівського населення цих регіонів незначний.

Зовсім іншою була етнічна ситуація в Північному Причорномор'ї, де один із виділених тут морфологічних комплексів (мезобрахікранний широколиций), за даними Світлани Єфімової, знаходить прямі аналогії серед сарматських серій. Це й не дивно: ще в II ст. степову смугу України населяли алани, які дотримувалися звичаю ховати своїх небіжчиків у катакомбах і підбоях. За розрахунками київського археолога Бориса Магомедова, такі поховання

становили 20 % від загальної кількості могил у черняхівських некрополях цього регіону. Вчений вважає, що ці цифри певною мірою відображають питому вагу сармато-аланського елементу серед черняхівського населення, зазначаючи, що алани, основою господарства яких було землеробство, переважали в деяких черняхівських громадах Буджацького степу і складали суттєву частку людності між Тилігульським лиманом і Нижнім Дніпром. На теренах Східної України, за його спостереженнями, сусідами готів були кочові алани-танаїси. До 375 р. готські й аланські племена зберігали мирні стосунки, а згодом алани увійшли до гунського війська.

Приблизно в середині I тисячоліття розпочався останній етап слов'янського етногенезу. Цьому сприяла участь слов'ян у Великому переселенні народів і широке розселення на безмежних просторах Центральної, Східної та Південної Європи, в ході якого склалися великі союзи племен і більш стійкі політичні формації, відомі з джерел як «Славії», і розпочався процес формування ранніх слов'янських народностей.

Візантійські автори VI–VII ст. Прокопій Кесарійський, Йордан, Менандр Протектор, Феофілакт Симокката, Маврикій Стратег, які знали слов'ян під іменем венедів, антів і склавинів, наголошували на їхній спорідненості за мовою, звичаями, віруваннями і походженні «від одного кореня». «Ці племена, слов'яни і анти, — писав Прокопій Кесарійський, — не керуються однією людиною, але здавна живуть в народоправстві, і тому у них щастя і нещастя в житті вважаються спільною справою. Так само і в усьому іншому в обох цих варварських племен все життя і звичаї однакові. Вони вважають, що один лише бог, творець блискавок, є володарем над усім, і йому приносять в жертву биків і здійснюють інші священні обряди. ...Вони пошановують і ріки, і русалок, і всілякі інші божества, приносять їм всім жертви, і за допомогою

цих жертв здійснюють ворожіння. ...У них одна й та ж мова, варварська, і за зовнішнім виглядом вони не відрізняються один від одного»[44]. За Йорданом, венеди жили на схід від верхів'їв Вісли («Починаючи від місця народження Вістули на безмірних просторах розташувалося багатолюдне плем'я венетів»); склавини — «від міста Новієнтуна й озера, що зветься Марсіанським, до Данастра, а на Північ — Віксли»; анти — в межиріччі Дністра (Данастра) до Дніпра (Данапра), «до того місця, де Понтійське (Чорне. — *С. С.*) море утворює вигин». З цього випливає, що на початку другої половини І тисячоліття до н. е. слов'яни обіймали величезний ареал від Вісли на заході, Прибалтики і Верхньої Наддніпрянщини на півночі, басейну Дністра на південному заході, Нижнього Дніпра й узбережжя Чорного моря на південному сході. Східної межі поширення слов'янських племен візантійські автори не знали.

Частина венедів у V–VI ст. переселилася на північ Східно-Європейської рівнини, де жили балтські і фінські племена. У результаті міжетнічної взаємодії, яка тривала кілька століть, місцева людність була слов'янізована.

Наприкінці V — на початку VI ст. слов'янські дружини, серед яких особлива роль належала антам, здійснили перші військові походи на Візантію (493, 499, 502). Надалі вони стають регулярними. Починаючи з часу правління імператора Юстиніана (527–565) анти, склавини та гуни майже щороку здійснювали військові походи на Балкани, населені ілірійськими і дако-фракійськими, часто еллінізованими чи романізованими племенами. Одним із результатів цих походів стало масове переселення сюди слов'янського землеробського населення, що змінило етнічну ситуацію в регіоні: місцева та прийшла тюркомовна людність майже повністю

[44] Цит. за: *Прокопій Кесарійський*. Готська війна // *Крисаченко В. В.* Хрестоматія-посібник: У 2 кн. — Кн. 1. — К.: Либідь, 1996. — С. 103–104.

слов'янізувалася. Основними центрами слов'янських міграцій були Подунав'я, Карпати і Північне Причорномор'я. У них брали також участь вихідці з далеких північних земель і Середньої Наддніпрянщини: на загальній карті розселення слов'ян з'являються назви племен, які дублюють одна одну (наприклад, серби лужицькі та серби балканські, сіверяни на Десні і сіверяни за Дунаєм, ободрити балтійські й ободрити дунайські тощо). Очевидно, частина племені залишилася на старому місці, а інша взяла участь у колонізації Балкан[45].

Протягом 578–581 рр. слов'яни проникають у Грецію, а у VII ст. — на острови Егейського та Середземного морів і навіть у деякі райони Малої Азії. Однак тут вони були асимільовані корінним населенням.

Участь західних і східних слов'янських племен у колонізації Балканського півострова сприяла розпаду первіснообщинного ладу і поглибленню майнової та соціальної нерівності в їхньому середовищі. Це посилювало роль племінної верхівки в суспільному житті і підготувало підґрунтя для виникнення державності.

Розселення венедів, антів і склавинів у Центральній, Східній та Південній Європі спричинило метисацію слов'ян із місцевим населенням, яка супроводжувалася змінами в матеріальній культурі, звичаях, обрядах і навіть антропологічних рисах слов'янської людності цих регіонів. Створюються умови для поглиблення відмінностей між діалектами праслов'янської мови та формування окремих мов. Розпочинається новий етап слов'янської історії.

[45] *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества. — М.: Наука, 1982. — С. 54.

Хто ви, сусіди слов'янських племен?

Наприкінці VI ст. тривалому пануванню іраномовних племен на півдні та на сході історичних українських земель — «середньостогівців», «ямників», «катакомбників», «зрубників», скіфів, сарматів тощо — було покладено край: із глибин Азії сюди почали накочуватися хвилі тюркомовних племен, які дуже швидко стали повновладними господарями степової смуги Євразії. Першими з них були гуни, зовнішність і спосіб життя яких описав римський історик Амміан Марцеллін: «Плем'я гунів... мешкає за Меотійським озером у напрямку Льодовитого океану і є надзвичайно диким. Оскільки після народження немовляти йому відразу гострою зброєю глибоко прорізають щоки, затримуючи появу волосся на зарубцьованих надрізах, то вони доживають до старості без бороди, бридкі, схожі на скопців. Члени тіла у них мускулясті й міцні, шиї товсті, вони мають такий потворний і страхітливий вигляд, що їх можна прийняти або за двоногих звірів, або за тих грубо обтесаних, схожих на людей бовдурів, яких ставлять на скрайках мостів. Вони не мають постійного місця проживання і домашнього вогнища, не мають законів, кочують різними місцями як вічні утікачі

з кибитками, де проходить їхнє життя. Тут жінки шиють їм злиденний одяг, сплять із чоловіками, народжують дітей і кормлять їх до зрілості. Ніхто не може відповісти, де його батьківщина: зачатий в одному місці, народжений в іншому, далеко звідсіля, а викормлений ще далі. Знайшовши місце, густо покрите травою, вони розміщають свої кибитки колом і кормляться по-звіриному; знищивши весь корм для тварин, вони знову рухаються. Гонять перед собою запряжених тварин і стадо, пасуть їх». 370 року гуни завдали поразки сарматам — аланам та роксоланам і, підкоривши їх, напали на остроготів. Незвичність зовнішнього вигляду, жорстокість і відвага в бою войовничих степовиків — «бича Божого» — вразили європейських хроністів. «Вони стають до бою, шикуючись у вигляді клину, з відчайдушним зойком, — продовжує свій опис Амміан Марцеллін. — Дуже легко схоплюючись із місця, вони інколи раптово й навмисно розсипаються у різні боки та гасають розпорошеними натовпами, сіючи смерть на широких просторах». Вслід за аланами й остроготами були розгромлені везеготи, після чого гунські полчища вдерлися в Подунав'я. За часів імператора Аттіли, який став єдиним правителем гунів у 445 р., вони заснували в Паннонії (римській провінції між Дунаєм і Тисою) свою державу. Кочовики вели запеклі війни з Римською імперією, плюндруючи її східні провінції. В 451 р. на Каталаунських полях (на території сучасної Франції) римські легіони на чолі з досвідченим полководцем Аецієм завдали поразки війську Аттіли, до якого, крім гунів, входили також алани та готські племена, і незабаром після цього він помер.

Після смерті Аттіли його держава розпалась і гуни повернулися у Північне Причорномор'я. Зіткнувшись тут з іншими тюркомовними племенами — акацирами, а згодом кутригурами, оногурами, вони зникли з історичної арени.



Гун. *Скульптурна реконструкція М. Герасимова*



Гун. *Скульптурна реконструкція Г. Лебединської*

В 558 р. у степовій зоні сучасної України з'явилися нові тюркомовні орди, в авангарді яких рухались авари, або обри, згадку про котрих містить давньоруський літопис «Повість минулих літ», створений у XI — на початку XII ст. ченцем Києво-Печерської лаври Нестором та іншими літописцями. «У ті часи існували й обри... Ці ж обри воювали проти слов'ян і примучили дулібів, що [теж] були слов'янами, і насильство вони чинили жінкам дулібським: якщо поїхати [треба] було обринові, то не давав він запрягти ні коня, ні вола, а велів упрягти три, або чотири, або й п'ять жінок у телігу і повезти обрина; — і так мучили вони дулібів. Були ж обри тілом великі, а умом горді, і потребив їх бог, і померли вони всі, і не зостався ні один обрин. І єсть приказка в Русі й сьогодні: „Погинули вони, як обри“, — бо нема їхнього ні племені, ні потомства»[46]. Ці слова Нестора Літописця досить точно відтворюють історичні реалії VI ст. на українських землях: не затримуючись тут, авари вирушили в Паннонію, де виникло нове тюркське державне утворення — Аварський каганат. (Цікаво, що згадка про аварів збереглася й в усній народній творчості українців — ще не так давно в Прикарпатті побутувала дитяча лічилка «Обри, обри, ховайтеся, люди добрі...».)

Після того як авари залишили Приазов'я та Північне Причорномор'я, протоболгарські племена близько 635 р. утворили тут свою державу — Велику Болгарію на чолі з ханом Кубратом із роду Дуло, яка підтримувала тісні зв'язки з Аварським каганатом і Візантійською імперією. А на схід від неї одночасно виникло інше тюркське об'єднання — Хозарський каганат, де правив рід Ашина — давній суперник роду Дуло. Природно, що зіткнення між Великою Болгарією і Хозарією було неминучим: у середині VII ст. хозари завдали поразки протоболгарам, частина яких на чолі з ханом Бабаєм

[46] Літопис Руський / Пер. за Іпатським списком Л. Махновець. — К.: Дніпро, 1989. — С. 7.

була змушена підкоритись, а інша — на чолі з ханом Аспарухом відкочувала за Дунай на терени сучасної Болгарії, де виникла нова держава — Дунайська Болгарія (згодом — перше Болгарське царство). Дуже швидко тюркомовні завойовники розчинилися у слов'янській стихії.

Що ж до Хозарського каганату, то це державне об'єднання тривалий час контролювало південно-східну частину історичних українських земель, що знайшло відображення й у «Повісті минулих літ». Розповідаючи про засновників Києва Кия, Щека, Хорива та їхню сестру Либідь, рід яких після їхньої смерті «почав... держати княження в Полях», літописець навів такий народний переказ: «По сих же літах, по смерті братів сих, [Кия, Щека і Хорива] утискувалися [поляни] деревлянами та іншими навколишніми [племенами]. І знайшли їх хозари, коли вони сиділи в лісах на горах, і сказали хозари: „Платіте нам данину". Поляни тоді, порадившись, дали [їм] од диму по мечу. І понесли [це] хозари князеві своєму і старійшинам своїм, і сказали їм: „Ось, знайшли ми данину нову". А ті запитали їх: „Звідки?". І вони сказали їм: „В лісі на горах, над рікою Дніпровською". І вони показали меч, і мовили старці хозарські: „Недобра [се] данина, княже. Ми здобули [її] однобічним оружжям, себто шаблями, а сих оружжя обоюдогостре, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з наших земель"»[47]. Слова хозарських мудреців виявилися пророчими: 965 р. київський князь Святослав завдав Хозарії нищівного удару, здобувши її столицю — м. Саркел, розташоване в низов'ях Волги. Остаточно це державне утворення розпалося під натиском нових тюркомовних племен, які прийшли на терени Східної Європи із заволзьких степів — печенігів і огузів.

[47] Літопис Руський / Пер. за Іпатським списком Л. Махновець. — К.: Дніпро, 1989. — С. 25.

Крім тюркомовних хозарів і протоболгар, підданими Хозарського каганату, правителі якого згодом прийняли іудаїзм, були також ірномовні аланські племена. Разом із протоболгарами вони залишили по собі пам'ятки салтівської культури, ареал якої охоплював середню течію Волги, басейн Сіверського Дінця, Нижнє Подоння, Приазов'я, Крим. Її назва походить від назви села Верхній Салтів, територія якого нині розташована в межах сучасного міста Харків. Більшість пам'яток цієї культури, які з'явилися наприкінці VII ст., датується VIII–IX ст., однак окремі групи нащадків протоболгар та аланів мешкали на півдні України і в Молдові й значно пізніше (аж до XIV ст.).

Антропологічні дослідження краніологічних серій салтівської культури (а їх вивчали Тамара Кондукторова, Марія Акімова, Світлана Єфімова та ін.) показали, що в її ареалі виокремлюється два варіанти, а саме: північний, або лісостеповий, та південно-східний, або степовий.

Північний варіант, властивий аланам верхів'їв Дону та Сіверського Дінця, характеризується доліхомезокранною (тобто видовженою) черепною кришкою, середньою шириною обличчя, гарним горизонтальним профілюванням обличчя і різким випинанням вузького носа. Цей типово європеоїдний комплекс ознак, відомий під назвою «салтівського», знаходить аналогії серед синхронних аланських груп Північного Кавказу (могильники Мощова балка на Кубані, Херх в Осетії, Дубаюрт у Чечні, Дегва в Дагестані та ін.).

Південно-східний варіант, що його називають «зливкінським» (від назви ґрунтового могильника Зливки в Північному Приазов'ї), вирізняється брахікранною формою черепа, відносно широким, дещо сплощеним обличчям і помірно виступаючим носом, а також частковою наявністю «східного», тобто монголоїдного компонента. За даними краніології, він переважав серед протоболгарських

племен Східної Європи, склавшись у першій половині I тисячоліття на території Приуралля та Середньої Азії внаслідок взаємодії місцевих європеоїдних (сарматських і, очевидно, угорських) племен із прийшлими монголоїдними групами, поява яких у цих регіонах пов'язана з гунським нашестям (адже перш ніж потрапити до Європи, гуни здолали опір численних племен і народів на гігантських просторах Східної, Центральної та Західної Азії).

Дуже цікаві дані отримано під час дослідження антрополого-одонтологічних ознак однієї з аланських серій, що походить із могильника Маяки, розташованого в басейні Сіверського Дінця. З'ясувалося, що між чоловічими черепами, які характеризуються південноєвропеоїдними рисами, та жіночими, для яких властива наявність «степової» домішки, існують істотні відмінності. А це свідчить про наявність тісних шлюбних контактів між аланськими та протоболгарськими племенами, зумовлених їхньою територіальною близькістю та підпорядкуванням одній і тій самій державі — Хозарському каганату. Як бачимо, мовні та культурні відмінності не стали на заваді цим контактам. Щось подібне, як пам'ятаємо, відбувалося і в попередні історичні епохи (згадаймо, наприклад, вихватинський могильник доби пізнього Трипілля), таке саме спостерігається і нині в архаїчних суспільствах Африки, Південно-Східної Азії, в Південній Америці тощо. Обмін жінками в давніх суспільствах — запорука миру і добросусідських відносин.

Якими були русичі?

Наприкінці IX ст. у Східній Європі утворилася могутня держава — Русь, столицею якої став Київ, що є визнаним духовним центром усього слов'янства. У період свого розквіту за часів князя Володимира Великого та його наступників Київська Русь охоплювала величезну територію від річки Ладога на півночі і Таманського півострова на півдні до Карпатських гір на заході та басейнів річок Волга й Ока на сході. На цих теренах жили не лише нащадки літописних східнослов'янських племен, а й численні фінномовні і тюркомовні племена.

За даними писемних і археологічних джерел, колискою давньоруської держави на межі IX–X ст. була «Руська земля», тобто ті регіони східнослов'янської ойкумени, які згодом увійшли до складу Київського, Чернігівського, Переяславського та Галицько-Волинського князівств. В її ареалі відомо близько півсотні літописних градів (міст), найбільш західні з котрих розміщувалися у верхів'ях Сану та середній течії Західного Бугу, північні — на лівобережжі Прип'яті та середній течії Десни, східні — у верхів'ях Сейму, південні — у верхів'ях Південного Бугу й Пороссі[48]. Основ-

[48] *Моця О.* Південна «Руська земля». — К.: Корвін Прес, 2007. — С. 56.

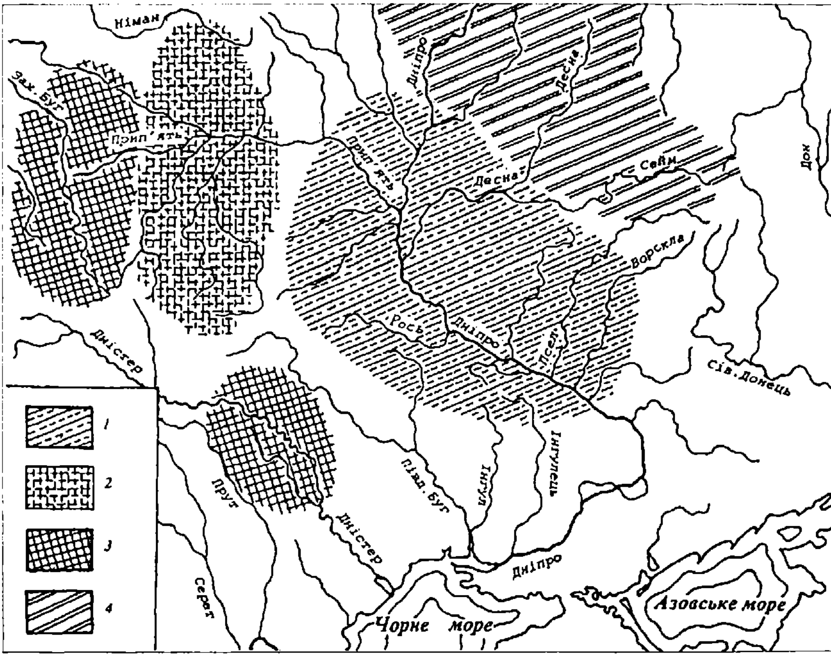
ними центрами «Руської землі» був Київ — колишня столиця полянського племінного союзу, Чернігів і Переяслав. У межах «Руської землі» пізніше сформувались етнографічні та мовні риси українського етносу, тут уперше зустрічається етнонім «Україна», семантика якого пов'язана зі значеннями «відрізок, шматок землі», «територія племені», «князівство». Розповідаючи про смерть переяславського князя Володимира Глібовича в 1187 р., який уславився своєю боротьбою з кочовиками-половцями, літописець зауважив: «і плакали по ньому всі переяславці. ...За ним же Україна багато потужила»[49]. Протягом наступних століть назва «Україна», що тривалий час вживалася паралельно з етнонімом «Русь», поступово поширилася на всі історичні українські землі, остаточно утвердившись лише в XIX ст. Сучасна назва Росії та похідні від неї етноніми «русский», «россиянин» з'явилися тільки на початку XVIII ст., коли цар Петро I, проголошений імператором, заборонив вживати назви «Московія» і «Московське царство». Це було зроблено з ідеологічних міркувань: Московія, перейменована Росією, була оголошена правонаступницею Київської Русі та «збиральницею земель Великої, Малої і Білої Русі».

У давньоруських, візантійських, арабських, скандинавських, персидських джерелах можна знайти певні відомості про фізичні риси русичів і перших київських князів. Так, візантійський хроніст X ст. Лев Диякон залишив ґрунтовний опис зовнішності сина Ігоря й Ольги Святослава, якого Михайло Грушевський слушно і образно назвав «козаком на престолі». Розповідаючи про зустріч відважного і непосидючого руського князя з візантійським імператором, що відбулася 97 року, він занотував таке: «Після затвердження мирної угоди Сфендослав [Святослав] попросив імператора зустрітися

[49] Літопис Руський / Пер. за Іпатським списком Л. Махновець. — К.: Дніпро, 1989. — С. 343.

з ним для бесіди. Володар не відмовився і, одягнутий в золоті доспіхи, під'їхав верхи до Істру [Дунаю], ведучи за собою численний загін озброєних вершників. З'явився і Сфендослав, котрий приплив по ріці на скіфській лодії. Він сидів на веслах і гріб разом зі своїми підлеглими, причому [він] нічим не відрізнявся від них. Ось яка у нього була зовнішність: середнього зросту, не дуже високий і не дуже низький, з густими бровами і блакитними очима, кирпатий, безбородий. Голова у нього була зовсім обезволошеною, але з одного боку звисало пасмо волосся — ознака знатності роду; міцна потилиця, широкі груди і всі інші частини тіла були співмірними, але був він похмурим та суворим. В одне вухо в нього була вдіта золота серга, вона була прикрашена карбункулом і двома перлинами. Одяг на ньому був білим і відрізнявся від одягу своїх наближених лише чистотою. Сидячи в лодії на лаві для гребців, він поговорив недовго про умови миру і поїхав». Здебільшого писемні свідчення стосуються знатних осіб. Головним джерелом інформації про фізичні риси інших соціальних груп були і залишаються краніологічні дані, опубліковані в працях Віктора Бунака, Георгія Дебеца, Тетяни Трофимової, Марини Великанової та інших російських учених. Таку інформацію істотно доповнюють дослідження українських палеоантропологів Павла Покаса, Тетяни Рудич, Олександри Козак. Особливу роль у вивченні антропології Київської Русі відіграли праці Тетяни Алексєєвої, про яку вже йшлося на сторінках цієї книжки.

Усі дослідники зазначали, що нащадкам літописних східнослов'янських племен загалом був властивий відносно близький комплекс краніологічних ознак, а саме: доліхомезокранія, середнє за шириною або вузьке обличчя, добре профільоване у горизонтальній площині, середньоширокий, помірно чи різко випнутий ніс із високим переніссям. Однак за величиною черепного показ-



Антропологічні типи давньоруського населення України: *1* — мезокефальний середньолиций; *2* — доліхокефальний широколиций; *3* — мезокефальний широколиций; *4* — доліхокефальний середньолиций (*за Т. Алексєєвою*)

ника та шириною вилиць окремі територіальні групи східнослов'янської людності все ж істотно відрізнялися між собою, що дало підстави виділити серед них локальні антропологічні варіанти (типи). Що ж до власне «Руської землі», то тут виокремлюють чотири морфологічні варіанти, носіями яких були нащадки літописних полян, сіверян, древлян, волинян, тиверців та уличів. Два з них представлені в західних, ще два — у центральних і східних регіонах Русі-України.

Почнемо з Середньої Наддніпрянщини (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина). Тут переважали риси мезодоліхокранного типу з середніми розмірами обличчя і, зокрема, середньою шириною вилиць, вираженим горизонтальним профілюванням обличчя та помірним випинанням носа. Однак окремі групи середньовічної людності цього регіону тяжіли до нащадків літописних сіверян, інші — до древлян, а в деяких помітна легка «східна» домішка.

У середній течії Десни, басейні Сейму і верхів'ях Сули, де колись мешкали літописні сіверяни, був поширений доліхокранний середньолиций тип, який мав певні аналогії серед нащадків радимичів, дреговичів і навіть окремих груп кривичів. Від середньонаддніпрянського цей тип відрізнявся трохи довшою формою голови та вужчим обличчям.

У верхів'ях Здвижу, Тетерева, Ужа й Убороті, де на час утворення Київської Русі локалізувалися древляни, виділявся мезокефальний високоголовий і широколиций тип. Схожі антропологічні варіанти були поширені і на захід від окресленої території — у верхів'ях Стиру та Горині, де колись мешкали волиняни.

Давньоруське населення Середнього Подністров'я (території, пов'язаної з літописними тиверцями й уличами) характеризувалося мезокранією, середніми розмірами лицевого відділу, дуже широкими і невисокими орбітами, значним горизонтальним профілюванням обличчя, високим переніссям, середнім випинанням носа. Найближчі аналогії цьому поєднанню ознак знаходимо в ареалі древлян.

Чим же можна пояснити регіональні відмінності фізичного типу русичів — середньовічної людності Русі-України?

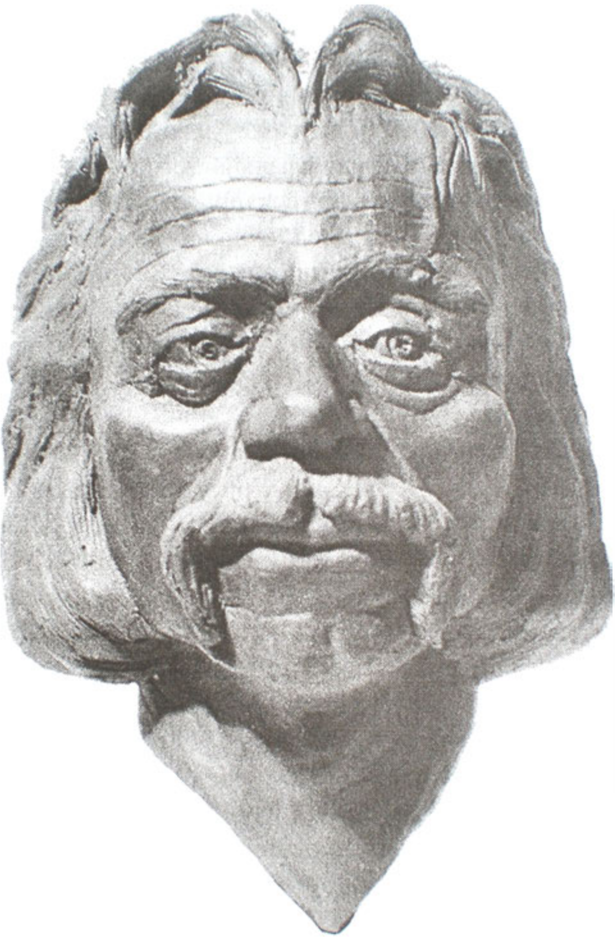
По-перше, ще на початку минулого століття Любор Нідерле дійшов висновку про те, що «праслов'яни» не були однорідними в антропологічному відношенні. «Слов'яни вже на початку свого

етнічного розвитку включали в себе різні антропологічні елементи..., — писав він із цього приводу, — вони не відзначались ні чистотою раси, ні єдністю фізичного типу...» Це пояснюється тим, що далекі предки сучасних слов'янських народів формувалися на стику північноєвропеоїдної доліхокефальної світлопігментованої та південноєвропеоїдної брахікефальної темнопігментованої рас.

По-друге, розселяючись на території Європи, слов'янські племена асимілювали місцеву дослов'янську людність, що спричинилося до певних змін їхніх фізичних рис. Вплив дослов'янського субстрату відчутний у багатьох регіонах слов'янського ареалу: фінського — в європейській частині Російської Федерації, балтського — на теренах Білорусі, фракійського — у східній частині Балкан тощо.

Аналіз краніологічних даних свідчить про те, що відносна широколицість як одна з визначальних рис слов'ян у найбільш виразній формі простежується серед північно-західних груп давньоруської людності України — нащадків літописних древлян і волинян. За цією і деякими іншими ознаками (зокрема, великими розмірами черепа) вони схожі з мазовшанами, західними кривичами, а також середньовічними балтськими племенами: латгалами, земгалами, ятвягами та ін. Усі ці групи відносять до масивних північних європеоїдів.

Належність північно-західної групи літописних племен сучасної території України до північних європеоїдів пояснюється не лише давньою генетичною спорідненістю балтів і слов'ян. Ще однією причиною цього могли бути їхні безпосередні контакти. На думку багатьох фахівців-археологів, частина поховальних комплексів давньоруського часу на Волині, де під час зведення насипів використовували каміння, була залишена дреговицько-ятвязьким населенням. Подібних висновків дійшла і Тетяна Рудич, яка дослі-



Русич із Галицької землі. *Скульптурна реконструкція С. Горбенка*

дила серію черепів із могильника поблизу літописного давньоруського міста Возвягель: за багатьма ознаками (мезокранія, широколицість, тенденція до ослаблення горизонтального профілювання обличчя, помірне випинання носа) вона знаходить чіткі аналогії зі збірною серією черепів ятвягів II–V ст.

Широколиці варіанти були властиві також давньоруській людності Прутсько-Дністровського межиріччя, де мешкали нащадки південно-західної групи літописних племен — тиверців і уличів, та Північної Буковини — ареалу білих хорватів. Аналізуючи морфологічні витоки східних слов'ян у цих регіонах, Марина Великанова вказала на чіткі відмінності між ними та їхніми попередниками — носіями черняхівської культури, які характеризувалися рисами грацильного мезодоліхокранного типу з невеликими розмірами черепної кришки і вузьким обличчям, знаходячи аналогії у збірній краніологічній серії V–VII ст. з території Румунії та Угорщини. Ці відмінності мають настільки виразний характер, що, за словами дослідниці, «повністю заперечують ймовірність генетичних зв'язків між черняхівцями та слов'янами, що їх змінили, і дають підстави вважати слов'янське населення на території Подністров'я прийшлим». Посилаючись на краніологічні паралелі з населенням древлянських земель, Великанова висунула припущення, що територію Прутсько-Дністровського межиріччя заселяли вихідці з більш північних областей східнослов'янського ареалу.

У краніологічній серії з Північної Буковини (вона походить із села Василів) простежується певна тенденція до високолицьості, високоорбітності та вузьконосості — ознак, властивих західним слов'янам. Аналізуючи варіації лицьового, орбітного та носового показників у цій групі, Великанова зауважує, що вони «ухиляються в західнослов'янському напрямку і лежать, по суті, поза



Русич із Середньої Наддніпрянщини. *Графічна реконструкція Т. Балуєвої*

східнослов'янськими межами коливань цих ознак»[50]. Це справді так, хоча причини таких відхилень можна пояснити по-різному: а) василівська серія походить із кам'яних саркофагів біля давньоруського храму, що належали знаті, яка мала родинні зв'язки далеко за межами Північної Буковини; б) її морфологічні особливості зумовлені антропологічною спорідненістю східних і західних слов'ян карпатського регіону, яка чітко простежувалася в добу середньовіччя та помітна й нині.

А от антропологічний тип давньоруського населення Середньої Наддніпрянщини, де напередодні утворення Київської Русі існував могутній полянський племінний союз, склався на іншій основі.

[50] *Великанова М. С.* Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М.: Наука, 1973. — С. 110.



Русинка із Середньої Наддніпрянщини. *Графічна реконструкція Т. Балуєвої*

Як і решті русичів, людності цього регіону були властиві специфічні пропорції лицевого скелета (відносно низьке обличчя з низькими орбітами і досить широким носом), за якими вона відрізнялася від більш високолицих, високоорбітних і вузьконосих носіїв черняхівської культури. Та все ж відмінності між давньоруською і черняхівською людністю Середньої Наддніпрянщини виражені слабше, ніж в інших регіонах України, а за деякими важливими краніологічними ознаками, надто виличним діаметром, ці групи доволі схожі. Останнє, на думку Великанової, «дає змогу припустити певну роль черняхівського елементу у формуванні антропологічного типу полян». Ще категоричніше з цього приводу висловилася Тетяна Алексеєва: «поляни, по суті, є безпосередніми нащадками черняхівців», хоча це, безумовно, перебільшення. Весь

комплекс наявних на сьогодні даних свідчить про те, що фізичні риси русичів Середньої Наддніпрянщини склались у процесі взаємодії двох основних морфологічних компонентів — грацильного черняхівського та відносно масивного, носіями котрого, очевидно, були племена празько-корчацької культури. За даними краніології, саме в цьому регіоні, що став ядром формування «Руської землі», простежується дуже глибока лінія антропологічної спадковості.

Складним був також процес формування фізичних рис русичів Дніпровського Лівобережжя — нащадків літописних сіверян і південних полян, які жили біля прадавнього міста Лубень. За підсумками вивчення краніологічної серії з некрополя XI–XII ст., розташованого поблизу села Камінне на правому березі середньої течії річки Псел, антропологи дійшли висновку: її морфологічні особливості склалися за участі трьох компонентів: масивного «власне слов'янського» та відносно грацильних черняхівського і салтівського, залишеного, як ми пам'ятаємо, аланами.

Антропологічне вивчення кісткових решток людей із черняхівських і аланських могильників виявило певні відмінності між ними: алани мали розвинутіший надбрівний рельєф, вище обличчя, довший ніс, ширші орбіти. Однак за основними розмірами черепної кришки, ступенем профілювання обличчя й кутом випинання носа черняхівські й аланські племена були схожими між собою. Це пояснюється тим, що їхній антропологічний тип склався на основі т. зв. «неопонтійського» субстрату, який містив істотний давньосередземноморський, тобто південноєвропеоїдний компонент. Починаючи принаймні з енеолітичної доби «неопонтійські» антропологічні варіанти набули широкого розповсюдження у степовій зоні Східної Європи. В І тисячолітті до н. е. — на початку І тисячоліття вони були тісно пов'язані зі скіфсько-сарматським світом. З наведеного можна зробити такий висновок: розселяю-

чись на теренах Дніпровського Лівобережжя, слов'янські племена асимілювали тут іраномовну людність, частково перебравши фізичні риси своїх попередників у цьому регіоні. До речі, багато сучасних археологів розглядає антів (а вони, як пам'ятаємо, жили і на правому, і на лівому берегах Дніпра) як слов'янізованих іранців.

Відомо, що давньоруські літописи рясніють повідомленнями про ворожі, а часом дружні взаємини людності «Руської землі» зі своїми тюркомовними сусідами. Прагнучи уберегти державні кордони від набігів половців, київські князі залучали для їхнього захисту не лише власних «кращих мужів», а й недавніх ворогів-«поганих»: торків, печенігів, берендеїв, ковуїв, турпеїв, каепичів. Наприкінці XI ст. ці племінні об'єднання тюркомовних кочівників утворили в межиріччі Стугни і Росі союз Чорних Клобуків, ведучи незвичний для себе напівосілий спосіб життя. За підрахунками Олександра Моці, тюркомовні середньовічні кочівники становили приблизно п'яту частину населення Поросся.

Крім печенігів і близьких до них тюркомовних племен, у Пороссі жили також яси (алани), полонені в 1029 р. синами київського князя Володимира Святославовича. Про це свідчать деякі деталі поховального обряду (встромлені в землю наконечники стріл і списів) та похоронний інвентар (дзеркальця, шаблі, деталі кінської збруї), виявлені під час розкопок могильника поблизу села Яблунівка[51]. Очевидно, серед літописних «ясів» були не лише іраномовні алани, а й тюркомовні протоболгари, які тісно взаємодіяли з ними.

Постає питання: чи знайшли відображення в антропологічному складі русичів їхні взаємини з сусідами-кочовиками?

[51] *Моця О. П.* Населення Південно-Руських земель XI–XIII ст. (За матеріалами некрополів). — К.: Київська академія євробізнесу, 1993. — С. 126.



Половець. *Скульптурна реконструкція Т. Балуєвої*

Ще наприкінці XIX ст. відомий російський археолог Дмитро Самоквасов розкопав поблизу міста Канів могильник давньоруського часу. Коли були проведені обміри черепів з цієї пам'ятки, то з'ясувалося, що для них властива брахікранія, низька висота склепіння, великі розміри обличчя, слабко профільованого в горизонтальній площині, малий кут випинання носа і т. п. Це означає, що небіжчики мали певну монголоїдну домішку і були схожі на людей, похованих у могильнику VIII–IX ст. поблизу хутора Зливки в се-

редній течії Сіверського Дінця. Ми вже знаємо про те, що згадану пам'ятку залишили тюркомовні протоболгари.

Черепи з монголоїдними рисами виявлені і в інших місцевостях Середньої Наддніпрянщини, надто в Пороссі. Так, певна монголоїдна домішка (сплощеність обличчя в горизонтальній площині, слабке випинання носових кісток із площини обличчя тощо) властива трьом із восьми жіночих черепів, які походять з Миколаївського ґрунтового могильника, дослідженого київським палеоантропологом Галиною Зіневич у 60-х роках минулого століття. Ще у виразнішій формі її зафіксовано на чотирьох чоловічих і трьох жіночих черепах із могильника поблизу села Хутір Половецький, звідки походить усього 26 черепів (тобто монголоїдність була властива більш ніж чверті небіжчиків, похованих тут). Три з вісімнадцяти чоловіків, черепи яких виявлено під час розкопок могильника XI–XII ст. біля села Яблунівка, розташованого неподалік літописного Юр'єва (тепер місто Біла Церква), мали округлу форму голови і сплощене обличчя. «Вірогідно, — зауважив із цього приводу дослідник яблунівської серії Павло Покас, — до складу населення, яке залишило яблунівський могильник, входив значний елемент населення з монголоїдною домішкою».

Слід мати на увазі, що домішка кочівницького компонента серед давньоруської людності фіксується лише тоді, коли її носії мають певні монголоїдні риси. Якщо ж вони відсутні, то «вловити» її дуже тяжко, а то й неможливо взагалі. Чому? А тому що в печенігів переважав південноєвропеоїдний комплекс ознак, і, природно, оцінити їхній внесок у генофонд наших безпосередніх пращурів доволі складно. Половці, за даними санкт-петербурзького антрополога Альберта Шевченка, мали широке, високе і сплощене обличчя, властиве носіям монголоїдних типів, та різко випнутий ніс, притаманний південним європеоїдам. Швидше за все,

саме з цими тюркомовними кочовиками і пов'язана поява черепів з монголоїдними рисами в давньоруських некрополях Середньої Наддніпрянщини. Варто зазначити, що загальний ступінь монголоїдної домішки в антропологічному складі русичів Поросся все ж був невисоким.

Згідно з даними археології та писемних джерел, у добу Київської Русі в Нижньому Подніпров'ї, де здавна кочували степовики, проживало також осіле населення, яке залишило після себе ґрунтові могильники поблизу сіл Каїри, Кам'янка, Велика Знам'янка (могильник Мамай-Сурка), Благовіщенка. В історико-археологічній літературі переважає думка про те, що ці пам'ятки належали змішаним бродницько-половецьким групам, до складу яких входили й наші предки — вихідці з різних регіонів «Руської землі», тюркомовні протоболгари, печеніги, торки, іраномовні алани (яси) та інші сарматські групи тощо. А що ж говорить із цього приводу антропологія?

Головний висновок такий: населення Нижнього Подніпров'я в домонгольський період за своїм антропологічним складом було дуже неоднорідним. Наприклад, у могильнику Каїри поховано людей з яскраво вираженими південноєвропеоїдними рисами: вони мали помірно видовжену форму голови, різко профільоване обличчя без щонайменшого натяку на сплощення. Небіжчики з Кам'янського могильника були круглоголовими і, навпаки, мали трохи сплощене обличчя з помірно випнутим носом, що загалом засвідчує наявність певної монголоїдної домішки. За більшістю провідних краніологічних характеристик ця група осілої середньовічної людності Нижнього Подніпров'я нагадує носіїв «зливкінського» антропологічного варіанта: сарматів, аварів, протоболгар. На цій підставі Тамара Кондукторова стверджувала, що в пониззі Дніпра до монголо-татарської навали жили нащадки аварів чи

якогось іншого спорідненого з ними народу. Жили тут і русичі — вихідці із Середньої Наддніпрянщини та з інших регіонів сучасної України, про що свідчить дослідження черепів із могильника Мамай-Сурка, проведене Людмилою Литвиновою.

Відомо, що в давньоруських некрополях Середньої Наддніпрянщини виявлені також поховання варягів, які служили в княжих дружинах. Тому виникає питання: якою мірою норманський (германський) компонент вплинув на формування фізичних рис наших предків?

Першою шукати відповідь на це питання почала Тетяна Алексєєва. Шляхом порівняльного аналізу вона з'ясувала, що між середньовічними германцями та східними слов'янами були певні антропологічні відмінності: пересічний германець порівняно з пересічним східним слов'янином мав трохи нижчу черепну кришку, дещо вище обличчя і трохи вужчий ніс[52]. Дослідниця розробила спеціальні методи, завдяки яким можна «вловити» «германську» домішку в слов'янських серіях.

Цю методику Алексєєва застосувала для аналізу особливостей краніологічної серії з Шестовицького могильника поблизу княжого Чернігова, звідкіля походить багато варязьких речей. Загалом шестовицькі черепи характеризуються мезодоліхокранією, дуже вузьким, середньої висоти лицем, помірним випинанням носа і, на думку їх першої дослідниці Галини Зіневич, найімовірніше, репрезентують локальну групу сіверян. Однак вони мають відносно низьку висоту і високі орбіти — ознаки, що вказують на наявність германського морфологічного компонента. Це й помітила Алексєєва, зауваживши: «...тут явно спостерігається змішування нор-

[52] *Алексеева Т. И.* Этногенез восточных славян по данным антропологии. — М.: Изд-во Москов. ун-та, 1973. — С. 257.



Золотоординець. *Скульптурна реконструкція С. Горбенка*

манських та слов'янських рис», але залишивши поза увагою питання щодо їх співвідношення.

Відповідь на нього вдалося отримати тоді, коли вчені-антропологи із Санкт-Петербурга С. Санкіна й Олександр Козінцев опублікували підсумки антропологічних досліджень могильника Стара Ладога, де були поховані члени варязьких ватаг. Використовуючи новітні методи статистичного аналізу, дослідники порівняли староладозьку серію з 38 серіями, які походять із середньовічних некрополів Східної, Західної та Північної Європи (однією з них була й шестовицька). З'ясувалося, що морфологічні комплекси середньовічних германців, населення Старої Ладоги та Шестовиці були дуже схожими між собою, надто якраз за формою черепної кришки (низька, видовжена) та високими орбітами. Отже, спільність цих ознак підтверджує думку дослідників-археологів про те, що Шестовицьке городище на березі Десни в добу Київської Русі було укріпленою фортецею, де розміщувався військовий гарнізон, що контролював водний торговельний шлях «із варяг у греки». Його ядро утворювали найманці-варяги.

Тетяна Алексєєва спробувала визначити наявність норманського компонента ще у двох серіях давньоруського часу — з чернігівських та київських некрополів — і в обох випадках отримала негативні результати. Дещо несподіваними виявилися підсумки вивчення сумарної київської серії, яка більше, ніж інші давньоруські групи Східної Європи, відрізняється від середньовічних германців. За словами дослідниці, «...жодних слідів (варягів. — *С. С.*) в антропологічному вигляді населення міста не виявлено».

Присутність варягів у князівських дружинах Києва безперечна: вона засвідчена численними писемними джерелами. Та й зовнішності деяких київських князів (наприклад, Ярослава Мудрого, про що ми поговоримо пізніше) притаманні певні риси їхніх скан-

динавських пращурів. Однак, за підрахунками академіка НАНУ Петра Толочка, поховання варягів та їхніх родичів у київському некрополі становили лише 3–3,5 % від їхньої загальної кількості. А це означає, що виявити скандинавську (північногерманську) домішку в сумарній краніологічній серії майже неможливо, її можна зафіксувати лише на індивідуальному рівні.

У другій половині XII ст. Київська Русь розпалася. На її теренах виникли незалежні князівства, правителі яких часто ворогували між собою. Князівські чвари і постійні набіги половців знекровлювали Київське, Новгород-Сіверське, Чернігівське та Переяславське князівства, які колись були ядром «Руської землі». Вони ослабли економічно і втратили свою військову потугу. Надалі їх чекали тяжкі випробування, пов'язані з руйнівною навалою Батиєвих орд.

Сини і дочки гетьманської столиці

У середині 90-х років минулого століття в центрі колишньої гетьманської столиці — міста Чигирин розпочалися будівельні роботи музейного комплексу, які відразу ж довелося припинити: виявилося, що в XVI–XVII ст. тут був козацький цвинтар. Місце будівельників заступили археологи, які дбайливо зібрали тлінні рештки козаків і членів їхніх родин та перепоховали їх у каплиці. Але перш ніж їх похоронили на новому місці, Тетяна Рудич провела необхідні антропологічні спостереження (усього було обміряно 51 череп) і згодом опублікувала їх результати в одному з фахових видань.

Дослідниця встановила, що в козаків Чигиринщини переважала округла (брахікефальна) форма голови, доволі широке, а іноді трохи сплощене обличчя, виразно випнутий ніс. Зовні пересічний житель гетьманської столиці був схожим на живописні «портрети» легендарного козака Мамая — улюбленого персонажа українського фольклору і народного образотворчого мистецтва XVII–XIX ст. На обличчях козаків-чигиринців чітко простежуються риси «степового» типу, широко представленого в Північному Причорномор'ї



Козак Мамай. *Народна картина. Початок XIX ст.*

з кінця I тисячоліття до н. е., коли тут з'явилися сарматські племена. У фаховій літературі він часом також фігурує під назвою «сарматський», «зливкінський» і т. п. Як ми вже знаємо, в I тисячолітті різні варіанти цього антропологічного типу були поширені серед тюркомовних протоболгар, половців і різноплемінного осілого люду Нижнього Подніпров'я, серед якого були і слов'яни-русичі, і тюрки, й іраномовні алани.

А от жінки, поховані на Чигиринському козацькому цвинтарі, мали дещо інший зовнішній вигляд. У них було трохи вище і вужче обличчя, без будь-яких ознак сплощення. Це означає, що «степова» домішка не вплинула на їхню зовнішність. Мабуть, козаки привозили своїх дружин здалека. Звідки? З України, звичайно, і не лише з України...

ЧИЇ ВИ ДІТИ, УКРАЇНЦІ?

Серед учених, які займаються однією і тією самою справою, часом трапляються подружжя, які, зберігаючи теплі сімейні стосунки, мають різні погляди на одну наукову проблему і не бояться озвучити це публічно. Такою унікальною сімейною парою були московські науковці Валерій і Тетяна Алексєєви, внесок яких у розвиток радянської та російської антропології важко переоцінити. Одна з їхніх суперечок стосувалася генези антропологічних характеристик сучасних українців.

Працюючи над своєю докторською дисертацією, присвяченою краніології народів Східної Європи, Алексєєв обстежив і збірну краніологічну серію XVIII–XIX ст., яка походить із кладовищ колишніх Київської, Чернігівської, Волинської, Подільської, Харківської та Полтавської губерній і дає уявлення про фізичний тип українців.

Згідно з підсумками цих спостережень, опублікованих у монографії «Происхождение народов Восточной Европы (краниологическое исследование)» (М., 1969), чоловікам-українцям властива брахікранія; прямий лоб, ортогнатне обличчя середньої ширини, добре профільоване в горизонтальній площині; доволі

низькі орбіти, середній за шириною та висотою ніс, котрий помірно випинається із площини обличчя. Цей комплекс ознак типовий для європеоїдів і позбавлений будь-яких відхилень у напрямку монголоїдної раси. За своїми характеристиками збірна українська серія загалом тяжіє до краніологічних варіантів, поширених серед народів Центральної та Східної Європи і, за визначенням Алексєєва, займає «більш-менш нейтральне положення всередині європеоїдної раси».

У пошуках історичних витоків наведеного вище комплексу ознак Алексєєв звернувся до доби Київської Русі, зауваживши, що за величиною виличного діаметра українці схожі з нащадками літописних древлян. З цього він зробив далекосяжний висновок про те, що «морфологічний тип древлян відіграв дуже значну, якщо не вирішальну роль у формуванні антропологічного типу українського народу». Цю думку було висловлено в доволі обережній формі, однак у науково-популярній книжці, розтиражованій величезним накладом, Алексєєв був більш безапеляційним: «Українці походять від середньовічного племені полян, що мешкало в Середньому Подніпров'ї, — так думали майже усі історики і археологи, *так думають самі українські вчені й українська інтелігенція* (!?!, курсив мій. — *С. С.*), думка ця пустила паростки й укорінилась у популярній літературі. Поляни, спочатку невелике плем'я, потім розрослися, об'єднали древлян і сіверян в один союз та відіграли основну роль у підйомі Києва і виникненні держави Київської Русі. Усі три племені, які увійшли до складу українського народу, вивчені й археологічно, і палеоантропологічно — знайдені та розкопані залишені ними могильники, зібраний і вивчений археологічний інвентар, скелети давніх людей. З'ясувалася не зовсім зрозуміла, але цікава і важлива деталь — древляни антропологічно відрізнялися від решти слов'янських племен, вони були крупнішими, масивніши-

ми, мали ширші обличчя. А коли виміряли черепи сучасного населення України, з'ясувалося: це саме той краніологічний тип, який властивий і сучасним українцям. Отже, краніологія підказала: фізичними предками сучасних українців були древляни, вони відіграли вирішальну роль у формуванні антропологічних особливостей українського народу, в їхній культурі слід шукати джерела етногенезу й культурного розвитку українців»[53].

Звичайно, кожний учений має право на власний погляд стосовно тієї чи іншої проблеми. Однак у цьому випадку висновок провідного радянського фахівця-антрополога, який згодом став членом-кореспондентом, а пізніше й академіком АН СРСР, абсолютно не узгоджується ні з історичними, ні з археологічними, ні з антропологічними даними, на що в м'якій формі вперше вказала саме його дружина: «Надавати перевагу якійсь із цих груп у сенсі зв'язку з сучасним населенням, як це чинить В. П. Алексєєв стосовно древлян і тиверців (Тут дослідниця трохи помилилася. У монографії Алексєєва йдеться лише про древлян. — *С. С.*), я б не наважилася».

Сама ж Тетяна Алексєєва на підставі власного дослідження вважала, що в антропологічній історії українців брали участь усі літописні східнослов'янські племена, які в останній чверті І тисячоліття заселяли терени сучасної України: з полянами і сіверянами їх споріднює конфігурація носової ділянки, а з древлянами, волинянами, тиверцями й уличами — розміри обличчя[54]. У цьому переліку не вистачає лише хорватів, черепи яких не збереглися. За висновками Алексєєвої, в антропологічному складі українців зна-

[53] *Алексеев В.* В поисках предков. Антропология и история. — М.: Советская Россия, 1972. — С. 299.

[54] Див., наприклад: *Алексеева Т. И.* Этногенез восточных славян по данным антропологии. — М.: Изд-во Москов. ун-та, 1973. — С. 58.

йшли відображення й риси дослов'янського субстрату, носіями якого були ті племена, котрі входили до конгломерату творців черняхівської культури, а ще раніше — скіфи.

Сучасна антропологія впритул наблизилася до реконструкції основних етапів антропологічної історії українців, хоча в ній ще залишається чимало «білих плям». За даними краніології, дуже глибока лінія антропологічної спадковості давньої та сучасної людності простежується в історичному серці України — Середній Наддніпрянщині, а саме: племена тшинецько-комарівської культури доби бронзи — скіфи лісостепової смуги — нащадки літописних полян — сучасні українці. Це підтверджують й одонтологічні спостереження: впродовж тисячоліть, починаючи з носіїв ямної культури, яку сучасні фахівці відносять до раннього періоду доби бронзи, і до сьогодні тут простежуються риси одного і того самого типу — середньоєвропейського, про що йтиметься далі.

Беззаперечна і спадкоємність між давньоруською й сучасною людністю в інших історико-етнографічних регіонах України: в Поліссі, на Волині, в Карпатах, на Лівобережжі, де за браком даних поки що неможливо реконструювати основні етапи антропологічної історії. Але це — справа часу, особливо якщо взяти до уваги вражаючі темпи розвитку генетики — науки, що останнім часом досягла вагомих успіхів у висвітленні етногенетичної проблематики. Мине якесь десятиліття, і питання про внесок дніпро-донецьких, трипільських, тшинецько-комарівських чи, скажімо, скіфських племен у генофонд сучасних українців, які цікавлять не лише вчених, а й широкі кола громадськості, будуть вирішені за допомогою генетичних досліджень. Будьмо оптимістами!

Розділ 5

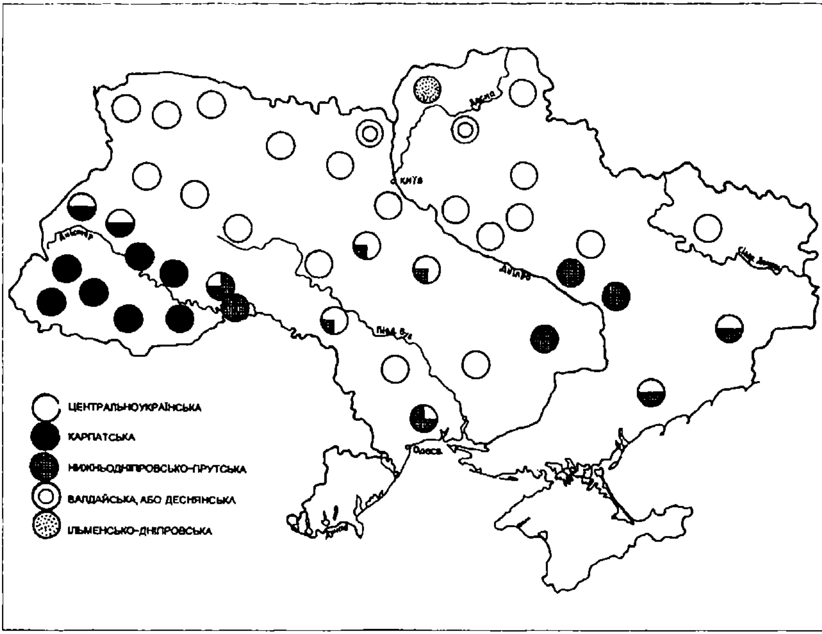
Антропологічна візія сучасної України



Чи помилявся Федір Вовк?

Серед народознавчих праць Федора Вовка (а їх понад 200) його антропологічні розвідки посідають особливе місце. І річ не лише в тому, що в них уперше дано узагальнювальну характеристику фізичних рис українців і зроблено спробу визначити їхнє місце в системі європейських народів. Річ у тім, що ні етнографічно-фольклористичні, ні археологічні праці вченого не зумовлювали такого розмаїття вкрай суперечливих оцінок, діапазон котрих коливався від беззастережного визнання до цілковитого несприйняття.

Незабаром після появи узагальнювальної праці з антропології українського народу керівник московської школи антропології академік Дмитро Анучин гостро розкритикував її, звинувативши Вовка в методичних похибках, суб'єктивізмі під час визначення ступеня антропологічної однорідності і генетичних зв'язків українського народу, помилковості висновку про «праслов'янський» характер динарської раси. Згодом ці звинувачення повторили деякі радянські дослідники, не зупиняючись перед навішуванням Вовкові політичних ярликів. Їх можна знайти навіть у працях відомого Георгія Дебеца, який доклав чимало зусиль для розвитку антропології в Україні. На сторінках однієї з них він писав: «Волков



Антропологічні області України за даними соматології (*за В. Дяченком*)

був передусім українським буржуазним націоналістом. Прагнення відділити український народ від російського червоною ниткою проходить через праці його і його учнів». Воістину, як сказав класик, «російська демократія закінчується там, де починається українське питання».

Як же слід оцінювати основні положення концепції антропологічного складу українського народу Федора Вовка у світлі сучасних наукових даних?

Ми вже знаємо, що головним джерелом інформації про соматологічні характеристики українців є дослідження Української

антропологічної експедиції 1956–1963 років. На їх підставі Василь Дяченко виділив на етнічних теренах України п'ять антропологічних областей (центральноукраїнську, карпатську, нижньодніпровсько-прутську, валдайську, або деснянську, та ільменсько-дніпровську), людність яких розрізняється між собою за зростом, кольором волосся та очей, розвитком третинного волосяного покриву, меншою мірою — формою голови, шириною вилиць тощо.

Усім областям, за винятком карпатської, Василь Дяченко знайшов аналогії в Росії та Білорусі, що, за його словами, підтверджує «морфологічну близькість трьох східнослов'янських народів і походження їх від єдиного кореня — давньоруської народності»[55].

З цим категорично не погодилася Тетяна Алексєєва. У рецензії на монографію Василя Дяченка вона зауважила: «Мені здається, що, аргументуючи тезу про єдність антропологічного складу східнослов'янських народів, автор допускає певне пересмикування. Абсолютно виразні, хоча й нерізкі, відмінності між українцями, росіянами й білорусами існують. Витоки цього, очевидно, закорінюються в неоднорідності місцевих антропологічних пластів, на яких формувалися східнослов'янські народності після колонізації східнослов'янських земель. Ігнорувати ці відмінності не можна, оскільки їх аналіз дає ключ для відтворення процесу генези східнослов'янських груп»[56]. На думку дослідниці, значну роль у формуванні антропологічних рис росіян відіграли місцеві фінномовні племена, які були асимільовані кривичами, в'ятичами й іншими східнослов'янськими племенами на Великій російській рівнині наприкінці I — на початку II тисячоліття (мурома, мещо-

[55] *Дяченко В. Д.* Антропологічний склад українського народу. Порівняльне дослідження народів УРСР і суміжних територій. — К.: Наук. думка, 1965. — С. 126.

[56] *Алексеева Т.* Рец. на кн.: *В. Д. Дяченко.* Антропологічний склад українського народу. Порівняльне дослідження народів УРСР і суміжних територій. — К.: Наук. думка, 1965. — 129 с. // Вопросы антропологии. — 1966. — № 22. — С. 183.

ра тощо). А хіба не це мав на увазі Федір Вовк, коли писав про те, що «великоруське плем'я» «проковтнуло масу фінських елементів»?

Здавалося б, наявність на етнічній території українців кількох антропологічних областей мало узгоджується з висновками Вовка, який писав про їхню однорідність за даними соматології. Однак аналіз даних Василя Дяченка показує, що в межах виділеної ним центральноукраїнської області проживає понад 75 % (тобто три чверті) сільських жителів України. В ареалі інших — карпатської, нижньодніпровсько-прутської, валдайської, або деснянської, й ільменсько-дніпровської — відповідно 9, 8, 4 і 0,5 %, тобто менше чверті українців. До того ж, як зауважує Василь Дяченко на сторінках своєї монографії, виділені ним області «антропологічно близькі, характеризуються взаємними переходами і багатьма спільними рисами, тому українці загалом антропологічно менш різнорідні, ніж, наприклад, німці або італійці, південні й північні групи яких дуже відрізняються за антропологічним складом, пігментацією і рядом інших ознак»[57]. Власне, саме про це, лише іншими словами, й писав Федір Вовк.

Абсолютно необґрунтованими є закиди щодо низького методичного рівня дослідження Вовка. Відомо, що український учений був послідовником французької антропологічної школи, представники якої — Поль Брока, Поль Топінар, Луї Манурвріє та інші доклали чимало зусиль для вдосконалення методики фіксації соматологічних ознак. Готуючись до своєї першої експедиції в Галичину, Вовк замовив у Парижі найновіший антропологічний інструментарій і детально обговорив з Луї Манурвріє методику антропометричних обмірів. Повернувшись у Росію, він регулярно листувався із провідними зарубіжними фахівцями, реферував їхні

[57] *Дяченко В. Д.* Антропологічний склад українського народу. Порівняльне дослідження народів УРСР і суміжних територій. — К.: Наук. думка, 1965. — С. 126.

праці, брав участь у роботі міжнародних зібрань антропологів, де, зокрема, розглядали і питання методики антропологічних досліджень. Отже, будь-які сумніви щодо фахової підготовки Федора Вовка безпідставні.

Інша річ — порівнянність даних його вихованців-студентів, які брали участь у польових дослідженнях. У деяких випадках їм справді не вдалося позбутися впливу суб'єктивних чинників під час визначення описових ознак, особливо пігментації очей і волосся (їх не можуть уникнути навіть сучасні дослідники). Однак ці методичні погрішності майже не вплинули на загальну антропологічну характеристику українського народу, яку дав Вовк, а саме: переважання брахікефалії, відносно темне забарвлення волосся й очей, пряма форма носа («ніс рішуче прямий»), високий зріст. Виняток становить ширина обличчя: за даними сучасних досліджень, воно в українців не вузьке, а відносно широке (в масштабі Східної Європи). До речі, ця ознака дісталася нам у спадок від далеких неолітичних пращурів — творців низки культур дніпро-донецької історичної спільності.

Чимало нарікань з боку опонентів Федора Вовка спричинила його теза про належність українського народу до динарської, або адріатичної, раси. При цьому чомусь замовчувалася та обставина, що близьких поглядів дотримувалося багато авторитетних європейських фахівців кінця XIX — початку XX ст., з якими український учений мав нагоду спілкуватися під час вимушеного перебування в Парижі. Так, Жозеф Денікер відносив слов'янські народи до трьох основних рас, поширених у Європі, а саме: східної (світловолосої, світлоокої, суббрахікефальної та низькорослої, поширеної серед білорусів і росіян); західної, або кельтської (темноволосої, дуже короткоголової, низькорослої, різновиди якої трапляються в середній смузі Європи від Луари до Дніпра), й адрі-

атичної, або динарської (темнопігментованої, короткоголової, високорослої), риси якої притаманні слов'янам Балканського півострова, полякам-гуралям і українцям.

Слід мати на увазі, що з точки зору сучасної антропології пошуки статичного, раз і назавжди визначеного місця окремих етнічних груп у штучно створених системах расових типів позбавлені сенсу. Це пояснюється тим, що ареали расових комплексів у наші дні дуже «розмиті», характеризуються наявністю численних перехідних зон, а в антропологічному складі будь-якого народу залежно від рівня узагальнення можна виявити більшу чи меншу кількість морфологічних варіантів. Отже, доцільно вести мову не про расову належність певного народу, а про його входження до великих груп, або, за термінологією московського антрополога Валерія Алексеєва, «пучків» популяцій, що характеризуються переважанням тих чи інших морфологічних рис і локалізуються у більш-менш компактних ареалах. Як правило, серед сучасних слов'янських народів виокремлюють п'ять таких груп, а саме: біломорсько-балтійську, східноєвропейську, понтійську, динарську і дніпровсько-карпатську.

Біломорсько-балтійська група, назву якої запропонував російський радянський антрополог Микола Чебоксаров, охоплює значну частину білорусів, північних поляків і росіян, які характеризуються світлим кольором волосся й очей, мезобрахікефалією, середніми розмірами лицевого скелета, середнім і невисоким зростом. Крім того, їм властиве менш виразне випинання носа, спинка якого часто набуває увігнутої форми, ослаблений розвиток бороди, певне набухання складки верхньої повіки, що є виявом незначної, дуже давньої монголоїдної домішки, пов'язаної з проникненням у лісову зону Європи монголоїдних груп, яке відбувалося в добу неоліту. За спостереженнями Миколи Чебоксарова, ця домішка

простежується навіть у Західній Європі (наприклад, серед німців Північної Німеччини).

Східноєвропейський комплекс ознак, виділений Жозефом Денікером під назвою «східноєвропейська раса», поширений серед росіян басейну Оки, Клязьми, Москви, берегів Цни і Хопера та верхів'їв Дону, а також серед південних і східних білорусів. Він характеризується помірним зростом, мезосуббрахікефалією, відносно темною пігментацією волосся і переважно світлими очима, помірною висотою обличчя, якому властиве середнє горизонтальне профілювання, помірним розвитком бороди та доволі слабким ростом волосся на грудях у чоловіків. На півночі і сході ареалу цього комплексу спостерігається поява т. зв. «лапоноїдних» рис, а саме: деяке сплощення обличчя, відносно слабке випинання носа, розвинутіша складка верхньої повіки, помітне виступання вилиць, слабкий розвиток третинного волосяного покриву. Вчені вважають, що це пов'язано з впливом фізичних рис давніх фінно-угорських популяцій (згадаймо лопарів, які так вразили Франсуа Берньє).

Понтійській групі, виділеній Віктором Бунаком, властиві темний колір волосся, середній зріст, видовжена форма голови, середньошироке або вузьке обличчя. Типовими представниками цього антропологічного комплексу серед слов'ян є болгари. Крім того, його риси поширені в росіян середньої течії Дону та Хопру і деяких тюркомовних груп Поволжя.

Динарський комплекс, виокремлений Жозефом Денікером, поширений на північному узбережжі Адріатичного моря серед південних слов'ян (хорватів, сербів, чорногорців, боснійців), яким властиві високий зріст, брахікефалія, темне та чорне хвилясте волосся, темні очі, доволі високе обличчя, пряма форма спинки носа і трішки смаглява шкіра. Схожі ознаки, за спостереженнями французького вченого, в дещо «пом'якшеному» вигляді переважають

серед поляків-гуралів і українців високогірних районів Карпат, яких він називав «русинами». А ще вони властиві народам Центрального Кавказу.

Дніпровсько-карпатська група, означена Віктором Бунаком, охоплює українців, словаків і частину чехів, характеризуючись відносно темною пігментацією, брахікефалією, досить широким обличчям, високим чи середнім зростом. Близький комплекс ознак зустрічається також в Угорщині, Австрії, Швейцарії, на півдні Німеччини та півночі Італії.

Більшість сучасних дослідників вважає, що біломорсько-балтійський і східноєвропейський «пучки» популяцій належать до північних, а понтійський та динарський — південних європеоїдів. Дніпровсько-карпатська група посідає проміжне місце між північною та південною гілками великої європеоїдної раси, хоч і тяжіє до останньої. Розглядаючи це питання, Тетяна Алексєєва — провідний сучасний фахівець у галузі слов'янської антропології — писала, що «...за всім комплексом расоводіагностичних рис росіяни і білоруси тяжіють до північно-західних груп, українці — до південних»[58]. А це означає, що Федір Вовк загалом правильно визначив основний напрям генетичних зв'язків українського народу в світлі даних антропології.

Багато критичних зауважень породила також думка Вовка щодо протослов'янського характеру брахікефальної темнопігментованої динарської раси, якої дотримувалося й чимало інших французьких, австрійських, польських і російських науковців (Еміль Амі, Ізідор Коперницький, Юзеф Талько-Гринцевич, Дмитро Золотарьов тощо). Водночас в антропологічній літературі кінця XIX — першої половини XX ст. робилися спроби довести, що «прасло-

[58] *Алексеева Т. И.* Этногенез восточных славян по данным антропологии. — М.: Изд-во Москов. ун-та, 1973. — С. 272.

в'яни» були світлопігментованими доліхокефалами (чеський дослідник Любор Нідерле, російський учений Дмитро Анучин, польський фахівець Ян Чекановський, німецький антрополог Ільза Швідецькі та ін.). Між прихильниками цих протилежних за своєю суттю концепцій точилися гострі дискусії, про що свідчить листування Федора Вовка з Любором Нідерле. Цікаво, що зауваження українського вченого сприяли тому, що чеський дослідник згодом переглянув свої попередні висновки про фізичний тип «праслов'ян», вказавши, що він склався за участі різних морфологічних компонентів. З цим погоджуються і сучасні науковці.

Мусимо визнати, що Вовк глибоко помилявся, наділяючи предків сучасних слов'янських народів такою рисою, як брахікефалія. Нині достеменно відомо, що для більшості черепів із середньовічних слов'янських некрополів була властива видовжена форма черепної кришки, а процес брахікефалізації, тобто «округлення» голови, повсюдно в Європі розпочався тільки в середині минулого тисячоліття. Причини цього явища й досі точно не відомі.

Федір Вовк також надто спрощено підходив до визначення причин появи змішаних антропологічних варіантів на території України, зводячи їх лише до впливу сусідніх народів. Він інколи називав антропологічні ознаки «етнічними», хоча між категоріями «антропологічний тип» і «етнос» немає внутрішнього причинного зв'язку.

Перелік похибок і певних недоречностей у поглядах засновника української антропології, які слід розглядати як своєрідну данину часові, можна було б продовжити. Утім, варто пам'ятати, що основні положення концепції Вовка значною мірою все ж витримали випробування часом.

Оцінюючи його антропологічну спадщину, інший визначний український учений Віктор Петров писав: «До яких висновків не

прийшла б антропологічна наука в своєму дальшому розвиткові, які б поправки і коректи не були внесені у визнання, запропоновані Хв. Вовком, навіть коли б його погляди були заступлені зовсім іншою, цілком відмінною концепцією, все ж характеристика антропологічного типу українського, яку зробив Хв. Вовк, збереже своє значення як певний „основоположний" етап у розвитку української антропологічної науки»[59]. З цією оцінкою я повністю згодний.

[59] *Петров В.* Походження українського народу. — К.: Фенікс, 1992. — С. 95.

Історія, викарбувана на долоні

Б'юся об заклад: якщо запропонувати першому-ліпшому співрозмовнику ознайомитися з конфігурацією візерунків на шкірі долоні, він неодмінно вирішить, що мова піде про хіромантію — один із поширених різновидів ворожіння. Одначе облишимо «лінії життя» та «кохання» невтомним представницям мандрівного чорнявого племені, які заробляють собі на хліб спілкуванням із недосвідченими дівчатами і замріяними молодицями. Наша оповідь про інші, менш помітні тонесенькі лінії-гребінці на поверхні пальців та долоні. У поперечному розрізі вони мають вигляд сосочків, а тому в науковій літературі одержали назву папілярних.

Вивченням папілярних ліній пальців, долоні й підошви людини займається окремий розділ біології, медицини й антропології, названий за пропозицією американських учених Г. Каммінса та Х. Мідло дерматогліфікою.

Оглянувши кінчики власних пальців, можна пересвідчитися, що папілярні візерунки на їх подушечках утворені однією, двома чи трьома системами гребінців, котрі мають вигляд вигнутих ліній.

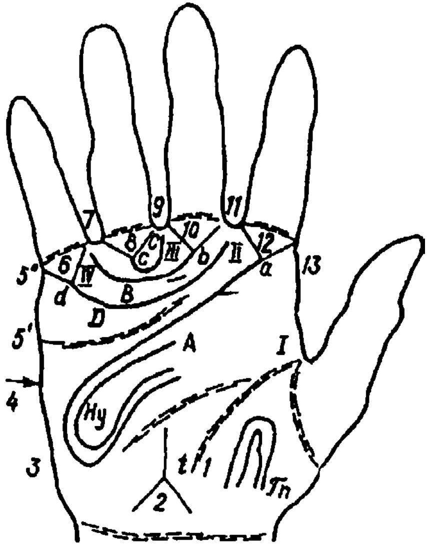


Основні типи пальцевих узорів: *1* — дуги, або бездельтові узори; *2* — петлі, або однодельтові узори; *3* — завитки, або дводельтові узори

Ці системи ніколи не перетинаються, але можуть сходитися у точках, які називаються трирадіусами, або дельтами, оскільки за конфігурацією нагадують грецьку літеру «дельта». Розрізняють три основні типи пальцевих візерунків — дуги, петлі і завитки. Петлі, відкриті переважно у напрямку мізинця, мають одну, завитки — дві, а іноді три дельти. Дуги, які загалом трапляються досить рідко, належать до бездельтових узорів.

Відомо, що пальцеві візерунки суто індивідуальні, не змінюються з віком і не повторюються у деталях. За підрахунками англійського вченого-біолога XIX ст. Френсіса Гальтона (до речі, близького родича славетного Чарльза Дарвіна), на кінчиках пальців теоретично може налічуватися не менш як 64 мільярди різновидів узорів, що практично унеможливлює існування двох однакових варіантів.

Ці властивості рельєфу шкіри були відомі давно. З історичних джерел довідуємося, що у Стародавньому Єгипті, Вавилоні та Індії відбитки пальців заміняли підписи. Цікаво, що на санскриті — давньоіндійській літературній мові, якою написана «Ригведа» й інші священні гімни індоаріїв — поняття «відбиток пальця» та «печатка»



Папілярні узори на долоні: *1–13* — умовні поля долоні; *Hy* — гіпотенар; *Th* — тенар; *I, II, III, IY* — міжпальцеві подушечки; *a, b, c, d* — пальцеві трирадіуси; *A, B, C, D* — головні трирадіуси долоні; *t* — осьовий трирадіус долоні

позначали одним і тим самим словом. Починаючи з кінця минулого століття і до наших днів дактилограми, тобто відбитки пальців, широко застосовують у криміналістиці для ідентифікації особи, реєстрації та розшуку злочинців[60].

Парадоксально, але факт: виняткова індивідуальність пальцевих візерунків якимось чином поєднується з наявністю міжгрупових антропологічних відмінностей у будові папілярних ліній. Хоча дуги, петлі й завитки зустрічаються у всіх людей незалежно від кольору шкіри, їх процентне співвідношення у представників різних

[60] Детально про це: *Гладкова Т. Д.* Кожные узоры кисти и стопы обезьян и человека. — М.: Наука, 1966. — 152 с.

рас неоднакове. На це вперше звернув увагу американський учений Г. Уайльдер. На початку нинішнього століття в расознавстві виокремився напрям досліджень — етнічна дерматогліфіка, що вивчає міжгрупову мінливість папілярних ліній.

Крім головних типів пальцевих узорів, важливою расово-діагностичною характеристикою шкірного рельєфу є величина так званого дельтового індексу. Зауважу, що ця ознака, яку ввів до наукового обігу російський антрополог Михайло Волоцький у 30-х рр. минулого століття, вказує на середню кількість трирадіусів на пальцях однієї особи в тій чи іншій людській популяції. Природно, величина дельтового індексу залежить насамперед від того, як часто зустрічаються завиткові візерунки.

Європейцям та африканцям (ідеться, звісно, про корінних мешканців) загалом властивий невисокий дельтовий індекс, що пов'язано з відносно низькою кількістю завитків. Зате у населення Азії, Австралії та Океанії, а також індіанців Америки, котрі, як відомо, належать до монголоїдної раси, цей тип пальцевих узорів нерідко переважає, а отже, й дельтовий індекс сягає максимальних значень. До речі, цими даними широко послуговуються фахівці, які обстоюють тезу про існування в минулому двох вихідних расових стовбурів — євро-африканського та азійсько-океанійського.

У сучасних дослідженнях враховують також ознаки шкірного рельєфу долоні. До них належать насамперед лінії-радіанти A, B, C, D, які починаються з трирадіусів, розташованих біля основ другого–п'ятого пальців. Власне, антропологів цікавлять не самі лінії, а їх спрямування і закінчення. Для їх фіксації долоню умовно поділено на поля — від поля 1 на тенарі (підвищенні великого пальця) до поля 13 на першому міжпальцевому проміжку.

Крім цих ознак, на спеціальному дерматогліфічному бланку фіксують також місце розташування осьових трирадіусів, наявність

візерунків на тенарі та гіпотенарі (підвищенні мізинця), що мають вигляд петель чи завитків, додаткові трирадіуси, які іноді зустрічаються на міжпальцевих подушечках, тощо.

Дерматологічні ознаки долоні також вказують на певний зв'язок із расовим поділом людства, а тому їх враховують, висвітлюючи генетичні стосунки між сучасними етнічними групами. Встановлено, що на протилежних полюсах їх мінливості — переважно європеоїдні та монголоїдні народи. Зокрема, у перших переважають високі, а в останніх — низькі закінчення ліній-радіантів. Унаслідок цього так званий «індекс Каммінса», величина якого залежить від ходу ліній A та D (що вищі їх закінчення, то вищий індекс), на теренах Європи на кілька одиниць вищий, ніж в Азії, особливо в її східних регіонах. Крім того, у європейців значно частіше зустрічаються міжпальцеві додаткові трирадіуси, узори на гіпотенарі і рідше — осьові карпальні (тобто такі, що розташовані ближче до зап'ястка) трирадіуси. З'ясовано, що риси європеоїдного (його також називають «західним») комплексу найвиразніше простежуються на Кавказі, а монголоїдного («східного») — у Центральній і Північній Азії.

Вивчення ознак шкірного рельєфу входило до програм антропологічних досліджень ще у першій половині XX ст. Одначе лише з кінця 1950-х рр. воно міцно увійшло в практику расознавчих обстежень.

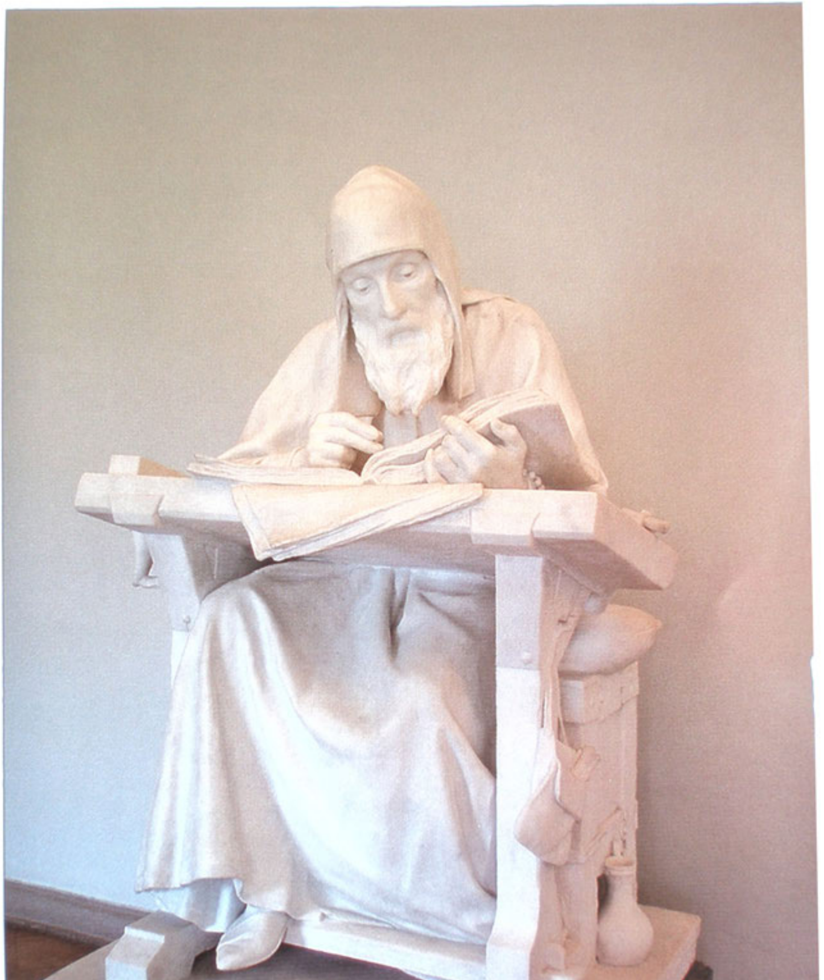
Так склалося, що маршрути експедицій, які збирали дерматогліфічні колекції, тривалий час обминали терени України. На початку 1970-х рр. група антропології Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН УРСР вирішила заповнити цю прогалину.



Гуцулка. *Листівка XIX ст.*



Саркофаг князя Ярослава Мудрого



Нестор Літописець. *Скульптура М. Антокольського. 1889 р.*



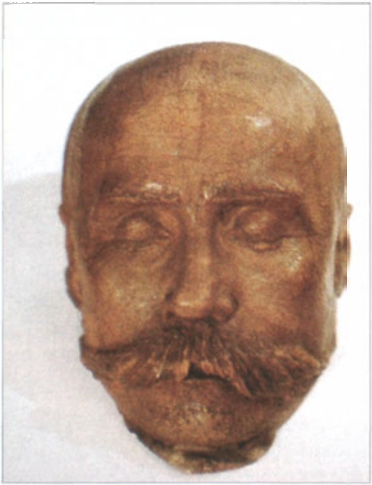
Саркофаг Ярослава Осмомисла

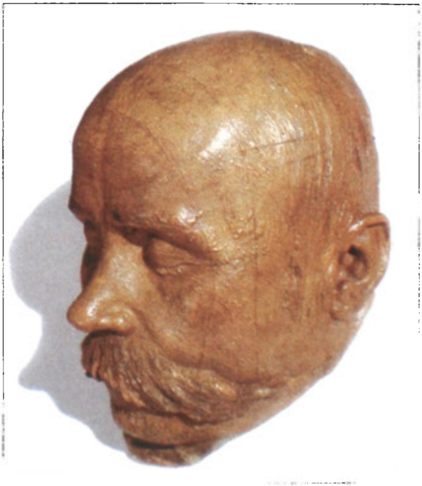


Козак-запорожець — учасник битви під Берестечком.
Скульптурна реконструкція Г. Лебединської



Василь Верещагін.
Шевченко на смертному одрі. *Папір, літографія*





Петро Клодт. Посмертна маска Т. Шевченка. 1861 р. *Тонований гіпс*



Тарас Шевченко. Автопортрет. 1840 р. *Полотно, олія*



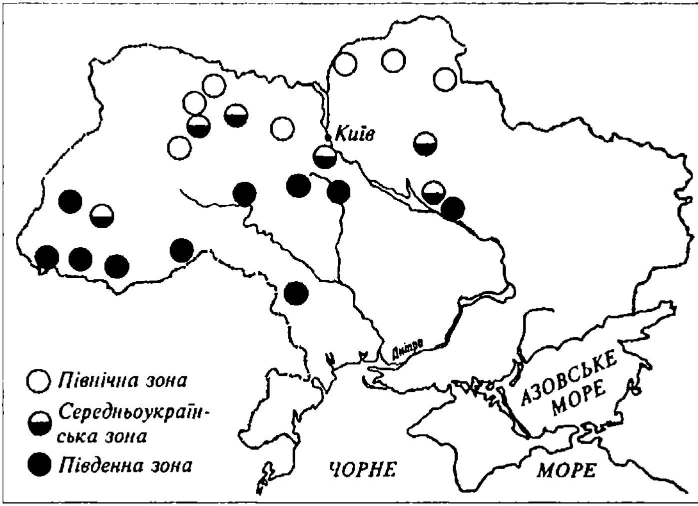
Генріх Деньєр. Портрет Т. Шевченка. 1859 р. *Санкт-Петербург*

Таблиця 1

Розмах варіацій провідних дерматогліфічних ознак серед європейських і азійських народів

Ознаки	Європеоїди	Монголоїди
Дуги A + T	До 10–15 %	До 5 %
Петлі L + R	До 65–70 %	40–50 %
Завитки W	25–40 %	До 60 %
Дельтовий індекс	11–14	14–16
Індекс Каммінса	8–9	6,5–7,5
Узори на гіпотенарі	30–40 %	До 20 %
Осьові карпальні трирадіуси t	50–60 %	70–80 %
Міжпальцеві додаткові трирадіуси	До 40 %	До 15 %

Можливо, хтось із читачів пригадає, що у шкільні роки йому довелося брати участь в антропологічних обстеженнях, які проводив автор цієї книжки, тоді ще молодий київський аспірант. Найбільше пожвавлення і водночас безліч запитань зумовила процедура зняття відбитків пальців і долоні. Для цього застосовували роздобуту правдами й неправдами друкарську фарбу (бо вона тоді строго обліковувалася з остраху комуністичного режиму перед вільним друкованим словом), розмазану на склі звичайним фотографічним валиком, та власноруч виготовлену подушечку, на яку клали аркуш паперу. За порівняно короткий час вдалося обстежити понад три тисячі школярів — представників багатьох етносів, які компактно мешкали в межах тодішньої радянської республіки, а нині незалежної Української держави: українців, білорусів, поляків, молдаван, болгар, гагаузів.



Дерматогліфічні зони на території України (*за С. Сегедою*)

Після опрацювання даних (а воно потребує чималих зусиль, бо робота з відбитками долонь і пальців пов'язана з неабияким напруженням зору) з'ясувалося, що загалом українці характеризуються типово європеоїдними значеннями дерматогліфічних ознак. Разом із тим на етнічній території українського народу вирізняються три зони, жителям яких властиве неоднакове поєднання провідних расово-діагностичних показників будови шкірного рельєфу. Умовно вони були названі північною, центральною та південною.

Північна дерматогліфічна зона поширюється на ряд районів Рівненщини, Житомирщини, майже на всю Чернігівщину та Сумщину, тобто Правобережне та Лівобережне Полісся, і частково Південну Волинь. Спільні риси в рельєфі шкіри жителів цих регіонів — переважання низьких (у масштабах республіки) закінчень ліній-радіантів, а отже, відносно низький індекс Каммінса, висо-

кий процент додаткових міжпальцевих трирадіусів, а головне — дуже низький дельтовий індекс, величина якого подекуди нижча 12, тобто наближається до європейського мінімуму. Зазначу, що за пальцевими узорами до поліщуків близькі білоруси Західного Полісся й окремі групи північних і північно-західних росіян, які мешкають у Новгородській, Володимирській і Костромській областях Російської Федерації. А найцікавіша комбінація дерматогліфічних характеристик виявлена у Малині — центрі древлянського краю, де колись правив легендарний князь Мал. Вона знаходить прямі аналогії серед росіян Псковщини та фінномовних карелів і вепсів північного заходу Східної Європи. Саме тут встановлено найнижчий в Україні дельтовий індекс.

Важко сказати, чим пояснюється помітне зменшення завиткових і, навпаки, збільшення дугових візерунків на півночі України. Можливо, це наслідок відносної ізоляції населення залісненних регіонів, що відбулася в минулому. Саме вона спричиняє так званий «генний дрейф», коли, як ми пам'ятаємо, відбуваються «зсуви» в концентрації расових ознак, їх перерозподіл: одні морфо-фізіологічні риси зникають, натомість з'являються інші. Ще однією причиною зниження дельтового індексу серед «тутейших» (так часто називали себе поліщуки ще на початку XX ст.) може бути збереження тут прадавнього північноєвропеоїдного (його ще називають протоєвропеоїдним, кроманьйонським) антропологічного компонента.

Хоч би як вирішувалося питання про першопричини збільшення дугових візерунків серед людності Полісся, зрозуміло одне: північний дерматогліфічний комплекс містить у собі дуже давні, архаїчні антропологічні риси. На цю думку наводить властиве для нього порушення міжрасових кореляцій між елементами будови шкірного рельєфу, характерне передусім для населення Правобережного

Полісся і частково Південної Волині. Привертає увагу стійкість цього комплексу, його доволі чітка географічна окресленість.

Наступна дерматогліфічна зона — центральна — охоплює Середню Наддніпрянщину, Поділля, окремі райони Південної Волині та Галичини. Типова комбінація дерматогліфічних показників, властивих мешканцям цих регіонів, спостерігається в Обухівському районі на Київщині та Лохвицькому на Полтавщині. Це середній (у масштабах України) дельтовий індекс, високий індекс Каммінса, високий відсоток узорів на гіпотенарі і, навпаки, відносно низький — осьових карпальних трирадіусів. Схожі значення дерматогліфічних ознак властиві також окремим групам південних росіян — жителям Курської та Воронезької областей.

На відміну від північної, центральноукраїнська дерматогліфічна зона не має чітко окресленого ареалу. Крім того, в окремих випадках тут спостерігаються значні відхилення від «середнього» типу. Можливо, це відлуння складних етнічних процесів, що відбувалися в Україні у минулому. Розглянемо конкретний приклад.

Є на Київщині селище Великополовецьке та село Малополовецьке. За адміністративним поділом вони належать до різних районів — Сквирського та Фастівського, хоча розташовані одне від одного на відстані семи кілометрів. За свідченням відомого краєзнавця минулого століття Леонтія Похілевича, працями якого й тепер залюбки користуються науковці, походження цих населених пунктів пов'язане з діяльністю половецького хана Тугортокана, або Тугоркана, — однієї з дійових осіб «Повісті минулих літ». 1094 року він видав доньку за київського князя Святополка Ізяславовича, а натомість отримав дозвіл поселити в його володіннях свою орду. Союз Тугортокана із зятем був нетривалим, і через два роки він загинув у битві з давньоруськими воїнами: «...місяця червня у дев'ятнадцятий день переможені були іноплемінники. І князь їх-

ній Тугортокан убитий був, і син його, і інші князі многі тут упали. А назавтра знайшли Тугоркана мертвого, і взяв його Святополк яко тестя свого і яко ворога. І, привізши його до Києва, погребли його на Берестовім на могилі, межи дорогою, що йде на Берестове, і другою, що йде в монастир»[61]. Одначе й за триста літ — наприкінці XIX ст. — Сквирою та довколишніми селами володів нащадок хана Кориман. Ці свідчення підтверджуються результатами археологічних розкопок: у курганах на полях Сквирщини і Фастівщини виявлено чимало кочівницьких поховань. До того ж деякі прізвища корінних жителів цієї місцевості, наприклад Шеремет чи Шахрай, мають тюркську основу. Зокрема, прізвище Шеремет (як, до речі, й російське Шереметьєв) походить від тюркського слова, що означає «жвавість, гарячковість коня», «той, хто має швидкий, легкий крок» (про коня), «брутальний, запальний, неввічливий».

На перший погляд, ці історико-лінгвістичні відомості не мають безпосереднього відношення до теми нашої оповіді. Та річ у тім, що саме в «половецькій» вибірці зареєстровано найвищий в Україні дельтовий індекс — 13,5, а така ознака, як ми пам'ятаємо, зорієнтована на схід. Для порівняння скажу, що подібні значення дельтового індексу властиві деяким сучасним етносам Поволжя та Приуралля (наприклад, башкирам), у формуванні яких брали участь численні кочівницькі групи, що хвиля за хвилею йшли сюди, а починаючи з Великого переселення народів — далі на захід. Отже, дерматогліфічний аналіз дає змогу простежити сліди давнього степового компонента в антропологічному складі українського народу, походження якого пов'язано з перебуванням на теренах України тюркомовних кочівників середньовіччя. Без перебільшення можна сказати, що папілярні візерунки рук є «минулим, викарбуваним на долонях і пальцях».

[61] Літопис Руський / Пер. за Іпатським списком Л. Махновець. — К.: Дніпро, 1989. — С. 141–142.

Остання дерматогліфічна зона — південна — охоплює Карпати, деякі південні райони Середньої Наддніпрянщини, Нижнє Подніпров'я. Тут спостерігається дещо вищий, порівняно з попередніми зонами, дельтовий індекс, вища концентрація осьових карпальних трирадіусів, зниження індексу Каммінса тощо.

Південна зона «розірвана» на дві гілки: карпатську та степову. Спільним для українців Карпат і степових регіонів є істотний вплив південноєвропеоїдного антрополого-дерматогліфічного компонента, узагальнену характеристику якого знаходимо в монографії московської дослідниці Генрієтти Хіть[62]. За комплексом провідних дерматогліфічних характеристик до українців південної зони тяжіють росіяни Орловщини, а також болгари і гагаузи Південної Бессарабії. Це має своє пояснення: в антропологічному складі згаданих груп також виразно простежується південноєвропеоїдний компонент.

Наскільки ж значні відмінності між людністю окремих дерматогліфічних зон України?

Відповідь на це запитання отримуємо шляхом розрахунків попарних величин «середньої таксономічної відстані» (СТВ) між усіма обстеженими вибірками. Цей біометричний метод, який широко застосовують у сучасній антропології, дає змогу виразити відмінності між ними в абсолютних цифрах. Якщо СТВ наближається до одиниці, то ці відмінності вважають значними, а якщо вона менше 0,3 — неістотними. Решта величин — помірні.

З'ясувалося, що пересічна величина СТВ між обстеженими українськими популяціями, вирахувана із застосуванням комп'ютерної техніки, становить 0,39. А це свідчить про те, що відхилення від сумарної української групи, які дали підстави для виокрем-

[62] *Хить Г. Л.* Дерматоглифика народов СССР. — М.: Наука, 1983. — 280 с.

лення дерматогліфічних зон на теренах України, мають доволі помірний характер.

Порівнюючи результати антропологічних досліджень українців за соматологічними та дерматогліфічними ознаками, помічаємо, що між ними є чимало спільного. Впадає у вічі певна, хоча й не абсолютна відповідність ареалів дерматогліфічних і соматологічних угруповань. Так, центральна дерматогліфічна зона територіально в основному відповідає центральноукраїнській антропологічній області, виділеній Василем Дяченком на підставі соматологічних ознак. Близькою є й загальна оцінка частки кочівницького та південноєвропейського компонентів, зроблена на підставі аналізу антропологічних характеристик зовнішності сучасних людей і папілярних візерунків на їхніх долонях та пальцях. Проте існують і деякі розбіжності, які передовсім стосуються меж соматологічних і дерматогліфічних комплексів.

Ці відмінності не випадкові. Згідно з популяційною концепцією раси, котрої нині дотримується більшість сучасних учених-антропологів, головні расові прикмети, а надто їх системи, успадковуються незалежно одна від одної. З цього логічно випливає, що кожна з них — своєрідне відображення певного, хронологічно-відмінного етапу антропологічної (расової) історії етносу. Є підстави вважати, що ознаки шкірного рельєфу, котрі, як уже було зауважено, не зазнають впливу умов зовнішнього середовища, належать до тих антропологічних показників, за допомогою яких можна «вловити» якісь дуже давні, глибинні стосунки між людськими популяціями, що їх неможливо зафіксувати на підставі соматологічних характеристик. За цими якостями вони наближаються до одонтологічних ознак, вивчення яких дає змогу прокласти місток із сивої давнини до наших днів, віднайти найдавніші антропологічні витоки сучасних народів.

Пращури, пракорені та... зуби

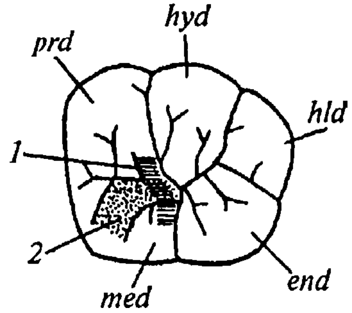
Відомо, яких неприємностей завдають нам вимушені відвідини лікаря-стоматолога. А тому згадка про зуби у багатьох людей породжує не вельми приємні асоціації.

Напевно, саме цією, суто психологічною обставиною можна пояснити той факт, що майже півстоліття після появи в Європі наукових антропологічних товариств дослідження зубів не входили до програм їх студій. Мимовільно серед фахівців-антропологів другої половини XIX — початку XX ст. склалася упевненість: зуби в усіх представників виду *Homo sapiens* однакові, і годі шукати в їхній будові якихось расових відмінностей...

Уперше в справедливості такої тези засумнівався відомий американський антрополог чеського походження Алєш Грдлічка. 1930 року він у пошуках «прабатьківщини» індіанців — корінних мешканців Америки — здійснив кілька експедицій до Сибіру, Монголії та Китаю. Обстежуючи монголоїдів цих регіонів за широкою антропологічною програмою, Грдлічка звернув увагу на те, що задня (язична) поверхня передніх зубів — різців — у них часто облямована досить широкими і високими (до 1 мм) бортика-



Лопатоподібні різці



Будова нижнього моляра: *prd* — протоконід; *med* — метаконід; *hyd* — гіпоконід; *end* — ентоконід; *hld* — гіпоконулід; *1* — дистальний гребінь тригоніду; *2* — колінчаста складка метаконіда

ми, які надають зубам вигляду совкової лопати. Повернувшись до Сполучених Штатів Америки, вчений провів у нью-йоркських лікарнях спеціальні дослідження і встановив, що притаманні монголоїдам лопатоподібні різці майже не зустрічаються серед європеоїдних вихідців із країн Старого світу та негроїдних нащадків африканських невільників.

Так у морфології зубної системи виявили першу расову відмінність. Це стало поштовхом до появи нового напряму антропологічної науки, зосередженого на вивченні особливостей будови зубів давніх і сучасних популяцій людства — етнічної (або антропологічної) одонтології.

Подаємо стислий опис деяких найважливіших одонтологічних ознак.

Поглянувши в зубне дзеркальце лікаря-стоматолога, помітимо, що жувальна поверхня корінних зубів — молярів — складається з горбиків, розділених борозенками. Перший нижній моляр (M_1),

як правило, має п'ять таких горбиків. Інколи внаслідок редукції один із них зникає, внаслідок чого зуб набуває чотиригорбикової форми. Трапляється й навпаки — на нижньому молярі виникає шостий, а то й сьомий горбик.

Дослідження виявили, що чотиригорбикова форма першого нижнього моляра найчастіше зустрічається у європеоїдних, а шестигорбикова — у монголоїдних народів, причому в рамках великих расових груп людства за співвідношенням згаданих форм розрізняють окремі варіанти. Зазначимо, що найвищі відсотки чотиригорбикових перших нижніх молярів чомусь припадають на фінномовні етноси (марійців, лопарів, комі-зирян, карелів тощо).

На першому нижньому молярі є ще дві важливі расово-діагностичні ознаки: дистальний гребінь тригоніду (місток між двома горбиками — метаконідом та ентоконідом) і колінчаста складка зубної емалі метаконіда. Найчастіше вони зустрічаються у тубільного населення Центральної та Північної Азії: монголів, бурятів, якутів тощо.

У деяких монголоїдних групах таку структуру першого нижнього моляра має майже половина населення. Що ж до європеоїдів, то в них ці ознаки рідко перевищують 10–15 %. На теренах Східної Європи дистальний гребінь і особливо колінчаста складка зустрічаються здебільшого серед етнічних груп Поволжя та Приуралля (чувашів, марійців, башкирів), де відчутний вплив перехідної (уральської) раси.

Менш цікаві для антрополога верхні моляри, котрі, як правило, складаються з чотирьох горбиків. Однак і в їхній будові вдалося виявити певні расово-діагностичні ознаки, зокрема додатковий п'ятий горбик на боковій (язичній) поверхні зубів, що отримав назву горбика Карабеллі (за ім'ям італійського професора, який уперше докладно описав цю морфологічну структуру). У європейців

така ознака трапляється досить часто і досягає світового максимуму в Прибалтиці. Так, в окремих групах литовців, латишів, естонців горбик Карабеллі спостерігається у майже 60 % випадків, тоді як серед корінних жителів Центральної та Північної Азії, а також індіанців Америки — у 10–15 %.

Таблиця 2

Розмах варіацій провідних одонтологічних ознак серед народів світу

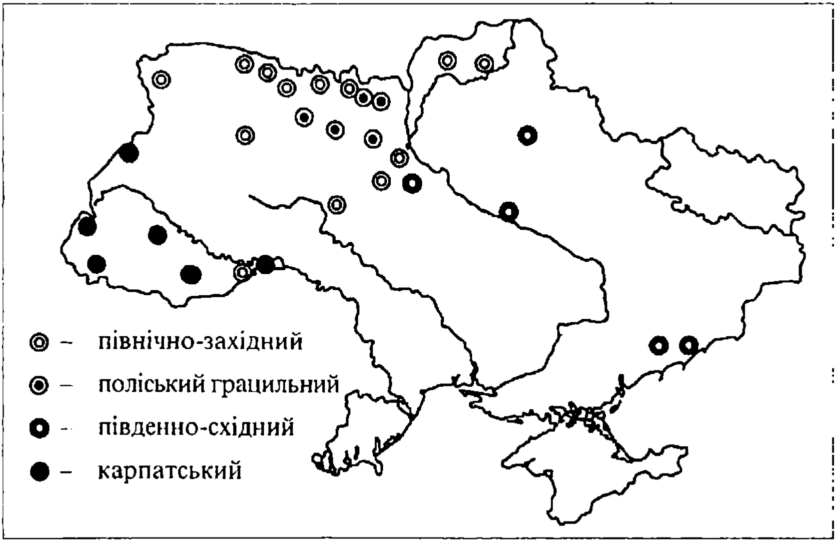
Ознаки	Діапазон мінливості (%)	Расово-діагностичне значення
Лопатоподібні I^1	0–100	Східна орієнтація
Горбик Карабеллі (M^1)	0–60	Північноєвропеоїдна орієнтація, іноді підвищується з невідомих причин
Чотиригорбикові (M_1)	0–35	Західна орієнтація, грацильні типи
Шестигорбикові (M_1)	0–55	Східна орієнтація
Чотиригорбикові M_2	5–95	Західна орієнтація
Дистальний гребінь тригоніду (M_1)	0–45	Східна орієнтація, крім багатьох груп Сибіру
Колінчаста складка метаконіда (M_1)	5–60	Східна орієнтація, північний грацильний тип

Загалом сьогодні відомо понад двадцять антрополого-одонтологічних маркерів, які досить чітко диференціюють представників головних расових груп. Цікаво, що за будовою зубів європейці близькі до негроїдів Африки, а азійці — до негроїдів тихо-

океанського басейну: аборигенів Австралії, папуасів та ін. На цій підставі деякі вчені обстоюють гіпотезу про існування в минулому двох вихідних расових стовбурів — західного, або євро-африканського, та східного, тихоокеанського, які склалися, ймовірно, ще в епоху нижнього палеоліту. На користь такої думки свідчить хоча б те, що на зубах синантропів — одного із різновидів архантропів, котрі жили на теренах Китаю 500–400 тисяч років тому, зафіксовано таку «східну» ознаку, як лопатоподібні різці. На протилежних кінцях ланцюга, що з'єднує представників західного та східного стовбурів людства, перебувають етнічні групи Південної Балтії і слов'яни Балкан, а також північні китайці й монголи.

Різноманітні комбінації антропологічних характеристик зубної системи мають назву одонтологічних типів. Усі без винятку одонтологічні типи, по-перше, сформувалися внаслідок складних і тривалих етногенетичних процесів, які можна простежити на підставі палеоантропологічних даних; по-друге, кожен із них має власний ареал, охоплюючи більш-менш компактні території; по-третє, як окремі одиниці антропологічних класифікацій одонтологічним типам властиві сталі риси, що не заперечує наявності локальних варіантів, здебільшого спричинених впливом інших типів.

Чимало расових відмінностей у будові зубів виявив і ввів у науковий обіг відомий московський антрополог професор Олександр Зубов (він, до речі, запропонував і терміни «етнічна одонтологія» й «одонтологічний тип»). Під його керівництвом група молодих учених із Москви, Києва, Риги, Тбілісі та інших антропологічних центрів колишнього СРСР у 60–70-х рр. минулого століття зібрала великий фактичний матеріал, згодом узагальнений у кількох колективних й індивідуальних монографіях. У них знайшла відображення й антрополого-одонтологічна характеристика українців, яка ґрунтується на результатах обстеження майже трьох тисяч сіль-



Одонтологічні комплекси на території України

ських хлопчиків-школярів — корінних мешканців Середньої Наддніпрянщини, Волині, Поділля, Галичини тощо, яке провів автор цієї книжки упродовж 1970–1990 pp.

Дослідження показали, що загалом українці належать до так званого середньоєвропейського одонтологічного типу, якому властиві середній рівень редукції першого нижнього моляра (це означає, що він, як правило, складається з п'яти горбиків, а чотиригорбикові форми трапляються не частіше ніж у десяти випадках із сотні), а також невисока концентрація ознак «східної» орієнтації: лопатоподібних різців, дистального гребеня тригоніду, колінчастої складки метаконіда, шестигорбикових молярів. Крім України, ареал цього типу охоплює південь європейської частини Російської Федерації, окремі південні й центральні райони Білорусі, Південну

Латвію і Литву (саме в Литві зосереджені «зразкові» «середньоєвропейські» варіанти). Найдавніші витоки середньоєвропейського одонтологічного типу пов'язують із широколицими племенами Північної та Східної Європи неолітичної доби[63].

Попри належність українців до одного одонтологічного типу, серед них все ж виділяють кілька регіональних комплексів, які я умовно назвав північно-західним масивним; поліським грацильним; карпатським; південно-східним.

Перший із цих комплексів — північно-західний масивний — охоплює Волинь, Правобережне і Лівобережне Полісся, Поділля, Правобережжя Середньої Наддніпрянщини (за винятком Південної Київщини). Тут поширені найбільш характерні варіанти середньоєвропейського типу: невисокий рівень редукції першого нижнього моляра, коли частота чотиригорбикових форм цього зуба не перевищує 10 %, і низькі відсотки ознак «східної орієнтації» (наприклад, лопатоподібні форми верхніх медіальних різців трапляються лише у двох випадках зі ста); дистальний гребінь і колінчаста складка метаконіда дуже рідко перевищують 5 %. Лише в окремих вибірках Поділля і Київщини (в тих-таки «половецьких» селах Київщини) спостерігається незначна присутність «східного» компонента. Загалом українці північно-західного комплексу близькі до південних росіян, білорусів поліської зони, литовців, західних латишів і молдаван Північної Буковини.

Ареал другого одонтологічного комплексу — поліського грацильного — охоплює Київське й окремі райони Житомирського Полісся, де спостерігається підвищення рівня редукції першого нижнього моляра, яке супроводжується незначним, але помітним у масштабах України збільшенням частот ознак «східної» орієнтації: шестигорбикових перших нижніх молярів — майже до 8 %, ко-

[63] *Гравере Р. У.* Этническая одонтология латышей. — Рига: Зинатне, 1987. — 239 с.

лінчастої складки метаконіда — майже 11 % і т. п. Переважають високі відсотки горбика Карабеллі, що, як ми вже знаємо, найбільш характерний для Прибалтики.

Цей комплекс ознак цікавий тим, що містить у собі компонент т. зв. північного грацильного типу, характерною особливістю якого є незвичне поєднання високих (найвищих у світі) частот чотиригорбикових форм M_1 (а це, як пам'ятаємо, властиве представникам «західного» стовбура) і найвищих у Європі відсотків колінчастої складки метаконіда — ознаки, притаманної народам Центральної та Східної Азії. За даними палеоантропології, така суперечлива комбінація ознак склалася за доби бронзи, а може, й раніше в північних районах Східної Європи, де, починаючи з епохи неоліту, активно взаємодіяли носії європеоїдних і перехідних європеоїдно-монголоїдних антропологічних варіантів. Нині в найбільш яскравій формі північний грацильний тип поширений серед фінномовних народів (естонців, фінів, карелів, марі, удмуртів). Він також властивий північним білорусам та росіянам північних і західних областей європейської частини Російської Федерації (крайня південна область — Смоленська), де колись жили фінські племена, частково асимільовані балтами, а частково — слов'янами.

Сучасна антропологія володіє методами, які дають змогу визначити частку «фінського» компонента у тій чи іншій популяції. Маю на увазі індекс ISC, що вираховується як добуток частоти чотиригорбикових перших молярів і відсотка колінчастої складки метаконіда. Цей антропологічний показник доволі чітко розмежовує носіїв північного грацильного типу, де він здебільшого перевищує 150, від представників інших евразійських одонтологічних типів.

Розрахунки показують, що в ареалі північного грацильного комплексу пересічна величина індексу ISC значно вища, ніж в ін-

ших регіонах України. Проте і тут вона доволі помірна — 88,2, що свідчить про переважання середньоєвропейського одонтологічного компонента.

Таблиця 3

Величина індексу ISC серед представників одонтологічних комплексів України

Комплекси	Індекс ISC
Північно-західний масивний	29,4
Поліський грацильний	88,2
Південно-східний	54,8
Карпатський	46,1

Третій регіональний комплекс — карпатський — охоплює Галичину, Буковину, гірські райони Карпат, Закарпаття. Тут зафіксовано відносно високий рівень редукції першого нижнього моляра (в окремих випадках чотиригорбикові форми цього зуба перевищують 15 %) і майже повну відсутність ознак «східної» орієнтації. Схожим є поєднання ознак у поляків Львівщини.

На загальному тлі дещо вирізняються українці Виноградівщини, яким властива відносно висока частота колінчастої складки метаконіда — понад 7 %. Імовірно, це — наслідок контактів між ними й угорцями цього регіону, що мають багатовікову історію. На такі висновки наводять підсумки антрополого-одонтологічних досліджень угорців іншого району Закарпаття — Берегівського, де московська дослідниця Наталя Халдєєва виявила нетипову для європейців високу частоту цієї ознаки — понад 10 %. Загалом берегівцям властиві риси північного грацильного типу. Це й не дивно, якщо взяти до уваги, що історичні витоки угорських племен

пов'язані з Приураллям, звідкіля вони гунськими шляхами вирушили на південний захід. 898 року угорська орда з'явилася під Києвом (тут і досі є Угорське урочище), а згодом, здолавши Карпатські перевали, стрімким потоком вторглася в Паннонію, де підкорила місцеву слов'янську та романську людність і знайшла свою нову батьківщину.

Останній — південно-східний — комплекс представлений на півдні Київщини та на Полтавщині. Підставою для його виділення є високий рівень редукції нижніх молярів, який поєднується із невисокою концентрацією ознак «східного» походження (їх відсотки все ж трохи вищі, ніж у Карпатах). Подібне поєднання ознак властиве грекам-румеям Приазов'я, які наприкінці XVIII ст. були переселені сюди із Криму за розпорядженням цариці Катерини II.

Уважний читач уже, напевно, помітив: за провідними ознаками південно-східний комплекс нагадує карпатський, що підтверджується статистичними критеріями. Разом із ним він утворює на антрополого-одонтологічній карті України своєрідну «південну смугу грацильності», яка починається в Закарпатті і закінчується у Приазов'ї. Саме тут найбільш відчутний вплив т. зв. південного грацильного одонтологічного типу, поширеного серед давнього та сучасного населення Кавказу, Балкан, Центральної Азії. А найдавніші варіанти цього типу належать до енеолітичної доби.

Слід особливо наголосити на тому, що межі одонтологічних варіантів (або комплексів) українців доволі розмиті і між ними немає різких відмінностей: усі вони сформувалися на основі середньоєвропейського субстрату. На загальному тлі виділяється один із них — карпатський, який характеризується компактністю ареалу й однорідністю ознак.

У пошуках витоків одонтологічних характеристик сучасної людності звернімося до результатів палеоантропологічних дослі-

джень. Згідно з ними, риси середньоєвропейського типу простежуються ще на черепах з неолітичних некрополів Надпоріжжя, залишених племенами дніпро-донецької культурно-історичної спільності. Згодом їх успадкували носії ямної культури, які першими почали будувати кургани на теренах Середньої та Нижньої Наддніпрянщини, племена катакомбної і зрубної культур, одонтологічні комплекси яких фіксують також певні «східні» впливи, племена скіфського часу, черняхівської культури і русичі Правобережжя Середньої Наддніпрянщини. Як бачимо, у Середній Наддніпрянщині — регіоні, що відіграв неабияку роль у формуванні українського етносу, — впродовж тисячоліть домінував один і той самий одонтологічний тип — середньоєвропейський.

Грацильний компонент у будові зубів як прояв впливу південного грацильного типу переважав серед творців пізньотрипільської усатівської культури; носіїв білозерської культури епохи пізньої бронзи Північно-Західного Причорномор'я, котру, можливо, створили кіммерійці; скіфських племен, які жили на лівому березі Дунаю; сарматів Нижньої Наддніпрянщини; черняхівських племен Дніпровського Лівобережжя і Дунайсько-Дністровського межиріччя; аланів басейну Сіверського Дінця; однієї з груп давньоруського населення, яка жила поблизу нинішнього села Казаровичі неподалік стольного града Києва (а може, й правда, йдеться про нащадків хозар?), і русичів Галичини.

У цілому ж одонтологічний тип українців сформувався на основі середньоєвропейського субстрату за участі грацильних, надто південного, компонентів. У Середній Наддніпрянщині нині фіксують і деякі, загалом незначні, «східні» впливи. Їх можна виявити тільки на фоні тих варіантів, котрі зберегли в недоторканому вигляді прадавні риси середньоєвропейського типу лише на півночі Правобережного Полісся — регіону, людність якого ще не так дав-

но жила в умовах відносної ізоляції та навіть у наші дні є носієм архаїчних звичаїв, обрядів і традицій. Звичайно, з плином часу і накопиченням нових даних деякі висновки неминуче доведеться скоригувати. Проте один із них є незаперечним: витоки фізичних рис українського народу криються в глибині тисячоліть на його сучасній етнічній території. Подальші дослідження в галузі етнічної одонтології (а вони дуже перспективні) допоможуть перегорнути нові, ще не прочитані сторінки антропологічної історії України.

Спорідненість по крові

Ще у другій половині минулого століття перед ученими-расознавцями, які розпочали масові антропологічні обстеження народів світу, постало питання: як досягти порівнюваності даних, одержуваних різними дослідниками? Здавалося б, досить просто: варто лишень зібратися, спільно виробити певні методичні рекомендації і надалі чітко дотримуватися їх. Провідні європейські антропологи кінця XIX — початку XX ст. саме так і діяли, провівши кілька конгресів, присвячених методичним проблемам. Однак прийняті на них рішення не дали бажаних результатів. Та й не могли дати. Річ у тім, що серед зовнішніх, тілесних ознак, що їх беруть до уваги в расових класифікаціях, абсолютно сталих обмаль (до них належать лише вимірні, тобто кількісні). Так звані «якісні», або описові, ознаки, які визначають візуально, з часом змінюються. Наприклад, колір волосся змінюється протягом життя: з віком, до появи сивини, він темнішає. Очі у людей похилого віку, навпаки, світлішають, «вицвітають», про що ми поговоримо пізніше. А така важлива расова прикмета, як зріст, узагалі коливається протягом доби: вранці людина трохи вища, ніж увечері. З досвіду експедиційних досліджень, які антропологи називають польовими (а іноді справді доводилося працювати на колгоспних ланах), відомо, що у визна-

ченні описових ознак деякими дослідниками є істотні розбіжності, зумовлені особливостями індивідуального сприйняття. Для подолання дії суб'єктивних чинників у практику цих досліджень увійшли персональні контакти між окремими фахівцями, повторні обстеження одних і тих самих вибірок, спеціальні поправкові коефіцієнти під час зіставлення матеріалів різних авторів тощо. І все ж ще на початку минулого століття вчені зрозуміли: щоб мати повноцінну характеристику популяції, «класичні» расові ознаки (будова обличчя, колір очей, форма волосся тощо) потрібно доповнити такими показниками, які б не змінювались упродовж життя людини, не залежали від зовнішніх факторів і суб'єктивних чинників.



Австрійський імунолог Карл Ландштайнер (1868–1943)

1900 року австрійський науковець Карл Ландштайнер відкрив явище аглютинації, що полягає у злипанні червонокрівців (еритроцитів) за умови їх змішування з плазмою (сироваткою) крові. Аглютинація виникає внаслідок взаємодії високомолекулярних речовин з великим вмістом вуглеводнів (антигенів), які містяться в еритроцитах, та аглютинінів (антитіл), що входять до складу плазми. У крові людини виявили два антигени — А і В та два несумісні з ними антитіла — анти-А (а) і анти-В (р). Залежно від наявності тих чи тих антигенів і антитіл розрізняють групи крові системи АВ0, а саме: І (0), II (А), III (В), IV (АВ).

Відкриття груп крові мало велике значення для лікувальної практики. Воно дало змогу уникати склеювання еритроцитів, яке

призводило до закупорки судин, а відтак — смерті пацієнтів. Незабаром у практику медичних закладів увійшло переливання крові, яке врятувало життя тисячам людей.

...Наприкінці Першої світової війни у Східній Греції точилися кровопролитні бої. Допомагаючи союзникам — грецьким військам, країни Антанти перевели на Салонікський фронт багатонаціональні військові частини. Під ніж хірурга щодня потрапляли світлошкірі англійці та французи, смагляві греки й індійці, чорношкірі вихідці з Африки, а також полонені турки, болгари, араби. Багато з них потребували переливання крові. Молоді польські лікарі — подружжя Гіршфельд, працюючи в госпіталях, помітили, що представники різних етнічних груп мають неоднакове співвідношення груп крові, і згодом опублікували статтю про свої спостереження, яка привернула увагу антропологів. Ще б пак, адже групи крові цілком відповідали вимогам стабільних расознавчих характеристик, про які йшлося вище: вони строго контролюються трьома алельними генами A (p), B (Q) і H (h), мають просту форму успадкування, не залежать від статі, не зазнають змін протягом життя і майже не піддаються впливу природних і соціально-побутових умов.

Так з'явився новий напрям науки про людину — антропологічна гематологія, яка вивчає розподіл груп крові серед народів світу.

Ще подружжя Гіршфельд помітило, що в Європі, Азії та Африці наявні всі чотири групи крові. Проте в європейців процент другої групи значно вищий, ніж третьої, концентрація якої збільшується в міру просування на схід і південний схід Азії. Перша група крові часто зустрічається в усіх народів і переважає в Європі, але в тубільного населення Північної та Південної Америки — індіанців — вона цілком витіснила всі інші. В Африці співвідношення генів, які визначають групи крові, вельми заплутане, «мозаїчне».

Існує чимало інших факторів крові, що виявляють певні закономірності міжрасового розподілу. Велике практичне і наукове значення мало, зокрема, відкриття резус-фактора, який отримав назву за видовим найменуванням мавпи, в крові якої його виявили вперше, — макаки резус. Приблизно у 80 % людей він позитивний (резус-позитивність зумовлена наявністю антигена R), у решти — негативний. Однак у Європі резус-негативність трапляється частіше, ніж в Азії. Максимальне значення резус-фактора (близько 40 %) властиве баскам — останнім палеоєвропейцям, нащадкам донеолітичної людності Європи.

У 1927 р. Карл Ландштайнер і його співробітник П. Левін відкрили антигени системи MN, які властиві всім людям, але можуть зустрічатися як разом, так і кожен окремо. Розрізняють три основні групи цієї системи, а саме: M, N та MN, відмінності між котрими визначаються двома антитілами, що мають назву анти-M та анти-N. Близько половини жителів Євразії та Східної Африки мають обидва фактори — M і N, а в іншої половини вони розподілені приблизно порівну. В індіанців Південної Америки переважає група M, що сягає тут 85 %, у людності Західної Африки, аборигенів Австралії та папуасів Нової Гвінеї — антиген N.

У 1954 р. були опубліковані дані про ще один еритроцитарний фактор крові — Дієго-фактор, що його нині широко застосовують в етнічній антропології. Назва цієї ознаки походить від імені перуанського хлопчика, в крові якого її виявили вперше.

Загалом сьогодні відомо понад десять груп крові, в розподілі яких серед населення земної кулі є значні відмінності.

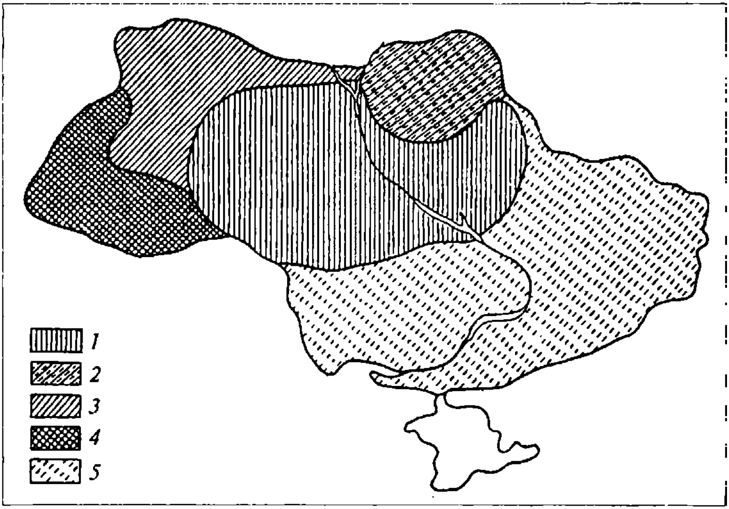
Вивчення груп крові в Україні розпочалося ще в 20-х роках минулого століття, але незабаром припинилося внаслідок сталінських репресій. І лише за чверть століття цей напрям етнічної антропології, який очолила Єлизавета Данилова, відновився в Інституті мис-

тецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР ім. М. Рильського. У гематологічних дослідженнях брали участь і співробітники деяких медичних закладів.

За підсумками проведених досліджень, які охопили усі основні історико-етнографічні регіони України, з'ясувалося, що українці загалом належать до одного гематологічного типу — східноєвропейського. Однак у деяких регіонах України відчувається вплив балкано-карпатського, або дунайського, компонента. Мимоволі спадають на думку рядки Несторової «Повісті минулих літ», котрий, як пам'ятаємо, «прабатьківщиною» слов'ян вважав Подунав'я.

Вивчення структурних варіацій крові, характерних для населення республіки (загалом обстежено майже десять тисяч осіб), дало підстави Єлизаветі Даниловій виділити на етнічній території українського народу кілька геногеографічних областей, а саме: центральноукраїнську, деснянську, поліську (волинську), карпатську та південно-східну.

Центральноукраїнська зона означена в усіх без винятку антропологічних класифікаціях українців, започаткованих Павлом Чубинським. Межі цієї геногеографічної області дуже розмиті. Її ядром є Середня Наддніпрянщина, для корінних жителів якої характерні такі показники: переважання першої (близько 60 %), відносно висока варіабельність другої (22—30 %) і низький процент (близько 15 %) третьої груп крові. Резус-негативність тут трапляється порівняно рідко (10—15 %). За цими характеристиками українці центральних регіонів близькі до білорусів, поляків, росіян південних областей. Зазначу, що в Середній Наддніпрянщині майже не відчувається вплив тюркського компонента, себто, образно кажучи, «тюркська кров» не залишила якогось сліду в генофонді українців цього регіону. Це дещо розходиться з підсумками соматологічних, дерматогліфічних і одонтологічних досліджень, одначе



Геногеографічні зони України (*за Є. Даниловою*): *1* — центральноукраїнська; *2* — деснянська; *3* — поліська; *4* — карпатська; *5* — південно-східна

пам'ятаємо: кожна з цих систем ознак відображає різні «хронологічні розрізи» антропологічної історії українського народу.

Поліська (волинська) зона охоплює, головним чином, північно-західні регіони України (Волинську, більшу частину Рівненської, північ Житомирської, північний схід Львівської і північ Тернопільської областей), де збереглися найбільш архаїчні антропологічні риси. Цікаво, що за ознаками крові (друга група — близько 23 %, перша — понад 60 %, третя — близько 18 %, резус-негативність — близько 14 %) поліщуки споріднені не лише з українцями інших історико-етнографічних регіонів, а й із населенням південних, поліських областей Білорусі, північно-західними росіянами — людністю Верхньої Волги, яка за своїми соматологічними характеристиками належить до верхньодніпровсько-валдайського

комплексу, а також із деякими прибалтійськими групами. Поліська спільність має дуже давній характер і підтверджується іншими системами антропологічних ознак.

Деснянська зона поширюється на Чернігівську та Сумську області, населення яких за гематологічними характеристиками близьке до поліщуків Правобережного Полісся. Щоправда, на Лівобережжі частіше трапляється перша (понад 63 %) і трохи рідше друга (близько 22 %) група крові, а також резус-негативність (нижче 13 %).

Найбільш своєрідне у масштабах України поєднання гематологічних зон властиве населенню карпатської геногеографічної зони, до якої входять Закарпаття, більша частина Галичини та Буковини. Тут виявлено дуже високий відсоток (близько 30 %) другої і помірний (приблизно 14 %) — третьої груп крові, низьку концентрацію резус-негативності. Це свідчить про те, що за структурою крові українці перелічених регіонів тяжіють до етнічних груп Подунав'я — болгар, північно-східних румунів, угорців, словаків і певною мірою сербів, боснійців та інших південних слов'ян. Нагадаю, що подібний напрям антропологічних зв'язків українського населення Карпат зафіксовано й соматологічними, одонтологічними, дерматогліфічними дослідженнями.

На думку Єлизавети Данилової, генетична своєрідність українців Карпат пояснюється принаймні двома обставинами: по-перше, територіальною близькістю цього регіону з Балканським півостровом і давніми генетичними взаємостосунками з етнічними групами Південно-Східної Європи; по-друге, спільним із Балканами напрямом мутагенних процесів, зумовленим схожістю ландшафту і відносною ізоляцією окремих невеликих популяцій у гірській місцевості, що відбувалася в минулому[64].

[64] *Данилова Е. И.* Гематологическая типология и вопросы этногенеза украинского народа. — К.: Наук. думка, 1971. — С. 99.

До південно-східної зони входять Причорноморська низовина і Великий Донбас (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Дніпропетровська, Донецька й інші області). Українці цього регіону вирізняються дещо підвищеною концентрацією другої (в середньому близько 28 %) і третьої (17 %) груп крові. Щодо резус-негативності, то тутешнє населення має спільність із людністю правобережної частини Середньої Наддніпрянщини. Таке сполучення гематологічних ознак свідчить, що українці південно-східної зони більшою мірою, ніж в інших регіонах, зазнали впливу тюркського й іранського компонентів (це підтвердили й дослідження Ріоріти Старовойтової, яка вивчала сироваткові системи Hp, Gc, Gm, Tf). Привертає увагу і те, що за групами крові й іншими гематологічними факторами вони дуже близькі до нинішніх росіян, а в недалекому минулому — українців, нащадків запорозьких козаків, які живуть на Ставропольщині та в Краснодарському краї. Недаремно, за народними уявленнями, кров одвічно була символом належності до одного роду.

Варто наголосити, що відмінності між переліченими вище геногеографічними зонами України в жодному разі не можна абсолютизувати — йдеться, швидше за все, про більш-менш виражені тенденції. Та водночас у них відбито історичну реальність — поступ народів, племен, які то з мирним пастушим посохом, то зі зброєю в руках приходили на благодатну українську землю. Весь комплекс зібраних на сьогодні даних переконує, що антропологічний тип українського народу сформувався на східнослов'янській основі за участю інших компонентів, передусім південноєвропейського, зорієнтованого, головним чином, у напрямі Балкан. Без перебільшення можемо сказати, що ми — народ, витоки якого криються у глибині тисячоліть, народ, який завжди жив, живе і житиме на своїй, батьківській землі.

Який він, «типовий» українець?

Мене часто запитують: «Що Ви можете сказати про мою зовнішність? Чи схожий я на українця? Де жили мої предки і чи були серед них представники інших національностей?» Дати однозначні відповіді на ці запитання складно хоча б тому, що українці, як і більшість інших європейських народів, нині антропологічно дуже змішані. Уважно вивчивши свій родовід, можна знайти в ньому якщо не представників інших етносів, то принаймні вихідців із різних регіонів нашої держави. І все ж деякі регіональні відмінності в зовнішності сільської людності України ще не зникли остаточно, що дає підстави виділити в її межах чотири антропологічних зони, а саме: північну, центральну, західну та південну[65].

Північна зона охоплює Волинь, Полісся, північ Галичини, де, за даними Василя Дяченка, розповсюджені волинський, поліський, валдайський, або деснянський, та ільменсько-дніпровський соматологічні варіанти. Людність цих регіонів характеризується такими рисами зовнішності, що свідчать про збереження тут прадав-

[65] Детально про це: *Сегеда С.* Антропологічний склад українського народу (етногенетичний аспект). — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. — С. 102–126.



Антропологічні зони на теренах України
за підсумками комплексного аналізу (*за С. Сегедою*)

ніх північних антропологічних зв'язків. З ними пов'язаний трохи світліший, ніж у пересічного українця, колір волосся і очей, який добре помітний уже на півночі Київщини, населення якої за цими ознаками тяжіє до білорусів, західних росіян, східних литовців і східних естонців — носіїв так званого валдайсько-верхньодніпровського антропологічного комплексу. Цікаво, що світліший колір помітив ще П'єр де ля Фліз — француз за походженням, лікар

і народознавець, який, потрапивши в полон під час наполеонівського походу в Росію, осів у Вишгороді і залишив по собі рукописну працю «Етнографічні описи селян Київської губернії...» (1854). Майже півтора століття цей рукопис, що містить майстерно виконані ілюстрації, зберігався у фондах і був доступний лише вузькому колу фахівців, аж доки 1996 року вчені Інституту археографії НАН України ім. М. Грушевського не підготували його до друку. «Мешканці Київської губернії, — зазначав де ля Фліз, — ...мають такі риси: обличчя овальне, білого кольору, ...кістки вилиць мало випуклі... Голова зазвичай має нормальні пропорції... Волосся як у чоловіків, так і жінок частіше русяве, аніж чорне або світле, очі переважно не чорні, а блакитні й сірі. У чоловіків брови й борода переважно густі... Зріст високий, особливо в жителів південної частини губернії... Але селяни, які проживають на північ від Києва, в Радомишльському повіті, загалом менші на зріст, не такі міцні, волосся в них здебільшого світле, а очі блакитні»[66].

А найбільш світлооких і світловолосих людей в Україні найчастіше можна зустріти на півночі Чернігівщини — острівка ільменсько-дніпровського антропологічного варіанта, який деякі дослідники виділяють на північному заході європейської частини Російської Федерації неподалік витоків Дніпра й озера Ільмень. Ще на початку XX ст. мешканців цієї території часто називали «будаками». Аналізуючи антропологічні особливості тамтешньої людності, Василь Дяченко наголосив на тому, що «...світлопігментований палеоєвропейський компонент тут беззаперечний», і вказав, що схожі риси зовнішності «...характерні для північних і північно-східних поляків, північних білорусів, новгородців — північновеликорусів, мордви-ерзі, західних комі та ряду групи естонців». Він також

[66] *Де ля Фліз.* Альбоми. Том перший. Серія «Етнографічно-фольклорна». — К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, 1996. — С. 152.



Українець Північної Чернігівщини (*за В. Дяченком*)

звернув увагу на співзвучність етнонімів «будаки» та «будини», про яких згадував невтомний давньогрецький мандрівник і географ, «батько історії» Геродот у четвертій книзі своїх «Історій». Він писав про те, що будини «живуть у країні, яка повністю заросла різними деревами». Можливо, співзвучність етнонімів «будини» і «будаки» справді не випадкова, оскільки в іншому місці Геродотових «Історій» ідеться про те, що будини — «...велике й численне плем'я, і всі вони мають зовсім блакитні очі та руде волосся».

Якщо проаналізувати дані, зібрані Українською антропологічною експедицією 1956–1963 рр., то можна побачити, що на Волині та Правобережному Поліссі — прадавній колисці слов'янства —





Українці Правобережного Полісся (*за В. Дяченком*)

збереглися деякі архаїчні (протоєвропейські) риси фізичного типу (відносно масивне надбрів'я, значний нахил чола, низьке і широке обличчя тощо), які, за даними палеоантропології, були властиві мезолітичній і неолітичній людності України. Одним із перших на це звернув увагу Федір Вовк, висловивши припущення, що тут «...заховалося старовинне населення країни». Схожих висновків дійшов також Василь Дяченко, зауваживши: «Мимоволі впадає в очі натяк на якесь збереження кроманьйоїдних ознак у сучасного українського населення Волині, а також Правобережного Полісся».

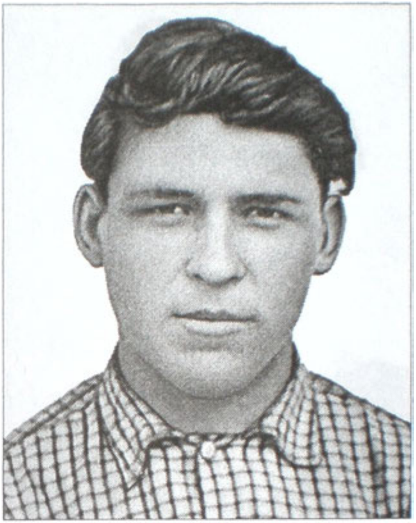
Ці спостереження добре узгоджуються з одонтологічними даними, які засвідчили наявність на північному заході України архаїчних варіантів так званого середньоєвропейського типу — своєрідного «антропологічного еквівалента» балто-слов'янської єд-

Українці Волині (*за В. Дяченком*)

ності, що існувала в минулому. Вражаючий факт: дуже близьке поєднання одонтологічних ознак було властиве ще неолітичній людності України — творцям низки археологічних культур дніпро-донецької історико-культурної спільноти! Цікаво, що за межами України ці різновиди середньоєвропейського типу нині розповсюджені також у Південній Балтії, Білорусі, на заході європейської частини Російської Федерації — ареалі широколицих балтських і слов'янських племен кінця I — початку II тисячоліття (ятвягів, жемайтів, латгалів, полоцьких і смоленських кривичів, древлян і волинян), в антропологічному складі яких зберігалися спільні фізичні риси пращурів балтів і слов'ян.

А в окремих регіонах Житомирського та Київського Полісся простежуються ремінісценції ще одного одонтологічного типу

Українці Центральної України (*за В. Дяченком*)

Східної Європи — північного грацильного, що дає підстави порушити питання про роль прадавнього фінського компонента в антропологічній історії Північної України.

Про своєрідність антропологічних характеристик та північні антропологічні зв'язки людності Північної України свідчать також результати дерматогліфічних і гематологічних досліджень.

Центральна антропологічна зона охоплює майже всю Середню Наддніпрянщину, більшу частину Поділля і Слобожанщини. За даними Василя Дяченка, у цих регіонах України поширений центральноукраїнський тип, якому властивий відносно високий зріст (на початку 60-х років минулого століття він становив 169 см у чоловіків; найвищими — понад 170 см — тоді були нащадки козаків, які жили на Канівщині та в Царичанському районі Дніпропетровщини).





Українці Центральної України (*за В. Дяченком*)

Людність цієї зони характеризується також брахікефалією, переважанням прямої форми спинки носа і темного забарвлення райдужки очей та волосся, що помітив ще Павло Чубинський. За багатьма ознаками центральноукраїнський тип, який є доволі однорідним, посідає проміжне місце між крайніми антропологічними варіантами, зосередженими в північних, західних і південних областях України.

Відносна гомогенність фізичних рис українців центральної зони пояснюється як прадавніми етногенетичними процесами (а саме тут перехрещувалися шляхи і масивних «дніпро-донеччан», і тендітніших трипільців; осілої праслов'янської людності, іраномовних скіфів і сарматів, балтів, фракійців; склавинів і антів), так і змішуванням вихідців із різних куточків історичних українських

земель у добу пізнього середньовіччя, надто під час Національно-визвольної війни українського народу 1648—1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького та «Руїни» другої половини XVII ст. Тогочасні історичні джерела рясніють повідомленнями про масові винищення й полонення (взяття «ясиру») татарами і турками багатостраждальної української людності Правобережжя Середньої Наддніпрянщини, яка опинилася в самому центрі безперервних воєнних дій. «Серед таких обставин населення Правобережжя заломилось, — писав із цього приводу відомий український історик Іван Крип'якевич, — і почало масами переселятись на безпечнішу Лівобічну Україну». До того ж у 1679 р. гетьман Лівобережної України Іван Самойлович силою змусив правобережну людність, яка тут залишилася, переселитися на лівий берег Дніпра. За словами іншого вітчизняного історика Дмитра Дорошенка, це «був відомий в історії „великий згін“, у результаті якого ціла Середня й Південна Київщина обернулись остаточно в безлюдну пустиню». Природно, що вихідці з Правобережжя змішувалися з лівобережними українцями. Після поновлення на правому березі Дніпра козацького самоврядування (1685) частина колишніх переселенців повернулася на рідні землі, куди одночасно прибули і вихідці з інших регіонів України.

Все ж інтенсивне змішування людності центральної зони, що відбувалося не лише в XVII ст., а й пізніше, не змогло повністю нівелювати локальних антропологічних відмінностей. Так, в окремих регіонах Середньої Наддніпрянщини простежується незначна кочівницька (монголоїдна) домішка, виявом якої є ослаблення горизонтального профілювання обличчя, дещо сильніший розвиток складки верхньої повіки та певна тенденція до сплощення поперечної спинки носа тощо. Поява цих рис пов'язана зі взаєминами русичів і тюркомовних кочівників у добу Київської Русі.

Незначна монголоїдна домішка простежується також у тих регіонах Середньої Наддніпрянщини, де в добу пізнього середньовіччя з'явилися доволі великі групи кримських татарів. На одній зі сторінок Львівського літопису XVII ст. читаємо: «В тім же року (1637. — *С. С.*) татаров поддалося дванадцять тисяч королю польському і присягнули пред гетьманом Конецьпольським, і указано їм мешканнє за Дніпром межи козаками»[67]. Одним із таких регіонів є південний захід історичної Полтавщини, де Василь Дяченко зафіксував серед жителів села Ірклиїв (за нинішнім адміністративним поділом воно належить до Чорнобаївського району Черкаської області) збільшення діаметра вилиць, сильніший розвиток складки верхньої повіки, тенденцію до сплощення обличчя. Цікаво, що серед місцевої людності тут досі поширені прізвища тюркського походження: Ханделій — «вдатний хан», Хандюк — «ханський слуга», Кучук — «малий», Каракаш — «чорнобривий» тощо. Звичайно, монголоїдну домішку серед українців не варто перебільшувати: її можна виявити лише за допомогою дуже тонких методів антропологічного аналізу.

У Середній Наддніпрянщині, надто на Лівобережжі, простежуються також сліди давнього іранського, тобто південноєвропеоїдного компонента, що їх засвідчує більш темне забарвлення очей і волосся й інтенсивніший, ніж в інших регіонах, розвиток бороди. Чи не з ними пов'язані оспівані в усній народній творчості українців «чорнії брови, карії очі»?

Наявність іранського компонента в цьому регіоні України засвідчують також дані інших антропологічних систем. Нагадаю, що майже третина вибірок Середньої Наддніпрянщини (Південна Київщина, Східне Поділля, Південно-Західна Полтавщина) нале-

[67] *Бевзо О. А.* Львівський і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. — К.: Наук. думка, 1978. — С. 117.



Українці Карпат (*за В. Дяченком*)

жить до південного дерматогліфічного комплексу України. У Південній Київщині та на Полтавщині локалізується південно-східний одонтологічний комплекс, що він, як пам'ятаємо, тяжіє до південного грацильного типу.

До західної (або карпатської) антропологічної зони відносять Закарпаття, гірські райони Карпат, Прикарпаття і захід Буковини, людність яких характеризується найбільш округлою формою голови та найтемнішим кольором волосся й очей. А ще, нагадаємо, в карпатоукраїнців спостерігається значний розвиток третинного волосяного покриву, їм властиве досить високе обличчя, з площини якого виразно випинається ніс.

Ці риси неоднаково виражені в різних регіонах Українських Карпат, де доволі чітко виокремлюється східний і північно-західний антропологічний варіанти. Одним із перших на це звернув увагу Віктор Бунак, який одразу після закінчення Другої світової війни вирушив на Закарпаття: надто великим було бажання вченого зустрітися з людьми, про антропологічні риси яких раніше можна було довідатися лише з праць зарубіжних дослідників.



Гуцули (*за Ф. Вовком*)

Згодом ці спостереження відомого московського фахівця підтвердив і Василь Дяченко.

Представники східного варіанта, надто гуцули Закарпаття і Буковини, характеризуються яскраво вираженою брахікефалією, вузьким і високим обличчям, найпрямішим лобом з найслабкішим розвитком надбрів'я, найвищим в Україні відсотком темних очей і дуже темним волоссям. Тут часто зустрічаються люди з опуклою формою спинки носа: найбільший вияв цієї ознаки (близько 30 %) зафіксовано у чоловіків-гуцулів Рахівщини. Зріст загалом невисокий. Носіїв такого комплексу ознак, поширеного також серед чорногорців, сербів, боснійців, північно-західних румунів, південно-західних словаків, окремих груп греків та угорців, Жозеф Денікер назвав «динарською расою». Щоправда, «класичному» (балканському) різновиду динарців властиве ширше обличчя і значно вищий зріст.

На північному заході карпатської зони, особливо у Прикарпатті, спостерігається деяке ослаблення брахікефалії і, навпаки, збільшення ширини обличчя, часом — зменшення зросту. Крім того,



Українець Галичини (*за В. Дяченком*)

тут значно нижчий відсоток випуклості носа, спинка якого здебільшого має пряму форму. Що ж до кольору волосся й очей, то тут трапляються як дуже темнопігментовані, так і світлопігментовані варіанти. Схожий комплекс ознак часто зустрічається серед поляків, а також етнічних груп басейну Дунаю: словенців, хорватів, німців та австрійців, що, очевидно, й дало підстави Василеві Дяченку назвати його дунайським.

Окремі антропологічні риси, властиві представникам північно-західного варіанта, поширені серед лемків, однак вони мають трохи світліший колір очей і за цією ознакою тяжіють до людності Холмщини та меншою мірою Волині. Це саме стосується й одонтологічних маркерів.



Українці Буковини (*за В. Дяченком*)

Територія західної зони відповідає ареалу карпатського одонтологічного комплексу, західної гілки південного дерматогліфічного комплексу і карпатської гематологічної зони, для яких властиві південно-західні антропологічні зв'язки, витоки яких криються в глибині тисячоліть.

Загалом же українцям Карпат притаманний яскраво виражений європеоїдний комплекс морфо-фізіологічних характеристик (без щонайменшої монголоїдної домішки), а західну зону можна розглядати як своєрідний антропологічний місток між українським народом і етнічними групами Центральної та Південної Європи.

Південна антропологічна зона охоплює більшу частину Буковини, Північно-Західне Причорномор'я, Нижнє Подніпров'я, де Василь Дяченко на підставі соматологічних даних виділяв прут-

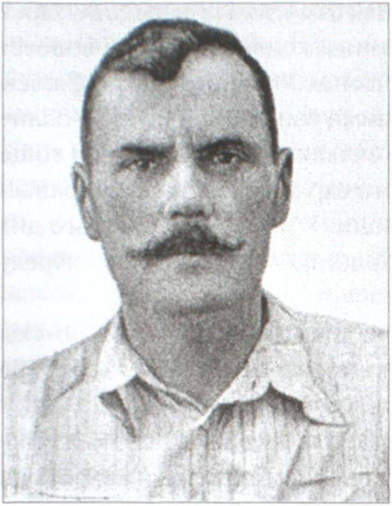
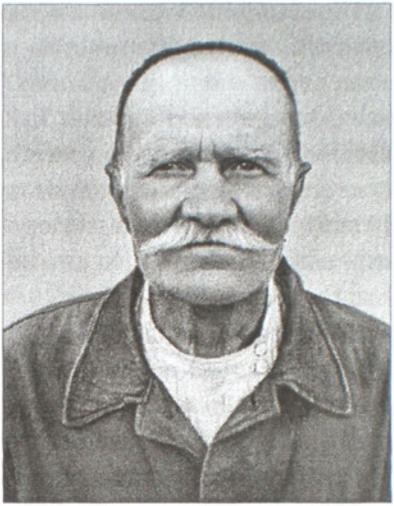



Українці Наддністрянщини (*за В. Дяченком*)

ський і нижньодніпровський варіанти нижньодніпровсько-прутської антропологічної області.

Людність прутського варіанта, ареал якого охоплює східні райони Буковини і Північної Молдови, за багатьма антропологічними даними (темна пігментація волосся і очей, видовжене обличчя, чітко окреслений ніс, спинка якого характеризується переважанням випуклих форм над увігнутими, значний розвиток третинного волосяного покриву) дуже близька до населення Карпат і відрізняється від нього менш округлою формою голови та вищим зростом. Схожий комплекс ознак властивий також суміжним групам румунів.

Подібність зовнішності українців Карпат і Буковини дала підстави Василю Дяченку і Тетяні Алексєєвій висловити думку про те,

Українці степової зони (*за В. Дяченком*)

що в їхньому антропологічному складі простежується вплив давнього фракійського компонента, виявом котрого є відносно темна пігментація волосся й очей, максимальний розвиток третинного волосяного покриву та переважання випуклих спинок носа над увігнутими. Справді, підстави для таких припущень є, тим більше, що їх опосередковано підтверджує близькість характеристик дунайсько-дністровського одонтологічного варіанта черняхівської культури, що склався на фракійському субстраті, і карпатського одонтологічного комплексу — одного з тих, який виділено серед сучасної людності України. Однак остаточному вирішенню цього питання перешкоджає обмеженість палеоантропологічних даних, спричинена поширенням обряду трупоспалення серед давніх фракійців і слов'ян.

Нижньодніпровський варіант, так само, як і попередній, характеризується високим зростом, темним кольором очей і волосся, менш вираженою, ніж в інших регіонах України, брахікефалією, значним розвитком бороди. За іншими ознаками (висотою обличчя, діаметром вилиць, розвитком складки верхньої повіки тощо) представники нижньодніпровського варіанта тяжіють до мешканців центральної антропологічної зони. У цьому немає нічого дивного, адже заселення Нижнього Подніпров'я відбувалося передусім з Центральної України.

У південній антропологічній зоні представлений південно-східний одонтологічний комплекс, який містить істотну частку південноєвропеоїдного морфологічного компонента. Його наявність засвідчують також дані дерматогліфіки і гематології.

Поширення південноєвропеоїдних рис у південній антропологічній зоні України пов'язане з впливом т. зв. «неопонтійського» морфологічного субстрату, який тривалий час переважав у степовій смузі Східної Європи, де принаймні з енеолітичної доби активно взаємодіяли носії протоєвропейських і давньосередземноморських рис. Починаючи з I тисячоліття до н. е. «неопонтійські» варіанти були представлені серед іраномовних скіфо-сарматських племен, зокрема середньовічних аланів басейну Сіверського Дінця. Через них цей субстрат увійшов до антропологічного складу сіверян, а згодом — українців Лівобережжя та Нижнього Подніпров'я. У південній зоні України зафіксовано також сліди давнього монголоїдного кочівницького компонента, який був принесений сюди протоболгарами, кочовиками доби Київської Русі, окремими групами кримсько-татарської людності.

Попри наявність на теренах України кількох антропологічних зон, відмінності між окремими територіальними групами українського народу все ж мають помірний характер, що дало підстави

Федорові Вовку виділити окремий «український», його учням Івану Раковському та Сергію Руденку — «альпо-адріяцький», Василеві Дяченку — «центральноукраїнський», Тетяні Алексєєвій — «подніпровський» типи (області, варіанти, комплекси). Відсутність різких відмінностей між людністю різних регіонів України засвідчили підсумки одонтологічних, дерматогліфічних та гематологічних досліджень. Усі обстежені системи ознак вказують на поступове посилення південноєвропеоїдного компонента з півночі на південний захід, південь і південний схід України. За підсумками комплексного антропологічного аналізу українці — представники карпатсько-дніпровської групи типів, або «пучків» популяцій, займають проміжне становище між північними і південними європеоїдами, тяжіючи до тих антропологічних варіантів, які поширені на півдні Європи[68].

Загалом в антропологічному складі українського народу знайшли відображення багатовекторні етногенетичні процеси, що відбувалися на південному заході Східної Європи упродовж тисячоліть. У них брали участь різні за походженням антропологічні компоненти, витоки котрих можна знайти як на території України, так і за її межами, а саме: в Центральній Європі, на Балканах, у Південній Балтії, на Північному Кавказі, в Поволжі, Приураллі, Середній Азії та в інших регіонах Євразії. Формування антропологічного складу українців розпочалося задовго до появи слов'янства на історичній арені: вони є автохтонним народом, носіями генофонду, історичної пам'яті, культурних традицій і надбань своїх попередників, які жили на теренах України, починаючи з найвіддаленіших історичних епох, коли сучасні етнічні масиви заледве починали формуватися. «Коли ми кажемо, що є автохтонами на нашій землі, — писав

[68] Детальніше про це: *Сегеда С.* Антропологічний склад українського народу (етногенетичний аспект). — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. — С. 133–143.

із цього приводу Віктор Петров, — що живемо на ній не від VI ст. по Різдву, а ще від III тис. перед Різдвом, ми повинні зважати, що між нами і людністю неолітичної України лежить кілька перейдених нашими предками епох, кілька етапів етнічних деформацій... Наша автохтонність не була плодом і наслідком лише самої біологічної зміни й біологічного відтворення поколінь, що в русі часу, протягом тисячоліть послідовно заступали одне одного... В громах і бурях знищень, у бурхливих зламах творився український народ, що став таким, яким ми його знаємо нині»[69]. З цими словами складно не погодитися.

[69] *Петров В.* Походження українського народу. — К.: Фенікс, 1992. — С. 25.

Розділ 6

Погляд з минулого: антропологічні портрети



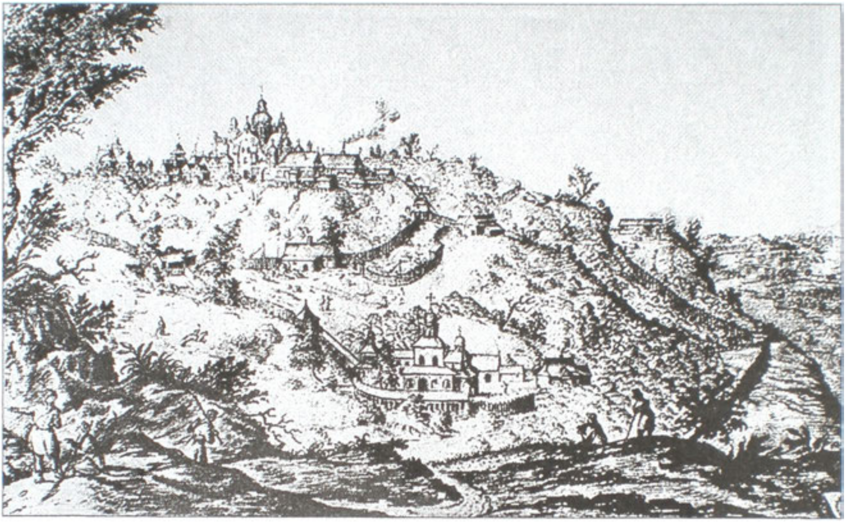
Нестор Літописець

Чернець Києво-Печерського монастиря преподобний Нестор... Визначний діяч давньоруської культури, талановитий письменник другої половини XI — початку XII ст., автор і упорядник яскравої пам'ятки давньоруського літописання — «Повісті минулих літ», що «...увібрала в себе не лише весь досвід історичних знань, але й досягнення європейської історичної думки, традиції візантійської християнської культури»[70].

Майбутній літописець народився 1056 р. у Києві, де й минуло все його життя. У 17-річному віці він прийшов до Києво-Печерського монастиря, прийняв постриг за ігуменства Стефана (1074–1075) і згодом став ієродияконом. Сенсом Несторового життя була книжна справа. Крім нової редакції «Повісті минулих літ», його перу належать також «Житіє Феодосія» та «Читання про Бориса і Гліба». Працюючи над літописом, Нестор користувався архівом великого князя київського Святополка Ізяславовича, де зберігалися державні документи, легендарною Софійською бібліотекою Ярослава Мудрого, вивчав народні перекази й оповідання, фіксував свідчення сучасників, які брали безпосередню

---

[70] *Толочко П. П.* Літописи Київської Русі. — К.: Київська академія євробізнесу, 1994. — С. 29.



Верхня територія Києво-Печерської лаври і територія Ближніх печер.
Малюнок Абрахама ван Вестерфельда. 1651 р.

участь у політичному житті Київської Русі. Свою працю над літописним зводом, складеним на основі попередніх літописів і нових матеріалів, Нестор завершив у 1113 р. Літописець був похований у Ближніх печерах Києво-Печерського монастиря, де й нині перебуває його гробниця. В 1645 р. митрополит Петро Могила канонізував Нестора.

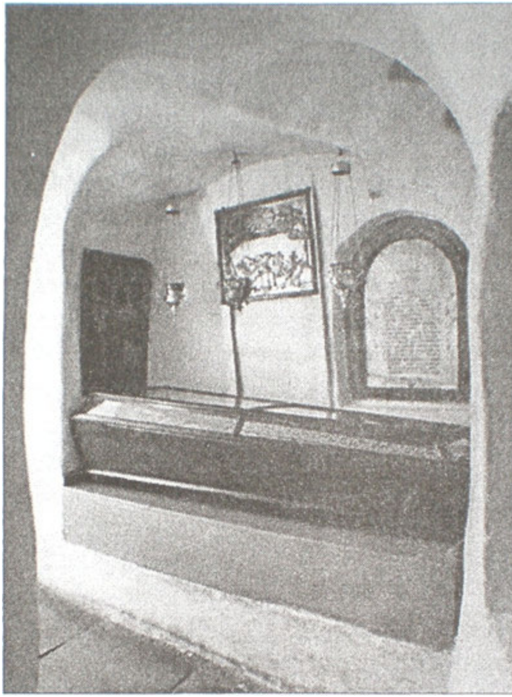
Найдавнішу згадку про останки преподобного Нестора містить книга Афанасія Кальнофойського «Тератургіма», яка вийшла друком у Києво-Печерській лаврі (1639). У 1826 р. за ініціативою Товариства російських старожитностей при Московському університеті над гробницею Нестора встановили мідну позолочену карбовану меморіальну дошку.



Нестор Літописець. *Гравюра Л. Тарасевича. 1702 р.*



Пам'ятник Нестору Літописцю поблизу Києво-Печерської лаври



Гробниця Нестора Літописця у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври

Образ Нестора Літописця здавна привертав увагу митців. Починаючи з XVII ст. вони створили цілу галерею виразних графічних, скульптурних і живописних зображень цієї визначної історичної особистості. На дереворизі гравірувальника Києво-Печерської лаври Іслі, вміщеному в «Патерику Печерському» (1661), Літописець зображений на повний зріст із розгорнутим сувоєм у руках. Інакше відтворив образ Нестора український гравірувальник кінця XVII — початку XVIII ст. Леонтій Тарасевич: він сидить за



Скульптурний портрет Нестора Літописця,
виконаний за результатами дослідження мощей подвижника

робочим столом, ніби вдивляючись у майбутнє. Блискучий скульптурний портрет Нестора Літописця, який уособлює глибину думки, творчу наснагу і напружену щоденну працю, створив у 1889 р. російський скульптор Марк Антокольський. Відоме й живописне зображення визначного діяча давньоруської культури, що належить перу російського художника Віктора Васнецова. Збереглася також галерея зображень преподобного Нестора на монументальних розписах храмів Києво-Печерської та Почаївської лавр, церк-

ви Спаса на Берестові і Володимирського собору в Києві тощо. Уже після проголошення незалежності України у скверику поблизу Києво-Печерської лаври Нестору Літописцю було встановлено пам'ятник.

У 1977—1978 рр. у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври проводилися охоронно-археологічні та ремонтно-реставраційні роботи. Гробницю Нестора тимчасово перенесли з підземної ніші у приміщення виставки історії лаврських печер, що дало змогу детально обстежити скелет і здійснити антропологічні обміри. Керівником цих досліджень, в яких довелося взяти участь і мені, була Єлизавета Данилова. Саме тоді виник задум створити антропологічний портрет Нестора Літописця.

За підсумками проведеного дослідження було з'ясовано, що у гробниці похований чоловік похилого віку (близько 60—65 років), в якого залишилося тільки п'ять зубів: решту він втратив значно раніше внаслідок захворювання пародонтозом. Автор «Повісті минулих літ» мав астенічну конституцію (тобто був худорлявим) і не дуже розвинуту мускулатуру, що свідчить про відсутність значних фізичних навантажень. Зріст Нестора Літописця становив близько 165 см і відповідав середній довжині тіла населення Середньої Наддніпрянщини в добу Київської Русі. Цікаво, що деякі морфологічні особливості скелета свідчать про підвищене функціональне навантаження великого пальця правої руки і звичну позу — сидіння з дещо нахиленим уперед тулубом[71]. Ці риси пов'язані з тим, що Несторові доводилося проводити багато часу за столом, постійно навантажуючи великий палець під час писання.

Череп Літописця невеликий за розмірами, грацильний, мезокранної форми. Лоб високий та опуклий, з добре розвинутими

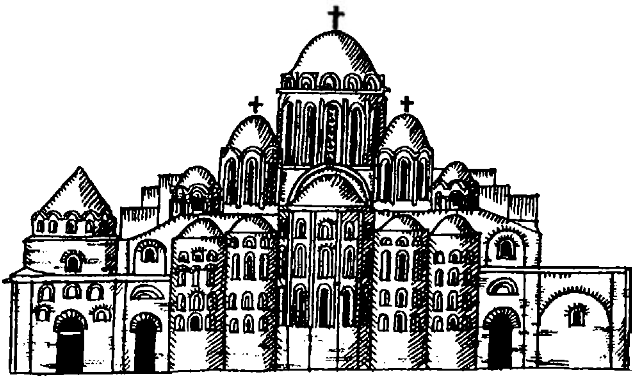
[71] *Данилова Є. І., Шиденко В. А., Дяченко В. Д., Сегеда С. П.* Нестор-літописець — антропологічна характеристика // Археологія. — 1982. — № 38. — С. 8.

надбрівними дугами, що властиво особам чоловічої статі; випинання відносно широкого носа із площини обличчя — середнє, його профіль помірно увігнутий. Обличчя відносно широке і низьке, помірно профільоване в горизонтальній площині. Воно було досить виразним, але мало спокійні риси. Загалом результати антропологічного дослідження вказують на те, що предки автора «Повісті минулих літ» здавна жили в Середній Наддніпрянщині: схожі ознаки мають краніологічні серії, які походять із могильників доби Київської Русі цього регіону.

Наведені ознаки лягли в основу двох документальних портретів Нестора Літописця — графічного, створеного Єлизаветою Даниловою, та скульптурного, виконаного Сергієм Нікітіним. Скульптурний портрет можна оглянути в Києво-Печерській лаврі, де «батько вітчизняної історії» натхненно трудився над новою редакцією літопису — неоціненного джерела інформації про діяння наших предків, їхні здобутки і перемоги, невдачі та поразки, світогляд, уявлення про світобудову і справедливість.

Ярослав Мудрий

Ярослав Мудрий (978?–1054) — визначний державний діяч Київської Русі, з 1019 р. — великий князь київський. Посівши великокнязівський престол, він значно розширив і зміцнив кордони своєї держави, заснувавши нові міста: Юр'єв на західному березі Чудського озера, Ярославль у Поволжі, «городи» на Росі тощо. Разом зі своїм братом Мстиславом Тмутараканським Ярослав відвоював Червенські міста на західних рубежах «Руської землі» (Перемишль, Червень, Белз та ін.), які загарбав польський король Болеслав Хоробрий, повертаючись із походу на Київ (1018). Тривалий час князеві довелося вести напружену боротьбу з печенізькими ордами, яким у 1036 р. він завдав нищівної поразки під стінами своєї столиці. Після цієї перемоги Ярослав розгорнув у місті небачене досі будівництво. Площа Києва за часів його правління зросла у сім разів, тут з'явилися нові величні споруди, що вражали сучасників своєю довершеністю й урочистою красою: Софійський собор, монастирі Святої Ірини та Георгія Побідоносця. «Місто Ярослава» оточували грандіозні земляні вали висотою близько 14 м і рови завширшки 13–18 м, що їх у разі потреби заповнювали водою. Парадний в'їзд до столиці Русі прикрашали Золоті ворота, над якими сяяла позолочена баня церкви Благовіщення.



Собор Святої Софії в XI ст. *Реконструкція Ю. Асеєва*

Ярослав значно зміцнив міжнародне становище Київської Русі, про що свідчать династичні зв'язки великокнязівської родини з представниками західноєвропейських королівських дворів: він сам одружився на дочці норвезького короля Олафа Інгігерді (Ірині), його донька Єлизавета Ярославівна була дружиною норвезького короля Гарольда Суворого, друга донька — Анна Ярославівна взяла шлюб із французьким королем Генріхом І, третя — Анастасія вийшла заміж за угорського короля Андраша І.

Ярослав створив першу на Русі збірку законів феодального права — «Правду Ярослава», заснував Київську митрополію, започаткував мережу шкіл і бібліотек. Крім того, Ярослав проявляв глибокий інтерес до книжної справи: «І до книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святеє], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо як ото хто-небудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять



Саркофаг Ярослава Мудрого з розкритим віком. *Фото 1964 р.*

поживу вдосталь, — так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжнеє.

Велика бо користь буває людині від учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мужність бо, і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що напою-

ють всесвіт увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина»[72].

Ярослав був похований у стінах власного дітища — Софійського собору. «І, принісши, положили його в раці мармуровій у церкві Святої Софії, — зазначав літописець. — І плакав по ньому Всеволод і люди всі. Жив же усіх літ Ярослав сімдесят і шість». Нині саркофаг, що дивом уцілів і залишився до сьогодні неушкодженим, зберігається в лівому боковому Володимирському вівтарі. Його довжина — 2,36 м, ширина — 1,22 м, висота — 1,88 м, вага — близько 6 т. Зовні гробниця Ярослава, що складається з двох частин — скрині та віка, висічених із суцільних брил мармуру, нагадує будинок із двосхилим дахом. Її поверхня, за винятком південної площини, оздоблена майстерно виконаним художнім різьбленням давньохристиянського символічного характеру: складною композицією з виноградної лози, хрестів, зображень риб і птахів, кипарисів, пальмового листя.

На думку відомого українського мистецтвознавця Миколи Макаренка, нижня частина саркофага була виготовлена в Малій Азії не пізніше VI ст. на замовлення якоїсь багатої людини. Інші дослідники вважають, що гробницю виготовили близько другої половини IX — початку XI ст. візантійські майстри.

Кияни ніколи не забували місце поховання князя. Про це свідчить щоденниковий запис посла Австрії Еріха Лясоти, який 1594 року за імператорським дорученням прямував на Січ із важливою дипломатичною місією — залучити козаків-запорожців на військову службу для участі у війні з Туреччиною. Відвідавши на шляху до Дніпрових порогів Київ, він занотував у своєму щоденнику: «А ще у каплиці у труні з чудового алебастру лежить князь Ярослав, син Володимира, разом зі своєю дружиною. Гробниця ви-

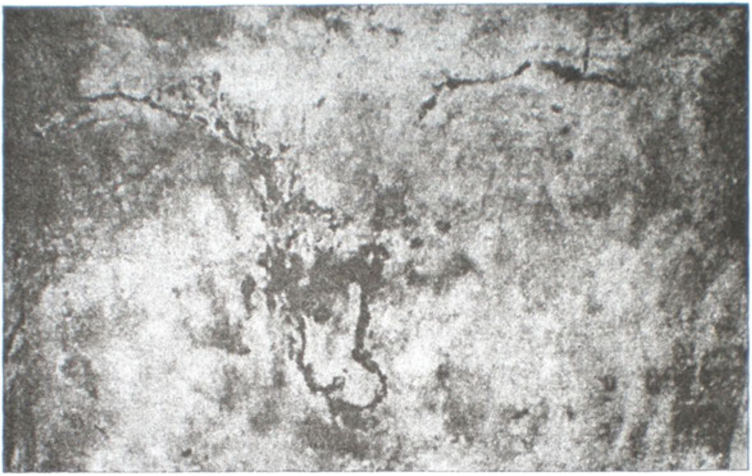
[72] Літопис Руський / Пер. за Іпатським списком Л. Махновець. — К.: Дніпро, 1989. — С. 89.



Кісткові рештки людей у саркофазі
Ярослава Мудрого. *Фото 1936 р.*

сотою в людський зріст, і ще досі не зруйнована, перебуває у майже первинному вигляді».

Місце поховання князя вабило не лише мандрівників, а й ворогів, які сподівалися знайти там якісь цінні речі. Розповідаючи про штурм Києва ордами Батия, літописець зауважував: «...взяша же татарове градъ Киевъ месяца (грудня) в 6 день... и святую Софью разграбиша и монастыри вси...». Очевидно, саме тоді було пограбовано саркофаг Ярослава, адже нападники добре знали, що в князівських гробницях можна знайти дуже цінні речі: меч, діадему, золоту гривну тощо. Саркофаг могли пограбувати і пізніше: наприклад, з історичних джерел довідуємося, що 1 вересня 1482 р. кримський хан Менглі-Гірей І, підбурюваний московським правителем Іваном III, дощенту спалив Київ, пограбував київські храми



Відбитки спин небіжчиків, похованих на днищі гробниці Ярослава Мудрого. *Фото 1964 р.*

і на знак союзницької вірності надіслав до Москви золоту чашу та дискос [таріль] із Софійського собору[73].

1936 року після створення на території Софії Державного історико-культурного заповідника саркофаг уперше дослідили зсередини, відсунувши віко за допомогою домкрата. Комісія констатувала факт пограбування гробниці Ярослава: жодних цінних речей там не було. На дні саркофага виявили тільки досить безладне скупчення людських кісток, що, як зазначено в акті, належали чоловікові та жінці. Їхні черепи лежали поруч у західній частині саркофага, а неподалік них комісія виявила тім'яну та потиличну кістки дитячого черепа. Усе це було зафіксовано на фото.

[73] *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т. 4: XIV–XVI віки. Відносини політичні. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 326.



Ярослав Мудрий. *Скульптурна реконструкція М. Герасимова*

Через три роки саркофаг відкрили вдруге. Спеціальна комісія, очолювана ленінградським антропологом Вульфом Гінзбургом, вилучила з нього кісткові рештки і відправила їх до Ленінграда, звідкіля вони повернулися за кілька років. Тривалий час ці рештки зберігалися у фондах Софійського заповідника, а в квітні 1964 р. їх знову поклали у саркофаг.

Анатомічне й рентгенологічне дослідження кісток показало, що вони належали двом особам — чоловікові старечого віку та жін-

ці, якій виповнилося не менше 50 років. Чоловічий скелет, за висновками науковців, належав Ярославові Мудрому. Чому?

У Густинському літописі початку XVII ст., складеному в Густинському монастирі на історичній Полтавщині на основі давньоруських, візантійських, польських і литовських джерел, згадано про те, що Ярослав, син великого київського князя Володимира та полоцької княгині Рогнеди, у ранньому дитинстві хворів і довго не міг ходити. Через це він завжди перебував біля матері, яка потрапила в немилість чоловіка і була змушена повернутися у свою вотчину. 988 року Ярослав дізнався від матері про те, що після його хрещення батько вирішив розлучитися з нею і взяти шлюб із візантійською царицею Анною. Вражений почутим, він уперше став на ноги. «Ярослав, хром сий от чрєва матєрє своєя, іжє бє прі нєй сідя, єгда услиша сія словєса от матєрє своя, взблагодарі Бога о разумє і добром ізволєніі єя; і абє здрав бість і начат ходитиб досєлє нє ходив». За версією літописця, ця подія сталася тоді, коли Ярославові виповнилося 10 років.

Зцілившись, Ярослав, однак, залишився кульгавим на все життя. Проте така фізична вада не перешкодила князеві брати участь у військових походах (у молоді роки й у зрілому віці), про що свідчать літописні дані. Через кульгавість він, на відміну від свого батька Володимира, уникав велелюдних бенкетів і не любив полювати, надаючи перевагу більш спокійному й усамітненому заняттю — рибальству. Це, зокрема, ілюструє цікавий запис у «Хроніках Ґалла Аноніма»[74]: про вторгнення на Русь війська польського короля Болеслава Хороброго Ярославу повідомили якраз тоді, коли він

[74] «Хроніки Ґалла Аноніма» — літописний звід, який охоплює історію Польщі від найдавніших часів до початку XII ст. Цей твір був написаний іноземцем, який замолоду прибув до Польщі і жив у ній до останніх днів. Цікаво, що виклад подій у «Хроніках» закінчується 1113 роком, коли Нестор Літописець завершив працю над новою редакцією «Повісті минулих літ».

рибалив і, сидячи у човні, плюнув на великий та вказівний пальці, збираючись нанизати черв'яка на гачок[75].

Відомий радянський лікар-патологоанатом, ленінградець Дмитро Рохлін, який обстежив чоловічий скелет із саркофага Ярослава Мудрого, дійшов висновку про те, що на ньому є сліди вродженого підвивиху правого тазостегнового суглоба. У зрілому віці небіжчика чекала нова неприємність: перелом обох кісток гомілки та крововилив у колінний суглоб тієї ж правої ноги. Людина з такими вродженими і набутими ушкодженнями усе життя була кульгавою, і це не дає жодних підстав сумніватися в автентичності виявлених кісткових решток: вони, безперечно, належали князеві Ярославу Мудрому.

Однак хвороба, спричинена підвивихом тазостегнового суглоба, як визнав сам Дмитро Рохлін, не могла тривати десять років, про що йдеться в літописі. Прагнучи якось прояснити ситуацію, Рохлін висунув гіпотезу про те, що захворювання виникло за 2—3 роки до зцілення сина Володимира і Рогнеди, запропонувавши переглянути дату народження князя, зафіксовану в літописних джерелах.

Цю гіпотезу сучасний український науковець Сергій Горбенко вважає помилковою. Після консультацій із провідним фахівцем у царині дитячої травматології й ортопедії з Полтави А. Родиком він дійшов висновку про те, що основною причиною кульгавості Ярослава Мудрого був спадковий недуг, який у фаховій літературі має назву хвороби Пертеса (Легга—Кальве—Пертеса). Початкова фаза такого вродженого недугу, який спричинює деформацію головки і шийки стегнової кістки, припадає на проміжок від шести місяців до десяти років життя людини. У цей час дитина страждає болями в тазово-стегновому суглобі, кульгає, а іноді й повністю

[75] *Gall Anonim*. Kronika polska / Przeklad — Roman Grodiecki, wstęp i opracowanie — Marian Plezia. — Wroclaw: Ossolineum-DeAGOSTINI, 2003. — S. 22.

втрачає здатність ходити. На думку Сергія Горбенка, перебіг початкової стадії недугу Ярослава Мудрого, зафіксований у літописному джерелі, повністю відповідає клінічним проявам ранньої стадії хвороби Пертеса[76].

Цікаво, що анатомічне дослідження скелета Ярослава підтвердило літописні свідчення про те, що він особисто на чолі своєї дружини впродовж багатьох років брав участь у численних військових походах. За висновком Дмитра Рохліна, який вивчав скелет Ярослава, князь, мабуть, добре володів мечем. Опосередковано про це свідчать зміни в будові суглобів і кісток, пов'язані з навантаженнями під час застосування цього різновиду холодної зброї[77].

Антропологічні спостереження показали: у зовнішності Ярослава Мудрого поєднуються риси північного типу, властивого людності Скандинавії та прилеглих територій, і ознаки, притаманні слов'янам Подніпров'я. Він був людиною досить високого зросту — близько 172–175 см, із середнім за висотою обличчям, різко випнутим носом дещо хвилястої форми і, як зауважив Михайло Герасимов, «з тонко окресленими, відносно неширокими вилицями». Названі риси й лягли в основу документального скульптурного портрета Ярослава, створеного цим дослідником на підставі методу антропологічної реконструкції. Цікаво, що за життя князь не втратив жодного зуба, які до того ж не дуже стерті.

Що ж до жіночого скелета, то він, за припущенням дослідників, міг належати другій дружині князя Інгігерді (Ірині), доньці скандинавського конунга (короля) Олафа: жінка була значно молодшою від Ярослава, який удруге одружився десь у 40 років, мала

[76] Див.: *Горбенко С. О.* Ярослав Осмомисл: реконструкція антропологічна та історична. — Львів; Винники: Історико-краєзнавчий музей м. Винники, 1996. — С. 70–71.

[77] *Рохлин Д. Г.* Болезни древних людей (кости людей различных эпох — нормальные и патологические изменения). — М.; Ленинград, 1965. — С. 260.

масивну статуру, риси північного (скандинавського) типу і досить високий зріст — близько 162 см.

За рік тлінні рештки Ярослава Мудрого і його дружини повернулися з Ленінграда до Києва. Сторожеві заповідника звеліли закопати кістки на подвір'ї. Він не виконав це розпорядження і заховав їх подалі від людських очей на хорах собору. Після війни з'ясувалося, що один кістяк безслідно зник. Другий зберігався у фондах заповідника, якими у шістдесятих роках завідував Сергій Висоцький — визначний науковець, котрий присвятив своє життя вивченню графіті на стінах Софії Київської. Саме він наполіг на тому, щоб ці тлінні рештки було повернуто до саркофага. За свідченням колишньої співробітниці національного заповідника Ірини Тоцької, Сергій Висоцький, її наставник, був упевнений, що вони належали Ярославові Мудрому. «Запитую, де ж знаходяться останки княгині Ірини? Він відповів, що вони, мабуть, залишилися у Ленінграді...» Тлінні рештки розмістили в дубовій коробці жовтого кольору, всередині обкладеній червоною шовковою тканиною.

9 квітня 1964 р. коробку в присутності членів спеціально створеної комісії Ірина Тоцька встановила на дні саркофага. Туди ж поклали скляну капсулу, де знаходились акти про відкриття саркофага, газети, датовані днем перепоховання, монети і гіпсову табличку, напис на якій повідомляв, що в усипальниці зберігаються тлінні рештки князя Ярослава Мудрого.

Промайнули десятиліття. За цей час практика антропологічної науки збагатилася новими, досконалішими методиками. Вчена рада Національного заповідника «Софія Київська» прийняла рішення знову провести обстеження кістяка князя Ярослава Мудрого і затвердила програму, яка передбачала залучення найновіших методів медико-анатомічних і генних досліджень, що відкривали широкі перспективи вивчення генофонду династії Рюриковичів. Це дало



Дослідження жіночого кістяка із саркофага Ярослава Мудрого. *Вересень 2009 р.*

б змогу остаточно ідентифікувати тлінні рештки дружини князя Ірини і знайти могили його доньок, місце розташування яких породжує чимало запитань. Передбачалося, що буде створено новий «документальний» портрет Ярослава Мудрого на підставі методів комп'ютерної графіки.

11 вересня 2009 р. саркофаг у присутності представників мас-медіа відкрили знову. В ньому виявили невеличку дерев'яну труну-коробку і ті речі, які потрапили туди в квітні 1964 р.: гіпсову табличку, скляну капсулу, по одному примірнику газет «Правда», «Известия» і «Комсомольская правда», кілька монеток тощо.

Наступного дня члени наукової комісії, до якої увійшли провідні українські вчені, з хвилюванням відкрили дерев'яну коробку. Незабаром з'ясувалося: кістяк, що лежав у ній, належав не князеві, а жінці, яку було поховано поруч. Що ж сталося з тлінними рештками Ярослава Мудрого?

Ірина Тоцька розповідає: «Якось у 1970-х рр., коли я уже обіймала посаду заступника директора з наукової роботи, мені доручили провести екскурсію для невеликої групи українців із Сполучених Штатів Америки. І ось підводжу їх до саркофага, розповідаю, що тут поховано Ярослава Мудрого. І раптом одна миловидна сивоволоса пані з типово українськими рисами обличчя заявляє: „Ні, кістки Ярослава в Америці". Колеги порадили мені не звертати на це уваги». Приблизно так поставилися до почутих слів і ті київські науковці, яким була відома ця інформація.

Нині недоступні колись джерела стали доступнішими. Ось яке повідомлення на сторінках україномовного канадського видання «Віра і культура» вмістив далекого 1954 р. митрополит Української автокефальної православної церкви Іларіон (Іван Огієнко): «Останки великого князя Київського довгі віки зберігалися в пошані в мармуровім гробі Св. Софії в Києві. Року 1944 (помилка, насправді 1943. — *С. С.*) німці, виходячи з Києва, дозволили забрати — на прохання декого із українців, — і останки Великого Князя Ярослава. Ці останки разом із чудотворним образом Св. Миколая, т. зв. „Мокрого" (пам'ятка XI віку), що також переховувався в Св. Софії на хорах, опинилися в руках одної особи. Коли цю особу 1952 року запитано, де вона поділа останки Великого Князя Ярослава і де чудотворний образ Святого Миколая, відказала: схована на еміграції в добрих руках. Особа ця живе тепер в Нью Йорку, і зовсім неясно, чому вона ховає великі й святі пам'ятки всеукраїн-

ського значення... Це ж пам'ятки всього українського народу, а не окремої особи...»

Як же потрапили до Нью-Йорка тлінні рештки Ярослава Мудрого?

У вересні 1941 р. Київ окупували німецькі війська. У Софійському соборі відновилася служба Божа. Сторож, який переховував останки, передав їх владиці Никанору — архієпископу УАПЦ, що в роки Другої світової війни знову діяла в Україні. Він зберігав їх у своєму кабінеті. У жовтні 1943 р. до Києва наблизилася радянська армія, і священнослужителі та співробітники заповідника, остерігаючись репресій, залишили місто. Далі події розвивалися так: «Коли почалася евакуація Києва 1943 р., Владика Архієпископ Ніканор не мав змоги вивезти їх (тлінні останки князя. — *С. С.*) і тим самим врятувати їх від евентуального знищення. Натомість 8 жовтня 1943 р. взяв їх з Києва... майор німецького війська Пауль фон Денбах (у своєму часі — сотник української армії Павло Дмитренко) і 9 жовтня 1943 р. вивіз до Варшави. Там передав він кості кн. Ярослава Мудрого на переховок ВПР архієпископу Палладію, який, як відомо, заопікувався ними та подбав вивезти їх до Америки»[78]. Цікаво, що архієпископ Палладій, у миру Руденко, свого часу був міністром фінансів Української Народної Республіки. За його дорученням, тлінні рештки Ярослава Мудрого тривалий час зберігав у себе вдома священик УАПЦ Іван Ткачук. Нині, за деякою інформацією, вони знаходяться в потаємному місці однієї із нью-йоркських церков Української православної церкви в США.

Чи повернеться ця священна реліквія на батьківщину?

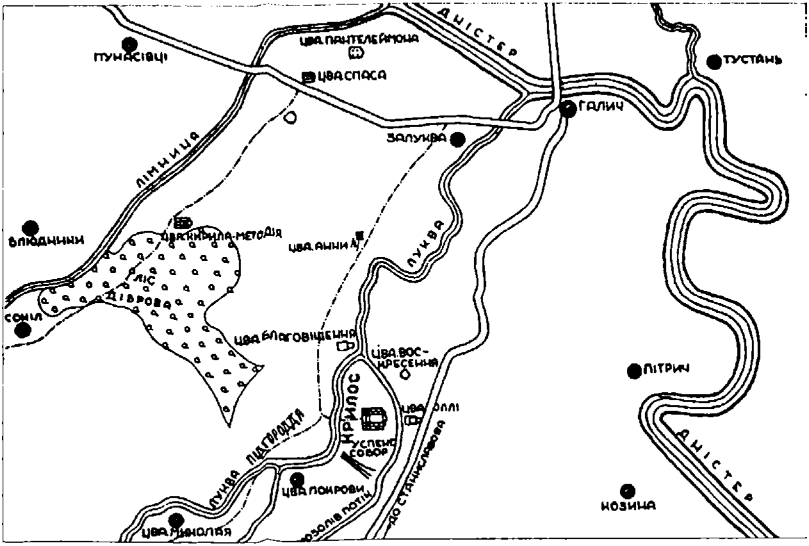
---

[78] Софійський собор у Києві // Рідна церква (Український православний церковно-релігійний журнал), рік XVI, жовтень — грудень 1967 р.

Ярослав Осмомисл

Князь Ярослав, син Володимирка Володаревича — один із тих державних діячів доби Київської Русі, діяльність яких надзвичайно високо оцінювали сучасники. Понад 30 років (з 1153-го по 1187-й) він був керманичем Галицького князівства, що за часів його правління досягло небаченого досі розквіту[79]. Автор «Слова о полку Ігоревім» назвав князя «Осмомислом». На думку відомого російського історика початку XIX ст. Миколи Карамзіна, це означає, що його розум відповідав розумові одразу восьми осіб («в том смысле, что его один ум заменял восемь умов»). Інакше пояснював походження прізвиська «Осмомисл» визначний український мовознавець XIX ст. Олександр Потебня, який пов'язував його з багатогранною діяльністю князя, котрий, як вважав цей науковець, одночасно мав вісім мислів, вісім турбот. Ярослав Осмомисл знав багато мов (грецьку, німецьку, угорську, польську, латину, литовську, половецьку), розумівся в тонкощах Святого Письма. Він доклав також чимало зусиль для розбудови столиці свого князівства — Галича, який перетворився на великий торговельний і культурний центр Київської Русі. Тут виросли кам'яні церковні

[79] Детально про це: *Толочко П. П.* Історичні портрети. — К.: Наук. думка, 1990. — С. 241–268.



Територія княжого Галича *(за Я. Пастернаком)*

споруди, князівський палац, боярські двори, численні будівлі, де мешкали купці, ремісники і міщани. Місто займало величезну площу, що згодом спричинило значні складнощі у локалізації його центральної частини.

1187 року Ярослава Осмомисла не стало. За даними літописних джерел, його поховали в Успенському соборі, який прикрашав центральну частину Галича, що 1199 року став столицею Галицько-Волинського князівства. Однак 1241 року під час навали татаро-монгольської орди хана Батия цю величну споруду, як і більшість інших церков давньоруського Галича, було зруйновано. Остання згадка про неї припадає на 1355 рік.

Незабаром на території міста, яке швидко занепало, сформувалося кілька нових населених пунктів. Його центральна частина,

де згодом розміщувалася резиденція митрополита, отримала назву Крилос (нині це село в Галицькому районі Івано-Франківської області). Назва «Галич» закріпилася за північними околицями міста, де біля колишньої пристані й укріпленого двору боярина Судослава в XIV ст. була збудована потужна фортеця, довкола котрої сформувався новий міський центр[80]. Відстань між Крилосом і сучасним Галичем становить приблизно п'ять кілометрів.

З плином часу місцезнаходження величного Успенського собору, де розміщувалася усипальниця Ярослава Осмомисла, призабули: наприкінці XIX ст. його руїни шукали в місті Галич, і в селі Залуква («Галич за Луквою», від назви річки Луква), і в Крилосі. Але пошуки, що супроводжувалися археологічними розкопками, тривалий час не давали бажаних результатів.

Цю складну наукову проблему вдалося розв'язати визначному вітчизняному вченому-археологу Ярославові Пастернаку, який 1928 року очолив музей Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Через чотири роки він розпочав розкопки в південній частині Крилоської гори, звідки відкриваються чудесні краєвиди овіяної легендами і переказами галицької землі. Інтуїція та досвід не зрадили талановитого науковця: незабаром, як написав він в одній зі своїх книг, «...лопата робітника Данила Михальчука стукнула об щось тверде!» Цим «твердим» виявився масивний мур із тесаних блоків завтовшки майже два з половиною метра — перший фрагмент фундаменту Успенського собору, руїни якого так довго і безуспішно шукали інші дослідники.

Наступного року Львів сколихнула нова сенсація: під підлогою західного притвору Успенського собору Ярослав Пастернак відшукав масивний саркофаг, виготовлений із одного блоку білого

[80] *Пастернак Я.* Археологія України (Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами). — Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1961. — С. 618.



Фундамент кафедрального Успенського собору

вапняку і прикритий важким, трохи випуклим віком, витесаним із того самого матеріалу. На зовнішній поверхні саркофага не було жодного орнаменту чи напису. На підставі цього дослідник зробив висновок про те, що він не призначався для публічного огляду.

Саркофаг пограбували ще в давнину: віко було розбите, кісткові рештки небіжчика безсистемно розкидані на днищі гробниці. На думку Ярослава Пастернака, це зробили монголо-татарські нападники. Висновок ученого був однозначним: у саркофазі поховано фундатора храму, князя Ярослава Осмомисла. Закінчивши розкопки, археолог відвіз кісткові рештки князя до Львова, де вони зберігалися у фондах музею Наукового товариства ім. Т. Шевченка.

Однак під час Другої світової війни їхнє місцезнаходження загубилося.

Львівські науковці припускали, що Ярослав Пастернак міг передати кістяк до якоїсь зарубіжної лабораторії для антропологічної реконструкції. Підставою для таких чуток у повоєнний час були рядки із його праці, присвяченої розкопкам у Галичі, де вчений повідомляв про намір «...устійнити на підставі черепа мускулатуру голови покійного князя, щоб за археологічними (остеологічними) та історичними даними відтворити приблизно фізіономію Ярослава Осмомисла». Однак дізнатися, чи здійснив він цей намір, було неможливо: 1944 року Ярослав Пастернак, остерігаючись репресій, перебрався до Німеччини, а згодом до Канади, де ще чверть століття вів плідну наукову діяльність. Тривала «холодна війна», контакти між радянськими вченими та їхніми колегами-емігрантами звелися до мінімуму, шлях на батьківщину вченому було закрито назавжди, тож він так і пішов із життя, не обмовившись жодним словом про долю кісткових решток Ярослава Осмомисла.

Промайнули десятиліття, повіяли нові політичні вітри, і греко-католицька церква, репресована комуністичним режимом, вийшла із «катакомб». Наприкінці 1980-х років віруючим цієї конфесії було повернуто собор Святого Юра у Львові, в крипті якого передбачалося перепоховати визначних українських церковних діячів. Для її впорядкування потрібно було провести археологічні розкопки. Цю справу доручили дослідницькій групі археологічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка, яке після десятиліть заборон відновило свою діяльність, а саме: Миколі Бондрівському, Юрію Лукомському та Роману Сулику.

У листопаді 1991 року ці дослідники виявили в південно-західній частині крипти невелику напівзруйновану скриньку, виготовлену з фанери. У ній містилися кісткові рештки людини,



Саркофаг Ярослава Осмомисла, знайдений львівським археологом Ярославом Пастернаком під час розкопок Успенського собору

загорнуті в цупкий папір: череп, кістки гомілок і передпліччя, ключиці, хребці тощо. На дні скриньки виблискувала пляшка з прозорого скла, всередині котрої лежав пожовклий аркуш паперу, згорнутий у трубочку.

Аркуш виявився запискою, написаною від руки чорним чорнилом на довоєнному бланку Наукового товариства ім. Шевченка. Підпис автора було скріплено печаткою. Зміст записки приголомшив дослідників:

«Заява.

Осим заявляю під словом чести науковця, що приложені до цього письма кости — комплектний скелет старшого мужчини — є ті самі, які я найшов у кам'яному саркофагу серед фундаментів княжої галицької катедри в Крилосі. Це є тлінні останки основника згаданої катедри, галицького князя Ярослава Осмомисла, що помер 1187 р., бо, як виказують основні історичні досліди, тільки він один з усіх галицьких князів міг бути похований у катедрі княжого Галича.

Не перечить цьому факт поховання князя у притворі собору, бо за грецьким „Зводом Божих і святих правил", поясненим через вченого монаха Вальсамона (1169 р.), тоді можна було поховувати тільки у притворі, не посеред церкви. Потверджують це археологічні находи у досліджуваних тепер княжих церквах Радянської України (Київ, Чернігів). Цей звичай поховувати визначних людей у притворах церков задержався був ще до початку XII ст. —

Доц. д-р Ярослав Пастернак,
Директор Музею НТШ,
Дослідник Крилоса»[81].

Графологічний аналіз засвідчив, що заява справді написана рукою Ярослава Пастернака. Сумніви розвіялися: у скриньці містилися тлінні рештки князя Ярослава Осмомисла, які вважали втраченими назавжди.

Свого часу наставником Ярослава Пастернака був Любор Нідерле, який здобув фахову освіту під керівництвом провідних французьких учених — представників Паризького антропологіч-

[81] *Бондрівський М., Лукомський Ю., Сулик Р.* З історії дослідження Успенського собору в Галичі (Відкриття поховання галицького князя Ярослава Осмомисла) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Т. CCXXV: Праці історично-філософської секції. — С. 403–404.



Ярослав Осмомисл.
Антропологічна реконструкція С. Горбенка

ного товариства. Він передав свої знання й львівському науковцеві, який після закінчення Карлового університету кілька років поспіль керував археологічними розкопками в центральній частині Праги — Градчанах, де розміщувалася резиденція перших чеських королів. Свій антропологічний досвід Ярослав Пастернак використав для загальної характеристики фізичного типу кістяка, знайденого ним у саркофазі Успенського собору. За його визначенням, він належав чоловікові 50–60 років з помірно видовженою (мезокефальною) формою голови, зріст якого дорівнював 171–174 см. Ці спостереження підтвердив професор відділу антропології та археології

Саскатунського університету (Канада) Зенон Погорецький, який 1991 року перебував у Львові.

Ґрунтовне медико-антропологічне дослідження тлінних решток Ярослава Осмомисла належить Сергієві Горбенку. З'ясувалося, що князь успадкував від Ярослава Мудрого хворобу Пертеса, перебіг і наслідки якої не давали йому змоги вести активний спосіб життя. З дитячих літ він кульгав на ліву ногу. За словами вченого, це засвідчують патологічні відхилення в будові лівої стегнової кістки. У зрілому віці в Ярослава Осмомисла внаслідок хвороби поступово розвинулася ще й патологія правого колінного суглоба, що значно погіршило опорно-рухову функцію ніг. Князь свідомо уникав фізичних навантажень, лікувався, дотримуючись спеціальної дієти, не брав участі у військових походах[82].

За підсумками дослідження, Ярослав Осмомисл був високою (понад 170 см), вузькоплечою, худорлявою людиною, вага якої становила приблизно 73 кг.

Послуговуючись методом Михайла Герасимова, Сергій Горбенко створив скульптурний документальний портрет Ярослава Осмомисла, який не лише відтворює риси його обличчя, а й вдало віддзеркалює складний психологічний стан людини, котрій довелося витримати тяжкі випробування долі.

---

[82] Детально про це: *Горбенко С.* Ярослав Осмомисл: реконструкція антропологічна та історична. — Львів; Винники: Історико-краєзнавчий музей м. Винники, 1996. — С. 70–71.

Герої битви під Берестечком

Уранці 30 червня 1651 р. поля під старовинним Берестечком на Волині вкривала густа імла. Пополудні туман нарешті розвіявся, і два війська — польсько-шляхетське та козацько-селянське, — що вперше після локальних сутичок зіткнулися віч-на-віч, завмерли в напруженому очікуванні початку вирішальної битви. Близько четвертої години за наказом короля Речі Посполитої Яна II Казимира кіннота під командуванням Яреми Вишневецького атакувала позиції козацько-селянського війська, але, зазнавши значних втрат, була змушена відступити. Так розпочалися вирішальні події багатоденної Берестецької битви — однієї з найбільш трагічних і героїчних сторінок другого етапу Національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького. З обох сторін у ній брало участь близько 500 тис. осіб. Польсько-шляхетська армія складалася з регулярного королівського війська, де переважала кіннота, німецьких найманців, шляхти, об'єднаної у полки посполитого рушення, приватних загонів магнатів. Основу війська Богдана Хмельницького становили козацькі полки й загони селян-повстанців. Союзником гетьмана був кримський хан Іслам-Гірей III зі своєю 28-тисячною ордою.

Після першої невдалої атаки польсько-шляхетське військо розпочало наступ на пагорб, де розташувалися кримські татари, вишикувавшись у формі півмісяця. За порадою одного зі шляхтичів — тлумача з турецької і татарської мов — король наказав спрямувати вогонь артилерії на білий ханський прапор. Уже перший постріл влучив у безпосереднє оточення хана, тяжко поранивши його близького родича султана Амурата. Іслам-Гірей, а за ним і вся орда, облишивши спорядження — особистий ханський намет, прапор, обоз тощо, втекли з поля бою. Аби умовити хана повернутися назад, гетьман разом із генеральним писарем Іваном Виговським, корсунським полковником Лук'яном Мозирею і чотирма козаками кинулися навздогін. Однак хан не лише відмовився виконувати попередні домовленості, а й узяв Богдана Хмельницького в полон, лицемірно пояснюючи свої дії турботою про його безпеку. Лише через тиждень гетьман зміг звільнитися від небажаної «опіки», наказавши видати татарам значну суму грошей зі своєї скарбниці в Чигирині.

Унаслідок зради з боку ненадійних союзників козацько-селянське військо було змушене відступити до берегів Пляшівки — притоки річки Стир, де за одну ніч спорудило міцні укріплення і протягом десяти днів утримувало оборону. 9 липня на нараді козацької старшини було вирішено розпочати організований відступ із укріпленого табору. Збудувавши мости і проклавши греблі з колод, возів, сідел, хмизу тощо в болотистій заплаві, в ніч на 10 липня близько 2 тис. козаків на чолі з наказним (тимчасовим) гетьманом Іваном Богуном переправилися на правий берег Пляшівки, щоб відігнати звідтіля ворога і забезпечити організований відступ усього війська.

Довідавшись про дії козаків і не знаючи їхніх планів, вранці наступного дня селяни-повстанці, за словами Самовидця, «...так

юже не дбаючи и приказання старших своих...», кинулися до переправ і почали спішно залишати табір. Спроби Івана Богуна та козацької старшини стримати збуджений багатотисячний натовп не увінчалися успіхом, бо, як образно висловився французький дипломат і історик XVII ст. П'єр Шевальє, «...течія потягла їх за собою, і вони були змушені іти за прикладом інших». Припустившись фатальної помилки, наказний гетьман уже більше не зміг повернутися до табору, залишивши в ньому намет Богдана Хмельницького, де зберігалася військова скарбниця, печатка Війська Запорозького, оригінали дипломатичних документів тощо.

Відступ козацько-селянського війська був несподіванкою для шляхти. «Коли ж наші побачили, що табір порожній, — написав у своїх спогадах один зі шляхтичів й очевидців цих драматичних подій, — вскочили в нього і кого там застали, на смерть забивали, грабували вози, брали всі речі».

Залишаючи табір, козаки та селяни-повстанці старалися потрапити на переправи, де були споруджені греблі, а то й просто брели через болото. Відступ прикривав загін козацької кінноти, який під натиском значно більших сил ворога також відійшов у болотисту низину. Шляхта і німці-найманці з високого лівого берега обстрілювали людей, які, оминаючи ями з каламутною водою, намагались вибратися з болота, наздоганяли їх, кололи списами і рубали шаблями. Ті, хто відступали, за свідченнями польських джерел, чинили запеклий спротив. «В лісах, чагарниках і болотах велика їх кількість загрузла, і наші, йдучи облавою, криваву шкоду серед відступаючих робили, — йдеться в одному з них. — Але й вони наших, особливо необережних, з чагарників громили. В болотах декілька тисяч їх заховалось, так, що наші цілий день їх витягали, стріляли, голови рубали»[83].

[83] Цит. за: *Свєшніков І. К.* Битва під Берестечком. — Львів: Слово, 1993. — С. 123.



Козацькі хрести на полі Берестецької битви

На одному з островів села Пляшева засіло близько 300 козаків, які чинили відчайдушний опір. У відповідь на обіцянку коронного гетьмана Миколая Потоцького зберегти їм життя вони на знак лицарської зневаги до земного буття та багатства дістали з кишень і гаманців гроші й викинули їх у воду. У сутичці з цими козаками, всі з яких загинули, але, за словами історика XVII ст. Й. Пасторія, «так і залишилися непереможеними», було вбито п'ятьох німецьких офіцерів-найманців і одного польського ротмістра.

Останній відчайдух, писав французький історик Ж.-Б. Шерер, «оборонявся протягом трьох годин один проти цілого польського війська». Ускочивши в напівзатоплений човен, залишений кимось із місцевих рибалок на невеликому озері, він спочатку відстрілювався з мушкета, а згодом, озброївшись косою, відбивався від усіх, хто наближався до човна. Свідком цієї сцени став король Ян II Казимир, який звелів крикнути козакові, що подарує йому



Георгіївська церква

життя, якщо він припинить опір. Однак чоловік гордо відповів, що про життя уже не дбає, а хоче померти, як лицар. Один зі шляхтичів по горло у воді підкрався до козака, який, як зазначив французький історик П. Шевальє, «був пробитий чотирнадцятьма кулями», й ще раз поранив його косою, а згодом німецький рейтар пробив тіло сміливця списом. «З великим жалем король дивився на цю смерть, — зауважує автор 6–7 томів хроніки «Театр Європи» Й. Г. Шледер, — тому що в грудях козака билося героїчне серце»[84].

[84] *Шледер Й.-Г.* Театр Європи (Фрагмент) // Жовтень. — 1985. — № 7. — С. 89.



Козак-запорожець — учасник битви під Берестечком.
Скульптурна реконструкція Г. Лебединської

Попри значні втрати, козацько-селянському війську вдалося зберегти основні сили. Уже через кілька тижнів «тое войско без табуру увойшло на Україну и, заставши Хмельницкого, при нему скупившися, стало табуром под Білою Церквою и по орду зараз послали». Незабаром під орудою гетьмана знову було 50 тис. козаків і 40 тис. союзників-татарів, що змусило послів короля підписати з ним 27 вересня Білоцерківський мир.

Ще кілька десятиліть тому точне місце Берестецької битви залишалося невідомим. Невблаганний час стер із лиця землі і залиш-



Козак-запорожець — учасник битви під Берестечком.
Скульптурна реконструкція Х. Родрігеса

ки укріплень, і сліди переправ через болотистий правий берег річки Пляшівка. У 1910–1914 рр. на її лівому березі, неподалік села Пляшева, було зведено меморіальний комплекс, центральною спорудою якого є триярусна Георгіївська церква, збудована в стилі українського бароко. У підземному ярусі церкви зберігаються кісткові рештки козаків і селян-повстанців, зібрані на полі Берестецької битви. 1912 року на територію заповідника із сусіднього села Острів була перенесена Михайлівська церква, збудована в 1650 р.



Донський козак. *Скульптурна реконструкція Є. Веселовської*

У 1966 р. під тиском громадськості меморіал перетворено на музей-заповідник «Козацькі могили».

Починаючи з 1970 р. за ініціативою і під керівництвом відомого львівського фахівця-археолога Ігоря Свєшнікова на території заповідника проводилися археологічні розкопки, які дали змогу виявити залишки переправ і з великою достовірністю визначити місце подвигу 300 козаків.

Козацька переправа розміщувалася напроти південно-східного кінця укріпленого табору в заплаві правого берега Пляшівки поблизу села Острів, що нині вкрита густим килимом трави. Тут на

площі близько 2,5 га, дослідженій під час розкопок, було знайдено рештки вузької греблі, збудованої за наказом Івана Богуна в ніч на 10 липня 1651 р., майже п'ять з половиною тисяч речей, які належали учасникам битви, 91 людський і 37 кінських скелетів.

Розкопки дали змогу відтворити деталі трагедії, яка 361 рік тому сталася в очеретах і верболозах болотистої заплави Пляшівки в останній день битви. «Люди лежать так, як їх захопила смерть, — писав Ігор Свєшніков, — один на спині, інший на боці, ще інший обличчям униз. ...На черепах — сліди поранення шаблями, інколи поміж кістками — свинцеві кулі між мушкетів. То тут, то там зустрічаються кінські скелети. І між їхніми кістками трапляються мушкетні кулі».

Кісткові рештки людей, виявлені під час розкопок, знайшли вічний спокій у саркофагах Георгіївської церкви. Ці знахідки допомогли також створити документальні антропологічні портрети двох козаків-запорожців — учасників Берестецької битви. Автором одного з них є Галина Лебединська, іншого — колишній аспірант із Колумбії Хосе Родрігес, який засвоював премудрості антропологічної науки в лабораторії пластичної реконструкції Інституту етнографії ім. М. М. Миклухо-Маклая АН СРСР. Попри чітко виражені індивідуальні риси, обидва козаки належать до одного антропологічного типу, що характеризується брахікефалією, відносно широким обличчям, помірно широким носом здебільшого прямої, а іноді опуклої форми, тобто таким поєднанням ознак, котре, як ми вже знаємо, відоме у фаховій літературі під назвою українського, центральноукраїнського чи подніпровського.

У 1979 р. під час розкопок на місці колишньої козацької переправи було знайдено кістяк людини з масивною латунною сережкою біля правого вушного отвору. Звичай носити сережку в правому вусі вже наприкінці XVI ст. був поширений серед донців, які



Диякон Павло. *Скульптурна реконструкція Г. Лебединської*

народилися від полонених туркень, а запорожці перейняли його лише у другій половині XVIII ст. Це дало підстави Ігорю Свєшнікову стверджувати, що загиблий — донський козак.

Антропологічний портрет козака із сережкою у вусі створила Єлизавета Веселовська. За фізичними рисами цей козак значно відрізнявся від своїх бойових побратимів. У його зовнішності простежуються ознаки іншого типу — валдайського, або валдайсько-верхньодніпровського, що й досі переважають у західних і центральних районах європейської частини Російської Федерації.

Відомо, що в таборі козацько-селянських військ перебував православний коринфський митрополит Йоасаф, намет якого розта-

шовувався поруч з наметом Богдана Хмельницького. У 1649 р. він за дорученням константинопольського патріарха прибув в Україну для підтримки національно-визвольних змагань українського народу. Йоасаф знав українську мову і мав блискучі ораторські здібності, запалюючи своїми промовами козаків перед битвами. Помічником митрополита був грецький чернець (диякон) Павло, який разом із ним від імені Богдана Хмельницького вів переговори в Москві з царем Олексієм Михайловичем і виконував інші доручення гетьмана.

Коли шляхта увірвалася до табору, Йоасаф із хрестом у руці сподівався зупинити розправу над людьми. Якийсь молодий челядник одного зі шляхтичів спочатку застрелив його стрілою з лука, а згодом відсік голову шаблею. Загинув і диякон Павло. Речі Йоасафа та його голову принесли Яну II Казимиру, який викупив у вбивці предмети духовного стану, віддавши їх холмським уніатським монахам-василіанам, і звелів поховати митрополита в найближчій православній церкві.

Найближчою до місця Берестецької битви була Михайлівська церква, що до 1912 р. розташовувалась у селі Острів. 1971 року на місці колишнього бабинця Ігор Свєшніков провів розкопки і виявив праворуч від входу залишки ями з подвійним похованням. Верхній скелет належав чоловікові похилого віку, відрубана голова якого з роздробленими лицевими кістками лежала біля його колін. У нижній частині ями археолог знайшов скелет чоловіка близько 50 років із простреленим кулею черепом. З великою ймовірністю можна стверджувати, що ці кісткові рештки належали Йоасафу та Павлу.

Зовнішність диякона Павла, реконструйована Галиною Лебединською, характеризується видовженим, різко профільованим



Пам’ятник козакам, які брали участь у битві під Берестечком

обличчям, чітко окресленим носом. Ці антропологічні риси властиві середньовічним і сучасним грекам.

Обличчя учасників Берестецької битви, які 361 рік тому загинули за честь, волю і славу українського народу, сповнені лицарської звитяги та мужності. Щороку музей-заповідник «Козацькі могили», куди і за царату, і за часів довоєнної Польщі, і під час німецько-нацистської окупації, і за комуністичного режиму всупереч заборонам і переслідуванням ніколи не заростала народна стежина, відвідують тисячі людей, щоб віддати шану полеглим героям. Низько вклонімося ж і ми їхній пам’яті.

Іван Сірко

Кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко (?—1680) — одна з найяскравіших постатей в історії українського козацтва. Майже чверть століття під його орудою запорожці боронили Україну від нападів ординців. З ім'ям цього козацького ватажка народна традиція часом пов'язує славетний лист до турецького султана Магомета IV, в якому з неперевершеною дотепністю і сарказмом висміяно його претензії на світове панування. Смерть чатувала улюбленого героя народних дум та переказів усюди: і в байраках Великого Лугу, і на мурах турецьких фортець, й у вузьких, покручених вулицях Кафи проміж татарських мазанок, а стрілася 1 серпня 1680 р. через недугу на власному хуторі в Дніпрових плавнях. Ця сумна звістка не залишилася поза увагою літописців. «А на Запорожю кошовій Іван Сірко, ватаг силній, помер», — такими словами відгукнувся на неї Самовидець. Докладно описав похорон уславленого войовника Самійло Величко: «Того ж літа, 1 серпня, преставився від цього життя в своїй пасіці Грушовці, прохворівши певний час, славний отаман Іван Сірко. Його припроваджено водою до запорозької Січі і чесно поховано всім низовим Запорозьким військом у полі за Січчю, напроти московського окопу, де ховалося інше

запорозьке товариство. Поховано його знаменито другого серпня з превеликою гарматною й мушкетною стрільбою і з великим жалем всього низового війська. Бо це був той їхній справний і щасливий вождь, який із молодих літ аж до своєї старості, бавлячись воєнними промислами, не тільки значно воював Крим і попалив у ньому деякі міста, але також погромлював у диких полях, було то на різних місцях, численні татарські чамбули і відбивав полонений християнський ясир. Він запливав на човнах і в Чорне море та чинив на різних місцях бусурманам немалі шкоди й розорення. А на самому Чорному морі громив він кораблі й каторги, що пливли з Константинополя до Криму, Азова та в інші міста, і з великими здобичами щасливо повертався із Запорозьким військом до свого коша. Його все військо дуже любило і за батька свого шанувало. Поховавши його, як вище казав, з жалем, висипали над ним значну могилу і поставили на ній кам'яного хреста із належним написом його імені й справ»[85].

1709 року під час російсько-шведської війни цар Петро І наказав зруйнувати Запорозьку Січ. Ось як це було: «А на Січ заслано московські війська і здобуто її завдяки бувшому січовику Галагану, що тепер, відставши від Мазепи, з усіх сил вислужувався перед царем, а знав усі запорозькі стежки і доріжки». Під час чергового штурму Січі, коли козаки знову стійко оборонялися, він вихопився наперед і закричав: «Складайте зброю! Усіх помилують!» Запорожці піддалися на обіцянку Галагана і московських офіцерів, але слова їм не додержано і немилосердно покарано за повстання: «Голови луплено, шию до плахи рубано, вішано й інші тиранські смерті задавано, мертвих з гробів багато — не тільки товариства (козаків), але і ченців відкопувано, голови їм відтинано, шкуру луп-

[85] *Величко Самійло.* Літопис. Том другий / Пер. з книжної укр. мови В. Шевчук. — К.: Дніпро, 1991. — С. 265.

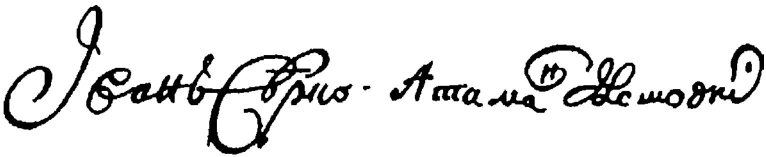


Чортомлицька Січ. *Гравюра І. Щирського*

лено, вішано»[86]. Є підстави припускати, що під час цієї варварської акції Сіркове поховання пограбували. Хреста, встановленого на верхівці кургану, очевидно, потрощили.

Запорожці повернулися в рідні місця лише в 1734 році. Вони встановили на Сірковій могилі кам'яну плиту, де з одного боку висічена сцена розп'яття Христа, а з іншого — невеликий хрест з епітафією. Детальний опис поховання кошового отамана подав Дмитро Яворницький, який уперше навідався до Капулівки 1887 року. Тоді могила знаходилась у садибі селянина Миколи Мазая і була дбай-

[86] *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — Репр. вид. 1913 року. — К.: МП «Райдуга» — кооп. «Золоті ворота», 1992. — С. 383.



Підпис Івана Сірка. *Факсиміле*

ливо обсаджена «кучерявими» шовковицями та високими тополями. Вчений прочитав епітафію, літери якої були сильно затерті, і розшифрував її так: «Р. Б. 1680 мая 4 преставися рабь бож Иоанъ Серько Дмитрови атаманъ кошовий войска запорозкого за его ц. п. в. Феодора Алексєвича. Память праведнаго со похвалами».

У другому томі своєї «Історії запорозьких козаків» науковець висловлює припущення, що на плиті неправильно вказана дата смерті легендарного отамана, яку запорожці забули після довгих поневірянь у володіннях кримського хана[87].

1896 року Дмитро Яворницький тривалий час жив у Капулівці і часто бував на могилі уславленого козацького отамана, що тепер розташовувалася у невеликому садку садиби вісімдесятирічної Зінови̇ї Неліпи. За його словами, він мав можливість уважно придивитися до кожної літери епітафії, дійшовши висновків про те, що раніше неправильно витлумачив останні літери першого рядка, що й увело його в оману. Запорожці не помилилися: на плиті точно вказана дата смерті Івана Сірка — 1 серпня 1680 року[88]. 1909 року вчений викупив ділянку землі з Сірковим похованням і збудував поблизу нього світлицю-музей, де зберігалися речі козаків, знайдені під час розкопок, а також книга відгуків, видання про Запорозьку Січ.

[87] *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. — Т. 2. — К.: Наук. думка, 1990. — С. 439.

[88] *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. — Т. 3. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 487.



Надгробок на старій могилі Івана Сірка

У світлиці зупинялися і подорожні. На жаль, вона була пограбована під час громадянської війни.

За сталінського лихоліття могила козацького лицаря, як і решта святинь українського народу, стояла занедбана. Ось що писала з цього приводу відома дослідниця козаччини Олена Апанович: «У радянський час місцева влада упродовж десятиліть з цілковитою байдужістю і недбалістю ставилася до збереження могили. Ще до війни намагалися щось зробити археологи, які неодноразово клопоталися щодо впорядкування цього пам'ятного місця. Та безрезультатно.

1951 року експедиція, очолювана науковим співробітником Інституту археології АН УРСР Борисом Копиловим, провела розкопки Чортомлицької Січі, дослідила залишки інших січей, котрим випала, як і знаменитим тамтешнім плавням, сумна доля — бути затопленими водами майбутнього Каховського моря. Наше

звернення до райкому партії, райвиконкому про необхідність дбайливого догляду за Сірковим похованням викликало різко негативну реакцію. Копилов згадував, що у 1939 році тодішній голова Нікопольського райвиконкому відреагував приблизно таким же чином, заявивши, що Сірко — „петлюрівець", ну і, зрозуміло, до його поховання мусить бути і відповідне ставлення»[89]. За свідченням жителя Капулівки В. Калениченка, у 30-х роках минулого століття кожного, хто навіть просто підходив до могили, викликали в органи НКВС «на розмову».

А після того, як розлилося рукотворне Каховське «море», над Сірковою могилою нависла нова загроза. Крок за кроком ця новочасна потвора невблаганно наближалася до поховання, пожираючи козацькі кістки із січового цвинтаря. Врешті місцеві органи влади мусили якось зреагувати, тож 1 квітня 1967 р. Дніпропетровський облвиконком прийняв рішення про перенесення праху кошового отамана на нове місце — давній курган Сторожова могила, розташований на відстані 1100 м од Капулівки. Однак виконувати це рішення не поспішали.

Тим часом Сіркова могила опинилася в зовсім загрозливому становищі: 21 листопада на Каховському морі здійнялася буря, що тривала дві доби. Берег, розмитий хвилями, обвалювався брилами у воду. У цій ситуації Нікопольський райвиконком дав розпорядження спеціальній комісії негайно розпочати перепоховання Сіркового праху.

Розкопками, проведеними 23–24 листопада 1967 р., керувала науковий співробітник Дніпропетровського музею Людмила Крилова. Певне уявлення про те, як вони відбувалися і який був результат, можна скласти з її звіту. Думаю, читача зацікавить наявна в цьому документі інформація (в перекладі з російської):

[89] *Апанович О.* Кошовий отаман Іван Сірко // Літературна Україна. — 1989. — 1 червня. — С. 6.

«Пагорб-могила сферичної форми діаметром 7 метрів і висотою 1,5 метра скидався на знесення бульдозером. Роботи провадили під час завірюхи. Розчищали могилу вручну. Рештки дерев'яної труни було виявлено на глибині 1,0 м від сучасної поверхні. Дерев'яна труна виготовлена з дубових дощок завтовшки (тепер) 0,6 м, довжина труни — 2,1 м, ширина в головах — 0,7, у ногах — 0,5 м, глибина — 0,3 м. Віко — плоска горизонтальна дошка — провалилося досередини. Кути труни скріплені металевими косинцями. Збереженість дерева погана, узяти труну монолітом виявилося неможливо, тому було розчищено кістяк похованого на місці, щоб виявити первинне його положення, після цього останки, разом з деревом від труни і землею, що заповнювала труну, переміщено в нову труну.

Скелет похованого лежав випростано на спині, головою на захід, права рука зігнута в лікті так, що кисть її була на грудях, ліва також зігнута в лікті, кисть — у ділянці живота. Череп зміщений у правий кут труни й лежав на правому боці, обличчям до стінки, нижня щелепа — на шийних хребцях. На черепі й на дні труни в ділянці голови збереглися рештки хутра від соболиної шапки. Біля лівого плеча містилися, ніби китицею, плетені нитки (шнур), скріплені вузлом. Діаметр їх — 1,5–2 мм, довжина до вузла — 5–6 см. На кістках огруддя — рештки грубої вовняної тканини. У ділянці пояса — фрагмент перегнилого шкіряного предмета завдовжки 3,5 см, завширшки 1,8 см. По дну труни й на кістках ніг, таза й частково в ділянці поперека, а також під огруддям — окремі фрагменти однотипної єдвабної тканини, яка набула червоно-брунатного кольору. За розміщенням цих фрагментів тканина, ймовірно, вкривала труну по дну й стінках, а також самого похованого до пояса. Ніяких речей, навіть хреста, в труні не виявлено, хоча небіжчик був

похований за християнським обрядом. Під час перенесення останків у нову труну проведено ретельний огляд кісток похованого.

Череп частково ушкоджений, розтрощена лицева частина, що збереглася у фрагментах. На голові й на місці брів збереглося волосся коричневого кольору, що пристало до кістки, а також яскраво-брунатне хутро соболиної шапки, під яким є фрагменти шкіряної основи хутра.

У верхній щелепі немає жодного зуба, ямки зубів позаростали, окрім двох, з лівого боку. У нижній щелепі збереглося два останніх зуба, тобто зуб мудрості й останній кутній. Ямки решти зубів позаростали повністю. Плечові кістки обох рук у місцях прикріплення м'язів мають значні горбки, внаслідок чого тут діаметр кістки більший на один сантиметр. Як на правій кисті, так і на лівій бракує деяких фаланг пальців. На поперекових хребцях є шипи, а четвертий і п'ятий хребці зрослися... Кістки колінних чашечок відсутні на обох ногах. Відсутні також дрібніші фаланги пальців ніг...

Матеріали, потрібні для відтворення зовнішності і скульптурного портрета І. Сірка, передано професорові М. Герасимову до Інституту етнографії АН СРСР».

За результатами розкопок Крилова дійшла таких висновків: поховання раніше не переносилося з місця на місце; могилу було пограбовано, адже немає хреста, зброї, особистих прикрас, взуття, зміщено череп, відсутні окремі дрібні кістки небіжчика; останки, що були в труні, належали фізично добре розвиненому чоловікові похилого віку; похований посідав високе суспільне становище, оскільки труна була встелена єдвабною тканиною. Усе це, на думку Крилової, свідчить про те, що під пагорбом-могилою справді похований кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко.

Наступного дня в сільській конторі жителі Капулівки прощалися зі своїм отаманом. Кістки Сірка в анатомічному порядку поклали до

нової труни, виготовленої із соснових дощок. За спогадами одного з очевидців, люди «...йшли до нього, як до мавзолею». Вони не здогадувалися, що вночі Крилова вилучила з труни череп отамана, підмінивши його черепом тридцятилітнього чоловіка з поховання катакомбної культури доби бронзи. Через три дні співробітник Дніпропетровського історичного музею ім. Дмитра Яворницького передав череп Івана Сірка до лабораторії пластичної антропологічної реконструкції Інституту етнографії ім. М. М. Миклухо-Маклая АН СРСР.

Спочатку реконструювати зовнішність Івана Сірка збирався Михайло Герасимов. Однак в останні роки свого життя він часто хворів і не встиг реалізувати задум. Після смерті вченого це зробила його учениця Галина Лебединська, яка є автором понад ста скульптурних і графічних реконструкцій первісних людей та історичних осіб.

Візуальне обстеження й обміри черепа козацького отамана засвідчили дуже сильний розвиток м'язового рельєфу. Крім того, він характеризувався різкою брахікранією, низьким обличчям, широкими вилицями, невисокими орбітами, трохи випуклим носом. Поєднання брахікранії та значної ширини вилиць дає підстави припустити, що серед предків Сірка могли бути носії степового (кочівницького) антропологічного компонента.

За висновками фахівців, Іван Сірко був людиною міцної статури, непересічної сили та витривалості. Разом з тим у будові кісток отамана виявлено старечі зміни, а саме: майже повне зрощення черепних швів і, як ми вже знаємо зі звіту про розкопки могили, випадання зубів.

Названі особливості лягли в основу двох документальних антропологічних портретів Івана Сірка, створених Лебединською: графічного, який відтворює риси отамана в останні роки життя (з урахуванням старечих змін і прижиттєвого випадання зубів, що



Кошовий отаман Війська Запорозького Іван Сірко.
Графічна реконструкція Г. Лебединської

спричинило западання щік і губів), та скульптурного, де він зображений у розквіті сил.

Після завершення роботи над документальним портретом череп кошового отамана зберігався в лабораторії пластичної реконструкції Інституту етнографії ім. М. М. Миклухо-Маклая АН СРСР. Свого часу я часто бував у цій науковій інституції, зі співробітниками якої в мене склалися приязні стосунки. Якось у жовтні 1988 р., блукаючи серед стелажів, заставлених скульптурними антропологічними пор-



Кошовий отаман Війська Запорозького Іван Сірко.
Скульптурна реконструкція Г. Лебединської

третами первісних людей і відомих історичних діячів, я несподівано для себе натрапив на коробку зеленого кольору, що мала етикетку з написом «Иван Серко». Вражений несподіваною здогадкою, я з коробкою в руках зайшов до кабінету Галини Лебединської і запитав: «Невже це наш Іван Сірко?» Вона щиро усміхнулася і пожартувала: «От хитрый хохол, я так и знала, что он сразу найдет своего атамана». «Хохла» я вибачив, бо пані Галина з великою приязню завжди ставилася до нас, своїх українських колег. А далі вона роз-

повіла мені про те, що кілька разів зверталася з офіційним листом до дирекції Дніпропетровського історичного музею з проханням забрати його череп, але жодної відповіді на звернення не отримала.

Повернувшись до Києва, я розповів про свою несподівану знахідку редактору «Пам'яток України» Анатолієві Сєрікову, який від імені правління Республіканського товариства охорони пам'яток історії та культури України підготував офіційного листа з проханням повернути череп до України. Маючи на руках цей документ, у грудні 1988 року я знову поїхав до Москви, де після підписання акта Галина Лебединська передала мені зелену коробку з безцінною реліквією, яку я й привіз до Києва.

Однак тут мене очікувала нова несподіванка. З'ясувалося, що долею черепа Івана Сірка не бажала перейматися жодна тогочасна владна інституція. Редакція «Пам'яток України» розміщувалася у старому приміщенні на Подолі, і зберігати там його було небезпечно. Тож довелося мені забрати Сірковий череп до власної домівки.

Наша родина мала змогу переконатися, що уславлений отаман і після смерті був наділений потужною енергетикою. Мої тоді ще малолітні доньки не любили заходити до кімнати, в якій зберігалася зелена коробка, та й нам, дорослим, було в ній не дуже затишно.

І лише в квітні 1990 р. дніпропетровська влада після численних нагадувань і прохань таки спромоглася забрати череп прославленого отамана.

Утім, зелена коробка знову надовго знайшла чужу для себе домівку — сейф відділу культури Нікопольської райдержадміністрації, де вона зберігалася близько 10 років. І тільки в серпні 2000 р. прах отамана ще раз «потурбували» (сподіваюся, востаннє), повернувши череп Івана Сірка до труни в його новій могилі, що розташована нині на кургані Сторожова могила.

Тарас Шевченко. Якого кольору були його очі?

Геніальний син українського народу Тарас Шевченко за життя зазнав не лише наруги та знущань, а й великої слави і шани. Природно, що ця непересічна особистість привертала увагу широких кіл громадськості Російської імперії. Чимало сучасників залишили спогади, в яких ідеться і про творчість та уподобання Великого Кобзаря, і про найхарактерніші риси його зовнішності. Їх доповнюють автопортрети, написані в різні періоди, та світлини останніх років життя славетного поета й художника.

Зовнішність Шевченка, як і кожної людини, змінювалася впродовж життя. Ці зміни були зумовлені не тільки плином часу, а й моральним самопочуттям і станом здоров'я Великого Кобзаря. Їх можна простежити, зіставляючи різні за характером джерела.

Найбільш ранній із відомих нам автопортретів Шевченка датується початком 1840 року. Минав другий рік після головної події в житті Тараса — звільнення від кріпацтва. «Живу, учусь, нікому не кланяюсь, нікого не боюсь, окреме бога — велике щастя бути вольним чоловіком, робиш, що хочеш, ніхто тебе не спинить», — писав він у листі до брата Микити за кілька місяців до створення авто-



Т. Шевченко. Автопортрет. 1840 р. *Полотно, олія*

портрета. Зовсім недавно молодий художник і автор поезій, збірка яких через декілька місяців уперше побачить світ, тяжко нездужав. Однак п'янке відчуття свободи, яке не полишало Тараса, пересилило недугу, позначившись на його емоційному стані: з автопортрета, написаного олійними фарбами, до нас звернене привабливе обличчя молодої людини з опуклим чолом, чітко окресленим носом, спинка якого має пряму форму, трохи загостреними вилиця-

ми і глибоко запалими після хвороби очима, що випромінювали натхнення та нестримну жагу до життя.

Промайнуло трохи більше п'яти років — і зовнішність Шевченка зазнала деяких змін: на голові значно порідшало волосся, контур обличчя став округлішим, з'явилися бакенбарди. Це добре видно на автопортреті, намальованому олівцем у серпні 1845 р. у селі Потоки на Київщині під час другого після звільнення з кріпацтва приїзду Кобзаря в Україну. У цей період колишній кріпак, перед яким уже відчинялися двері садиб великих вельмож, був широковідомим і в Петербурзі, й у себе на батьківщині. За якихось кілька місяців потому він напише в Переяславі «Кавказ», «І мертвим, і живим...», «Холодний Яр», «Заповіт» та інші поеми й вірші, в яких пролунав неприхований заклик до боротьби з ненависним ладом, соціальною несправедливістю і національним гнітом. Волею, енергією, непохитною рішучістю людини, впевненої у своїй силі та правоті, проникнутий цей автопортрет.

Художньо-документальний твір зрілого Тараса можна доповнити словесним описом його зовнішності, який містять записки офіцера-петрашівця М. Момбеллі від травня 1847 р., коли поет-художник був заарештований і ув'язнений у казематі III жандармського відділення: «Років зо два тому я зустрічав Шевченка у Гребінки. Шевченко завжди виявляв сильну прихильність до своєї батьківщини — Малоросії. Все малоросійське його веселило і викликало захват. Мотив чи пісня малоросійська викликали сльозу на очах патріота.

Він середнього зросту, широкоплечий і взагалі кремезної, міцної будови, в талії широкий через особливу будову кісток, але аж ніяк не товстий. Обличчя кругле, борода і вуса завжди виголені, бакенбарди ж — каймою обводять все обличчя, волосся вистрижено по-козацьки, але зачесано назад: він не брюнет і не блондин,



Т. Шевченко. Автопортрет. 1845 р. *Папір, олівець*



Т. Шевченко. Автопортрет. 1847 р. *Папір, олівець*

але ближче до брюнета, не тільки по волоссі, але й кольором червонуватої шкіри; риси обличчя звичайні; міміка і загальний вираз фізіономії виказували відвагу, невеликі очі блищали енергією. Йому зараз років сорок або тридцять п'ять, але скоріше тридцять п'ять»[90].

Про міцну статуру Великого Кобзаря згадано й у доповіді начальника III жандармського відділення графа Орлова царю Миколі I після арешту Тараса Григоровича навесні 1847 р. за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві: «Художника Шевченка за написання обурливих і вищою мірою зухвалих віршів, як такого,

[90] *Момбеллі М. А.* Записки // Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і прим. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка, передм. В. Є. Шубравського. — К.: Дніпро, 1982. — С. 175.

що наділений міцною статурою, віддати в рядові в оренбурзький Окремий корпус з правом на вислугу, зобов'язавши начальство вести найсуворіший нагляд, аби від нього ні під яким виглядом не могли виходити обурливі й пасквільні твори». Саме на полях цього документа Микола II власноруч поставив олівцем резолюцію: «Під найстрогіший нагляд і з забороною писати й малювати».

Наприкінці червня 1847 р. Шевченка після короткої позасудової розправи і довгого арештантського шляху з Петербурга до Оренбурга зарахували рядовим військової частини Орської фортеці. Жорстокість вироку, заборона займатися улюбленою справою, немилосердна та безтямна солдатська муштра, принизливий стан людини, позбавленої щонайменших прав, і тяжкі кліматичні умови спричинилися до того, що в перші місяці заслання моральний і фізичний стан Тараса Григоровича різко погіршився. Страждання, що випали на долю Великого Кобзаря, істотно позначилися на його зовнішності: з молодої, здорової, енергійної людини він за короткий проміжок часу перетворився на зрілого чоловіка, який уже помітно лисіє, з виснаженим від недуги обличчям. Це добре видно на автопортреті, виконаному олівцем, де Шевченко зобразив себе у солдатському мундирі і кашкеті-безкозирці.

Ще сильніше позначилися на зовнішності поета-художника роки, проведені ним у Новопетрівському форті. Сюди він потрапив у жовтні 1850 р. після нового арешту, слідства й особистого розпорядження царя Миколи І перевести його в інший батальйон, виявивши та покаравши осіб, які допустили, що рядовий Тарас Шевченко листувався, писав і малював. Це військове укріплення царський уряд збудував «для умиротворення киргизів», тобто казахів, у пустельній місцевості півострова Мангишлак, яка мала надзвичайно тяжкий клімат, украй несприятливий для людського здоров'я. Описуючи умови, в яких Шевченку довелося відбувати по-



Т. Шевченко. Автопортрет. 1849–1850 рр. *Папір, сепія*

карання, один із його сучасників писав про те, що там постійно дув північний вітер, який «...подразнює і приводить до хворобливого стану всю нервову систему», влітку «...напівтропічна спека нерідко приводить до близького божевілля», а взимку дошкуляє холоднеча, яка «...при повній непристосованості квартир наражає організм на всілякі простудні захворювання». Уже в перші роки перебування у Новопетрівському форті Тарас Григорович сильно постарів і полисів. В одному з листів, написаному у цей період, Шевченко з гіркотою зауважує, що він «старіється і постійно хворіє», «посивів, оголомозів», а в іншому — ніби мимохіть зазначає: «Я теперь зовсім лисий и сивий...»



Т. Шевченко. Автопортрет. 1858 р. *Папір, італійський та білий олівці*

Цікаві, а головне — достовірні дані про зовнішність поета в цей період містить «Формулярний список про службу лінійного Оренбурзького батальйону № 1 рядового Тараса Шевченка»: «Рядовий Тарас Андріїв син (тут явна описка автора документа, слід «Григор'їв син». — *С. С.*) Шевченко. Від народження 39 років. Зросту 2 аршина 5 вершків. Обличчя чисте, волосся на голові і бровах темно-русяве, очі темно-сірі, ніс звичайний»[91]. За підрахунками львівського антрополога Івана Раковського, 2 аршини і 5 вершків дорівнює 1644,6 мм.

[91] Шевченко Тарас: Документи та матеріали до біографії. 1814–1816 / За ред. В. П. Кирилюка. — К.: Вища школа, 1982. — С. 263.



Невідомий фотограф. Портрет Т. Шевченка. 1858 р. *Санкт-Петербург*

Наприкінці літа 1857 р. Шевченка було звільнено із солдатчини. Однак шлях на волю був ще довгим, бо цар Олександр II, посилаючись на образу його матері в поемі «Сон», не одразу погодився надати дозвіл недавньому солдатові, за якого заступалися впливові сановники, на в'їзд до Москви і Петербурга. Очікуючи вирішення цього питання, художник-поет майже півроку провів у Нижньому Новгороді. На початку 1858 р. він певний час квартирував у чиновника з особливих доручень К. Шрейдерса, який так описав зовнішність Великого Кобзаря: «...він був середній на зріст, років 40–42 віком; на його обличчі лежав відбиток глибокого страждання;



Генріх Деньєр. Портрет Т. Шевченка. 1859 р. *Санкт-Петербург*

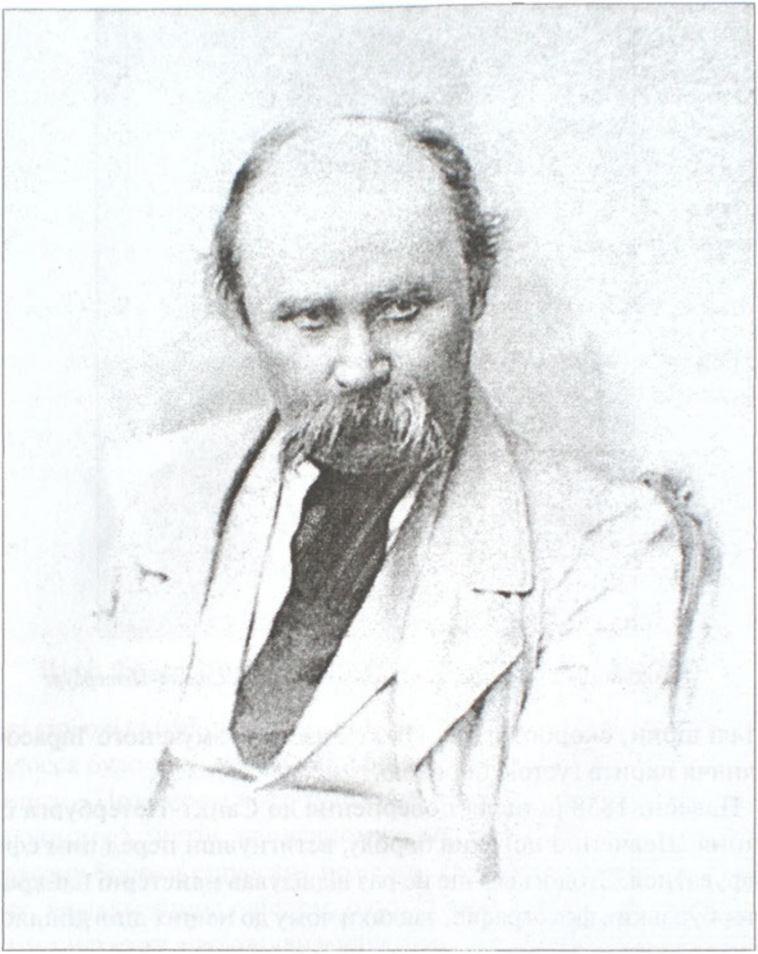
великі сірі очі світилися незвичайною добрістю; темно-русяве, рідке волосся було зачесане на один бік, довгі великі вуса були спущені донизу». Незабаром поет-художник відпустив бороду, зауваживши в одному з листів, написаному в листопаді 1857 р.: «...до того ж запустив бороду, справжнє помело». Це видно на двох автопортретах, намальованих олівцем, один із яких Шевченко подарував своєму давньому другові, знаменитому актору Миколі Щепкіну, котрий наприкінці грудня 1857 р. прибув до Нижнього Новгорода для зустрічі з ним. Цей автопортрет зберігає сліди недавніх страждань Тараса Григоровича, про що свідчать трохи нахилена голова,



Микола Досс. Портрет Т. Шевченка. 1860 р. *Санкт-Петербург*

запалі щоки, скорботні очі. Нижня частина змученого Тарасового обличчя вкрита густою бородою.

Навесні 1858 р. після повернення до Санкт-Петербурга із заслання Шевченко поголив бороду, встигнувши перед цим сфотографуватися. Згодом він ще не раз відвідував майстерні найкращих петербурзьких фотографів, завдяки чому до наших днів дійшло чимало світлин, а також створених на їхній основі офортних і живописних автопортретів Великого Кобзаря. На всіх без винятку документальних творах останніх років життя поета-художника він зображений без бороди, з густими обвислими вусами, облисілою



Людвіг Барклай (?). Портрет Т. Шевченка. 1860 р. *Санкт-Петербург*

головою й уважним зосередженим поглядом. Одна з найбільш вдалих світлин датована січнем 1860 р.

Доволі розлогий опис зовнішності Шевченка цього періоду залишив російський письменник Іван Тургенєв, котрий уперше зустрівся з ним узимку 1859 р.: «...широкоплечий, приземкуватий, кремезний, Шевченко являв собою тип козака, з помітними ознаками солдатської виправки і ломки. Голова гостроверха, майже лиса, високий зморшкуватий лоб, широкий так званий „качиний" ніс, густі вуса, звислі губи, невеликі сірі очі, погляд яких, завжди похмурий і недовірливий, інколи набирав виразу лагідного, майже ніжного, і супроводжувався хорошою, доброю посмішкою; голос трохи хриплий, вимова чисто російська, рухи спокійні, хода поважна, постать вайлувата і мало елегантна. Ось такими рисами врізалася мені в пам'ять ця видатна людина»[92].

Ще один опис зовнішнього вигляду Шевченка належить Ликерії Яковлєвій (Полусмак), з якою він мав намір узяти шлюб у 1860 році: «Був він (Шевченко — *С. С.*) собі середнього зросту — такий мужественний, здоровий чоловік, чорні вуса... Очі мав сиві, а вуса чорні, ніс тупий був, широкий».

Незабаром після розриву з Ликерією у вересні 1860 р. поет-художник, здоров'я якого було безнадійно підірвано десятилітнім засланням, згубним петербурзьким кліматом і тяжкими умовами життя в непристосованому приміщенні, занедужав. Із січня 1861 р. він майже не покидав своєї холодної та сирої оселі — майстерні-келії в будинку Академії художеств, де й створив останній автопортрет. За висновками фахівців, він вдало відображає тогочасний емоційний і фізичний стан Шевченка, який відчував наближення кінця.

[92] *Тургенєв І. С.* Спомини про Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і прим. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка, передм. В. Є. Шубравського. — К.: Дніпро, 1982. — С. 335.



Василь Верещагін. Шевченко на смертному одрі. *Папір, літографія*

Після смерті Великого Кобзаря в Академії мистецтв у Петербурзі було виготовлено кілька посмертних масок його обличчя, одну з яких члени київської Старої Громади передали на зберігання Науковому товариству ім. Шевченка у Львові (НТШ). Згодом Іван Раковський провів на ній антропометричні обміри, опублікувавши отримані результати в одному з наукових видань.

Загалом наведені джерела свідчать про те, що Шевченко був кремезною людиною середнього зросту з округлою формою голови, високим випуклим чолом. Він мав досить широке у верхній частині, але звужене донизу обличчя з чітко окресленими вилицями, середнім за висотою та шириною носом з прямою спинкою і дещо розширеним і піднятим угору кінчиком, а також темно-русяве волосся, густі брови, вуса, а час від часу і бороду, глибокі, широко відкриті очі.

А от колір очей Великого Кобзаря породжує певні запитання. Скажімо, Павло Селецький, який бачив його наприкінці 1843-го



Петро Клодт. Посмертна маска Т. Шевченка. 1861 р. *Тонований гіпс*

чи на початку 1844 р. у садибі князя Рєпніна в Яготині, писав про те, що вони мали каре забарвлення. Таке саме враження виникає і під час ознайомлення з першим автопортретом Шевченка. Разом із тим у більшості мемуарів, присвячених поету-художнику, згадуються сірі, світлі чи навіть голубі Шевченкові очі. Про це йдеться у спогадах М. Мікешина, який писав про те, що під час однієї зустрічі з поетом у Петербурзі наприкінці 50-х років той «...нервово ходив взад і вперед, понуро водячи з-під густих брів своїми ясними очима»; О. Кониського, за словами якого «...ясно-блакитні очі поета впивалися в красу Києва»; Тургенєва, який згадував про «...невеликі сірі очі...» поета-художника; Яковлєвої: «...Очі мав сиві», а головне — у «Формулярному списку...», де зафіксовано темно-сірий колір очей Шевченка-рядового. Останнє свідчення особливо цінне, оскільки належить людині, яка мала певні навички у фіксації зовнішності новобранців.

Чим же можна пояснити такі розбіжності? Почнемо здалека. Загалом колір очей людини залежить від кількості і розташування пігменту меланіну в різних шарах судинної оболонки — райдужки. Якщо в поверхневих шарах райдужки пігмент відсутній, вона набуває сіро-блакитних відтінків, якщо ж його там багато — має карий колір. За умов, коли пігмент у поверхневих шарах райдужки розріджений, відбувається змішування сіро-блакитних і брунатних відтінків, що спричинює появу різних варіантів змішаного кольору очей.

Повертаючись до відповіді на поставлене питання, зазначимо, що згадані розбіжності можна пояснити дією кількох чинників, а саме: певною суб'єктивністю візуального сприйняття т. зв. якісних антропологічних ознак, про що вже йшлося на сторінках цієї книжки; змішаним забарвленням райдужки очей Тараса Шевченка, де поєднувалися карі та сірі відтінки, а головне — віковими змінами кольору очей, властивими багатьом людям (доведено, що з плином часу кількість пігменту в поверхневому шарі очної райдужки зменшується, очі світлішають, «вицвітають» і, як наслідок, кількість темнооких серед людей старшого віку зменшується). Очевидно, у кольорі очей юного і молодого Тараса переважав ясно-карий відтінок, який згодом поступився сірому, що крився в глибині райдужки. Окрім вікових змін, цьому могла сприяти підвищена сонячна інсоляція (випромінювання) в «рудих, рудих, аж червоних» степах Казахстану, де Великому Кобзареві довелося провести довгих десять невільницьких літ.

Прикметно, що в уяві сучасників зовнішність Шевченка асоціювалася з візуальним образом «типового» українця. За словами Шрейдерса, він «...втілював правдивий тип українця». «У високій, баранячій шапці, в довгій темно-сірій чумарці з довгим смушевим коміром, Шевченко мав вигляд справжнього малороса, хохла, —

писав із цього приводу Тургенєв, — портрети, що залишилися після нього, дають загалом достовірне про нього уявлення».

Сучасники великого поета і художника не помилялися: його зовнішність доволі характерна для «пересічних» жителів сільської місцевості Середньої Наддніпрянщини — представників центральноукраїнського антропологічного типу. А відносно невисокий зріст Тараса Григоровича можна пов'язати з карпатським корінням його предків по материнській лінії, що засвідчує дівоче прізвище матері Шевченка Катерини Якимівни Бойко. Адже, як пам'ятаємо, саме в західній, карпатській зоні спостерігається найнижчий в Україні зріст, що не дуже часто трапляється в Шевченковому краї.

Тарасові Шевченку випало стати пророком свого знедоленого народу. Ще за життя Великого Кобзаря його портрети і світлини з'явилися в оселях національної інтелігенції й простих трудівників, наочно втілюючи образ пророка, генія, який власною творчістю розбурхав національну самосвідомість українців, приспану десятиліттями кріпацтва та національного гніту.

Термінологічний словник

Австралопітеки (від лат. *australis* — південний і грец. *pithekos* — мавпа) — найбільш ранні представники роду *Homo* (людина), котрі жили приблизно 2–5 млн років тому.

Автохтонний (від грец. *autos* — сам і *chtones* — земля) — той, що має місцеве походження, корінний; який виник на місці теперішнього розташування.

Адаптація (від лат. *adapto* — пристосовую) — пристосування будови і функцій організмів до умов зовнішнього середовища.

Акселерація (від лат. *acceleratio* — прискорення) — прискорений фізичний, фізіологічний і психічний розвиток дітей та підлітків.

Алелі (від грец. *allelon* — взаємно) — різні форми одного й того самого гена, що зумовлюють фенотипічні (зовнішні) відмінності особин.

Анатомія (від грец. *anatome* — розтин) — наука про будову живих організмів, зокрема тварин, давніх і сучасних людей.

Анімізм (від лат. *anima*, *animus* — душа, дух) — віра в існування душі та духів, які можуть негативно чи позитивно впливати на природу, суспільство і саму людину; одна з форм первісних релігійних вірувань.

Антропогенез (від грец. *anthropos* — людина і *genesis* — виникнення) — процес історико-еволюційного формування фізичного типу людини; розділ антропології, що вивчає цей процес.

Антропологія (від грец. *anthropos* — людина і *logos* — наука) — 1) наука про місце людини в природі й мінливість її фізичного типу у часі та просторі; 2) філософська антропологія — вчення про природу і сутність людини; 3) культурна антропологія — одна з назв етнології в західноєвропейській та американській науці.

Антропометрія (від грец. *anthropos* — людина і *metron* — міра) — сукупність методичних прийомів, які застосовують для вимірів тіла та скелета людини.

Антропоморфний (від грец. *anthropos* — людина і *morphe* — форма) — людиноподібний.

Антропоскопія (від грец. *anthropos* — людина) — сукупність методичних прийомів, що їх застосовують у процесі візуального визначення т. зв. якісних, або описових, ознак тіла та скелета людини, які не можна виміряти.

Антропосоціогенез (від грец. *anthropos* — людина, лат. *societas* — суспільство, грец. *genesis* — виникнення) — паралельний процес формування людини і людського суспільства.

Артефакт (від лат. *arte* — штучно і *factum* — зроблений) — будь-який предмет, що має штучне, а не природне походження.

Архантропи (від грец. *archaios* — древній і *anthropos* — людина) — найдавніші люди, які з'явилися на земній кулі близько 1,5 млн років тому.

Археологічна культура — сукупність схожих пам'яток життєдіяльності давніх людей, обмежена певним простором і проміжком часу.

Археологія (від грец. *archaios* — старий, стародавній, первісний і *logos* — наука) — галузь історичної науки, що вивчає історичне минуле людства на підставі артефактів, виявлених під час розкопок.

Ашельська культура (від *Saint-Acheul* — назви передмістя м. Ам'єн у Франції) — археологічна культура, або епоха розвитку первісної культури доби раннього палеоліту, що розпочалася приблизно 1,5 млн і завершилася близько 150 тис. років тому.

Біпедія (від лат. *bi* — дво і *pedis* — нога) — пересування на двох ногах, прямоходіння.

Вертикальне профілювання обличчя — випинання обличчя вперед у вертикальній площині. Розрізняють три ступені вертикального профілювання: сильне, або прогнатизм (від грец. *pro* — вперед і *gnathos* — щелепа), помірне, або мезогнатизм (від грец. *mesos* — середній), і слабке, або ортогнатизм (від грец. *ortos* — прямий).

Гематологія (від грец. *haima, haimatos* — кров та *logos* — наука, поняття) — наука про будову крові.

Ген (від грец. *genos* — рід, походження) — елементарна одиниця спадковості; відрізок молекули ДНК у хромосомі людини, що визначає появу і розвиток якоїсь ознаки або бере участь у формуванні кількох ознак.

Генотип (від грец. *genos* — рід, походження і *typos* — відбиток, зразок, форма) — сукупність генів.

Генофонд (від грец. *genos* — рід, походження і лат. *fundus* — основа) — сукупність генів біологічного виду чи популяції.

Головний (черепний) показник — поперечно-поздовжній індекс, що вказує на форму голови. За його величиною розрізняють доліхокефалію (від грец. *dolihos* — довгий і *kefale* — голова), або довгоголовість; мезокефалію (від грец. *mesos* — середній), або середньоголовість, і брахікефалію (від грец. *brahos* — короткий), або короткоголовість; відповідно стосовно черепа — доліхокранію, мезокранію і брахікранію (від грец. *kranion* — череп).

Голоцен (від грец. *holos* — весь і *kainos* — новий) — у геології — верхній відрізок антропогену, що охоплює і сучасність. Розпочався близько 10–12 тис. років тому.

Гомініди (від лат. *homo*, *hominis* — людина) — представники родини людських, до якої належать австралопітеки, викопні та сучасні люди.

Гомінізація (від лат. *homo* — людина) — процес удосконалення фізичної подоби предків сучасної людини.

Горизонтальне профілювання обличчя — ступінь сплощення обличчя в горизонтальній площині, що визначається на підставі назомалярного, або верхнього, і зигомаксилярного, або нижнього, кутів.

Грацильний (від грец. *gracylis*) — тонкий, тендітний.

Дельтовий індекс — показник, який застосовують для визначення середньої кількості дельт (трирадіусів) на пальцях однієї людини тієї чи іншої популяції людства; одна з найважливіших дерматогліфічних ознак, що її широко використовують в етнічній антропології.

Дерматогліфіка (від лат. *derma* — шкіра, *glyphe* — гравіювати) — розділ антропології, що вивчає шкірний рельєф долонних і підошовних поверхонь, укритих численними папілярними лініями та візерунками.

Доместифікація (від лат. *domestikus* — домашній) — 1) приручення й одомашнення диких тварин; 2) одомашнення дикорослих видів рослин, що передувало запровадженню землеробства.

Екзогамія (від грец. *exo* — зовні, поза чимось і *gamos* — шлюб) — заборона шлюбних стосунків між членами однієї групи — роду чи фратрії, вимога, звичай укладати шлюб із членами іншої групи.

Екологія (від грец. *oikos* — оселя, середовище і *logos* — наука, вивчення) — наука, що вивчає взаємозв'язок живих організмів між собою та їхнім життєвим середовищем.

Ендогамія (від грец. *endon* — усередині та *gamos* — шлюб) — звичай, за яким шлюбні стосунки дозволено лише в межах однієї групи, наприклад племені.

Енеоліт (від лат. *aeneus* — мідь, *lithos* — камінь) — мідно-кам'яний вік.

Епікантус — так звана «монгольська складка», що вертикально проходить уздовж внутрішнього кута ока, прикриваючи слізний горбик.

Етногенез (від грец. *ethnos* — народ і *genesis* — походження) — походження народу; процес формування нової етнічної спільності на основі різних етнічних компонентів, що існували раніше.

Етнографія (від грец. *ethnos* — народ і *grapho* — пишу) — історична наука, що вивчає культуру та побут, етногенез й етнічну історію народів світу.

Етнологія (від грец. *ethnos* — народ і *logos* — наука) — те саме, що й етнографія.

Ініціації (від лат. *initiatio* — посвячення, втаємничення) — обряди посвячення молоді у дорослі в первісних суспільствах і в деяких сучасних народів.

Краніологія (від грец. *cranion* — череп і *logos* — наука, поняття) — розділ антропології, що вивчає будову черепа людини.

Кроманьйонці (від назви грота Кро-Маньйон у Франції) — одна з груп неоантропів, поширених переважно на території Західної Європи. Іноді кроманьйонцями називають усіх неоантропів.

Локомоція (від лат. *locus* — місце і *motio* — рух) — сукупність координованих рухів, за допомогою яких людина і тварина переміщуються у просторі.

Лопатоподібність різців — наявність крайових гребенів на задній стінці різців; одна з найважливіших одонтологічних ознак, яку широко застосовують в етнічній антропології.

Магія (від грец. *mageia* — ворожба) — сукупність обрядів, пов'язаних із вірою в уміння впливати на природу, людин, тварин; чаклунство; віщування.

Маркер — у біології — ознака, характерна риса, яка відрізняє один таксон від іншого.

Мезоліт (від грец. *methos* — середній і *lithos* — камінь) — середній кам'яний вік.

Меланін (від грец. *melas*, *melanos* — темний, чорний) — пігмент коричневого й чорного кольору, що міститься у волоссі, шкірі та сітківці ока людей і тварин.

Мікроліт (від грец. *mikros* — малий і *lithos* — камінь) — дрібні кам'яні знаряддя здебільшого геометричної форми (трикутників, трапецій, ромбів тощо), поширені в добу пізнього палеоліту–мезоліту.

Мітохондрії (від грец. *mitos* — нитка і *chondrion* — зернятко) — органоїди (постійні спеціалізовані структури) клітин рослин, тварин і людей, які забезпечують продукування, акумуляцію і розподіл енергії в клітинах.

Молекулярна біологія — розділ біології, що вивчає властивості та вияви життя на молекулярному рівні.

Морфологія (від грец. *morphe* — вид, образ, форма і *logos* — наука, поняття) — розділ антропології, що вивчає закономірності індивідуального й історичного розвитку людського тіла.

Мустьєрська культура (від *Le Mustje* — назви грота у Франції, де було знайдено кісткові рештки неандертальця) — археологічна культура, або епоха розвитку первісної культури доби раннього палеоліту, що розпочалася приблизно 150 тис. і завершилася близько 40–35 тис. років тому.

Мутація (від лат. *mutatio* — зміна) — раптова зміна генетичного апарату, яка впливає на ознаки й властивості організмів.

Неандертальці (від назви долини Неандерталь поблизу м. Дюссельдорф у Німеччині) — група палеоантропів, поширених у Західній і Центральній Європі. Часто неандертальцями називають усіх палеоантропів.

Неоантропи (від грец. *neos* — молодий, новий та *anthropos* — людина) — люди сучасного фізичного типу, які з'явилися в Європі, Азії й Африці близько 40–35 тис. років тому.

Неоліт (від грец. *neos* — новий і *lithos* — камінь) — новий кам'яний вік.

Нуклеус (від лат. *nucleous* — ядерце) — в археології — уламок кременю, за допомогою якого первісні люди сколювали заготовки знарядь — відщепи та пластини.

Одонтологія (від грец. *odus*, *odontos* — зуб і *logos* — наука, поняття) — розділ антропології, що вивчає будову зубів давніх і сучасних груп людства.

Ойкумена (від грец. *oikeo* — населена земля) — частина земної кулі, населена людьми.

Остеологія (від грец. *os* — кістка і *logos* — наука, поняття) — розділ антропології, що вивчає будову кісток давньої та сучасної людини.

Палеоантропи (від грец. *palaios* — давній і *anthropos* — людина) — узагальнювальна назва викопних людей, які жили в Європі, Азії й Африці близько 200–40 тис. років тому.

Палеоантропологія (від грец. *palaios* — давній, *anthropos* — людина і *logos* — наука, поняття) — розділ антропології, що вивчає фізичний тип викопних людей.

Палеодемографія (від грец. *palaios* — давній, *demos* — народ і *grapho* — пишу) — розділ демографії, що вивчає чисельність і склад народонаселення в первісному суспільстві.

Палеоліт (від грец. *palaios* — давній та *lithos* — камінь) — давній кам'яний вік.

Палеонтологія (від грец. *palaios* — давній, *on*, *ontos* — єство та *logos* — наука, поняття) — наука про викопні організми та їхній історичний розвиток у взаємозв'язку з навколишнім середовищем. Палеонтологія поділяється на палеоботаніку, палеозоологію та палеоекологію.

Папілярні лінії (від лат. *papilla* — сосок) — лінії на поверхні долоні й підошви людини.

Патологія (від грец. *pathos* — біль, страждання) — 1) галузь медицини, що вивчає хворобливі процеси та стани в живому організмі; 2) відхилення від норми, ненормальність, в антропології — відхилення від норми в будові кісток людини.

Пігментація (від грец. *pigmentum* — фарба) — в антропології — забарвлення волосся, шкіри та сітківки ока людини, зумовлене кількістю та глибиною залягання пігменту (меланіну).

Пітекантропи (від грец. *pithecos* — мавпа та *anthropos* — людина) — група найдавніших людей, котрі жили в Південно-Східній Азії.

Полігенізм (від грец. *poly* — багато і *genos* — рід, народження, походження) — система поглядів, за якою раси людини належать до різних біологічних видів.

Поліморфізм (від грец. *poly* — багато і *morphe* — вид, образ) — існування в межах одного біологічного виду особин (або груп особин), які характеризуються різними морфологічними ознаками.

Популяція (від лат. *populus*) — сукупність особин одного біологічного виду, котрі мають спільний генофонд і займають певну територію.

Раса (від франц. *race* й італ. *razza* — порода) — поняття, що застосовують в антропології для позначення великих груп людей, які мають спільне походження і близький комплекс морфо-фізіологічних ознак.

Ремінісценція (від лат. *reminiscentia* — спогад) — відгомін, невиразний спогад; явище, що спонукає до зіставлення з чим-небудь.

Сапієнтація (від лат. *sapiens* — розумний) — процес набуття еволюційними попередниками неоантропа анатомічних рис людини сучасного фізичного типу.

Синантропи (від *Сіна* — Китай і грец. *anthropos* — людина) — група найдавніших людей, які жили на території сучасного Китаю.

Складка верхньої повіки — горизонтальна шкірна складка на верхній повіці ока, властива монголоїдним групам.

Соматологія (від грец. *soma*, *somatos* — тіло) — розділ антропології, що вивчає індивідуальну та міжгрупову мінливість будови тіла людини.

Тип (від грец. *typos* — відбиток, зразок, форма) — в антропології — розряд, категорія людей, об'єднаних спільними рисами.

Тотемізм (від «от-отем» — слова на мові індіанців-оджибве, що означає «його рід») — певний вид тварин, рослин (рідше — предмет чи явище природи), якого вважали кровноспорідненим родичем, а пізніше — предком.

Трепанація (від франц. *trepanation*) — хірургічна операція, яка передбачає розкриття кісткової порожнини (наприклад, трепанація черепа).

Третинний волосяний покрив — волосяний покрив, що з'являється на тілі людини в період статевого дозрівання, в антропології — розвиток волосся на голові (борода, вуса) і грудях у чоловіків.

Фенотип (від грец. *phaino* — з'являюся і *typos* — відбиток, зразок, форма) — в антропології — сукупність зовнішніх ознак і властивостей організму людини, що сформувалися у процесі взаємодії генетичних чинників та умов зовнішнього середовища.

Фетиш (від франц. *fetichism*, португ. *fetico* — амулет) — предмет неживої природи, нібито наділений чудодійною силою.

Фетишизм (від франц. *fetichism*, португ. *fetico* — амулет) — одна з форм первісних релігійних уявлень, віра в надприродні властивості певних предметів.

Фізіологія (від грец. *physis* — природа і *logos* — наука) — 1) наука про життєдіяльність організмів; 2) сукупність процесів, що відбуваються в організмі.

Хромосома (від грец. *chroma* — колір і *soma* — тіло) — структурний елемент ядра клітини, що містить гени, які передають спадкові ознаки і властивості організму від покоління до покоління.

Штучна деформація черепа — навмисна зміна форми голови за допомогою спеціальних пристосувань.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Алексеев В. П.* В поисках предков. Антропология и история. — М.: Советская Россия, 1972. — 303 с.
2. *Алексеев В. П.* Историческая антропология: Учеб. пособ. — М.: Высшая школа, 1979. — 216 с.
3. *Алексеев В. П.* Остеометрия: Методика антропологических исследований. — М.: Наука, 1966. — 251 с.
4. *Алексеев В. П.* Происхождение народов Восточной Европы: Краниологическое исследование. — М.: Наука, 1974. — 317 с.
5. *Алексеев В. П., Дебец Г. Ф.* Краниометрия: Методика антропологических исследований. — М.: Наука, 1964. — 127 с.
6. *Алексеева Т. И.* Этногенез восточных славян по данным антропологии. — М.: Изд-во Москов. ун-та, 1973. — 273 с.
7. *Алексеева Т. И., Алексеев В. П.* Антропология о происхождении славян // Природа. — 1989. — № 1. — С. 60–69.
8. *Алексеева Т. И., Давыдова Г. М.* Антропологический облик русского народа // Русские. — М.: Наука, 1997. — С. 57–79.
9. *Анучин Д. М.* К антропологии украинцев // Русский антропологический журнал. — 1918. — № 1–2. – С. 49–60.
10. Археология Украинской ССР: В 3 т. / АН УССР. Ин-т археологии. — Т. 1: Первобытная археология. — К.: Наук. думка, 1985. — 567 с.

11. Археологія України: Курс лекцій / За ред. Л. Залізняка. — К.: Либідь, 2005. — 503 с.

12. *Баран В. Д.* Черняхівська культура: За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. — К.: Наук. думка, 1981. — 286 с.

13. *Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В.* Походження слов'ян. — К.: Наук. думка, 1991. — 140 с.

14. *Бевзо О. А.* Львівський і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. — К.: Наук. думка, 1978. — 235 с.

15. *Бунак В. В.* Про стан та завдання антропологічних досліджень в Українській РСР // Матеріали з антропології України. — 1960. — Вип. 1. — С. 14–17.

16. *Бунтян К. П.* Давнє населення України. — К.: Либідь, 1999. — 226 с.

17. *Бурдо Н.* Сакральний світ трипільської цивілізації. — К.: Наш час, 2008. — 296 с.

18. *Великанова М. С.* Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М.: Наука, 1973. — 382 с.

19. *Величко Самійло.* Літопис. Том другий / Пер. з книжної укр. мови В. Шевчук. — К.: Дніпро, 1991. — 642 с.

20. *Висоцький С. О.* Про що розповіли давні стіни. — К.: Наук. думка, 1978. — 142 с.

21. *Відейко М. Ю.* Трипільська цивілізація. — 2-ге вид. — К.: Академперіодика, 2003. — 185 с.

22. *Відейко М. Ю.* Шляхами трипільського світу. — К.: Наш час, 2008. — 296 с.

23. *Вовк Хв.* Антропологічні особливості українського народу // Студії з української етнографії та антропології. — К.: Мистецтво, 1995. — С. 7–38.

24. *Вовк Хв.* Антропометричні досліди українського населення Галичини, Буковини й Угорщини // Матеріали до українсько-руської етнології. — Т. 10. — Львів, 1908. — С. 6–39.

25. Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М.: Научный мир, 1999. — 335 с.

26. *Георгиев В. И.* Исследования по сравнительному историческому языкознанию // Родственные отношения индо-европейских языков. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1958. — 318 с.

27. *Герасимов М. М.* Внешний облик человека из Незвиско // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики. — Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1960. — С. 83–89.

28. *Герасимов М. М.* Восстановление лица по черепу (современный и ископаемый человек) // Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР. — Новая серия. — Т. XXVIII. — М.: Изд-во Академии наук, 1955. — 283 с.

29. *Герасимов М. М.* Основы восстановления лица по черепу. — М.: Советская наука, 1949. — 185 с.

30. Геродот (Геродота турійця з Галікарнасса «Історій книг дев'ять, що їх називають музами») / АН України. Ін-т археології. Ін-т укр. археографії; Пер., передм. і прим. А. Білецького. — К., 1993. — 574 с.

31. *Гладкова Т. Д.* Кожные узоры кисти и стопы обезьян и человека. — М.: Наука, 1966. — 151 с.

32. *Гохман И. И.* Население Украины в эпоху мезолита и неолита (антропологический очерк). — М.: Наука, 1966. — 196 с.

33. *Гравере Р. У.* Этническая одонтология латышей. — Рига: Зинатне, 1987. — 239 с.

34. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т. 4: XIV–XVI віки. Відносини політичні. — К.: Наук. думка, 1993. — 535 с.

35. *Гуменна Д.* Минуле пливе в прийдешнє. — Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1978. — 384 с.

36. Давня історія України: В 3 т. / Редколегія: П. П. Толочко (голова), В. Д. Баран, С. М. Бібіков та ін.; НАН України. Ін-т археології. — Т. 1: Первісне суспільство. — К.: Наук. думка, 1997. — 558 с.

37. Давня історія України: В 3 т. / Редколегія: П. П. Толочко (голова), В. Д. Баран, С. М. Бібіков та ін.; НАН України. Ін-т археології. — Т. 2: Скіфо-антична доба. — К.: Наук. думка, 1998. — 494 с.

38. Давня історія України: В 3 т. / Редколегія: П. П. Толочко (голова), В. Д. Баран, С. М. Бібіков та ін.; НАН України. Ін-т археології. — Т. 3: Слов'яно-руська доба. — К.: Наук. думка, 1998. — 695 с.

39. *Данилова Е. И.* Гематологическая типология и вопросы этногенеза украинского народа. — К.: Наук. думка, 1971. — 124 с.

40. *Данилова Є. І., Шиденко В. А., Дяченко В. Д., Сегеда С. П.* Нестор-літописець — антропологічна характеристика // Археологія. — 1982. — № 38. — С. 3–16.

41. *Де ля Фліз.* Альбоми. Том перший. Серія «Етнографічно-фольклорна». — К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, 1996. — 254 с.

42. *Дебец Г. Ф.* Антропологическая характеристика черепа из Незвиско // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики. — Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1960. — С. 91–95.

43. *Дебец Г. Ф.* Палеоантропология СССР // Труды Института этнографии АН СССР. — Новая серия. — Т. IV. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. — 390 с.

44. *Дебец Г. Ф.* Черепа из эпипалеолитического могильника в с. Волошское // Советская этнография. — 1955. — № 3. — С. 62–73.

45. *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України. — Львів: Світ, 1991. — 573 с.

46. *Дяченко В.* Не тільки чорнії брови, карії очі (антропологічні типи на етнічній території українського народу) // Віче. — 1992. — № 4. — С. 114–122.

47. *Дяченко В. Д.* Антропологічний склад українського народу. Порівняльне дослідження народів УРСР і суміжних територій. — К.: Наук. думка, 1965. — 129 с.

48. *Елинек Я.* Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. — Прага: Артия, 1982. — 560 с.

49. Етнічна історія давньої України / П. П. Толочко, Д. Н. Козак, О. П. Моця, В. Ю. Мурзін, В. В. Отрощенко, С. П. Сегеда. — К.: Ін-т археології НАН України, 2000. — 278 с.

50. Етнічна та етнокультурна історія України: У 3 т. / В. Д. Баран, Л. Л. Залізняк, В. М. Зубар, В. В. Німчук, В. В. Отрощенко, С. П. Сегеда. — Т. 1. — К.: Наук. думка, 2005. — 280 с.

51. *Єндик Р.* Вступ до расової будови України // Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека українознавства. — Ч. 1. — Мюнхен, 1949. — 439 с.

52. *Залізняк Л. Л.* Нариси стародавньої історії України. — К.: Абрис, 1994. — 255 с.

53. *Зиневич Г. П.* Очерки палеоантропологии Украины. — К.: Наук. думка, 1967. — 223 с.

54. *Зубов А. А.* Палеоантропологическая родословная человечества / Ин-т этнологии и антропологии РАН. — М., 2004. — 551 с.

55. *Зубов О. О.* Этническая одонтология. — М.: Наука, 1973. — 204 с.

56. *Козловський А. О.* Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. — К.: Наук. думка, 1992. — 181 с.

57. *Кондукторова Т. С.* Антропология древнего населения Украины (I тыс. до н. э. — середина I тыс. н. э.). — М.: Изд-во Москов. ун-та, 1972. — 154 с.

58. *Кондукторова Т. С.* Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы. — М.: Наука, 1973. — 126 с.

59. *Кондукторова Т. С.* Физический тип людей Нижнего Поднепровья на рубеже нашей эры (по материалам могильника Николаевка–Казацкое). — М.: Наука, 1979. — 128 с.

60. *Крип'якевич І. П.* Історія України. — Львів: Світ, 1990. — 519 с.

61. *Крисаченко В. С.* Українознавство: Хрестом.-посіб.: У 2 кн. — Кн. 1. — К.: Либідь, 1996. — 251 с.

62. *Круц С. И.* Население территории Украины эпохи меди–бронзы. — К.: Наук. думка, 1972. — 191 с.

63. Літопис Руський / Пер. за Іпатським списком Л. Махновець. — К.: Дніпро, 1989. — 591 с.

64. Літопис Самовидця / Відп. ред. Я. Дзира. — К.: Наук. думка, 1971. — 207 с.

65. *Мартынов А. И., Алексеев В. П.* История и палеоантропология скифо-сибирского мира. — Кемерово: Кемеровский гос. ун-т, 1986. — 243 с.

66. *Мосенкіс Ю.* Трипільська культура й українська мова // Студентський вісник. — 2002. — № 5–6. — С. 6.

67. *Мосенкіс Ю. Л.* Мова трипільської культури (Джерела. Методи. Результати реконструкції). — К.: НДІТІАМ, 2001. — 163 с.

68. *Моця О.* Південна «Руська земля». — К.: Корвін Прес, 2007. — 264 с.

69. *Моця О. П.* Населення Південно-Руських земель XI–XIII ст. (За матеріалами некрополів). — К.: Київська академія євробізнесу, 1993. — 159 с.

70. *Нидерле Л.* Славянские древности. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1956. — 450 с.

71. *Отрощенко В. В.* Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення) / НАН України. Ін-т археології. — К., 2001. — 287 с.

72. *Петров В.* Походження українського народу. — К.: Фенікс, 1992. — 192 с.

73. *Потехина И. Д.* Антропологические материалы из могильника Маяки // Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье / Э. Ф. Патокова, В. Г. Петренко, Н. Б. Бурдо, Л. Ю. Полищук. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 125–130.

74. *Потехина И. Д.* Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным / НАН Украины. Ин-т археологии. — К., 1999. — 208 с.

75. *Рохлин Д. Г.* Болезни древних людей (кости людей различных эпох — нормальные и патологические изменения). — М.; Л., 1965. — 303 с.
76. *Рыбаков Б. А.* Геродотова Скифия. — М.: Наука, 1979. — 246 с.
77. *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества. — М.: Наука, 1982. — 590 с.
78. *Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси. — М.: Наука, 1987. — 783 с.
79. *Свєшніков І. К.* Битва під Берестечком. — Львів: Слово, 1993. — 302 с.
80. *Сегеда С.* Антропологічний склад українського народу (етногенетичний аспект). — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. — 255 с.
81. *Сегеда С.* Антропологія: Навч. посіб. — К.: Либідь, 2001. — 335 с.
82. *Сегеда С. П.* Антропологічний склад давнього населення України: етногенетичні аспекти // Етнічна історія давньої України / П. П. Толочко, Д. Н. Козак, О. П. Моця, В. Ю. Мурзін, В. В. Отрощенко, С. П. Сегеда. — К.: Ін-т археології НАН України, 2000. — С. 242–276.
83. *Седов В. В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. // Археология СССР. — М.: Наука, 1982. — 326 с.
84. *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян. — М.: Наука, 1979. — 159 с.
85. Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і прим. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка, передм. В. Є. Шубравського. — К.: Дніпро, 1982. — 547 с.
86. *Степанчук В.* Льодовики, мамонти та первісні люди: Україна мільйон років тому. — К.: Наш час, 2008. — 192 с.
87. *Телегін Д. Я.* Неолитические могильники мариупольского типа. — К.: Наук. думка, 1991. — 92 с.
88. *Толочко П. П.* Літописи Київської Русі. — К.: Київська академія євробізнесу, 1994. — 86 с.
89. *Топоров В. М., Трубачев О. Н.* Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. — М.: Наука, 1962. — 269 с.

90. *Федоров Г. Б., Чеботаренко Г. Ф., Великанова М. С.* Бранештский могильник X–XI вв. — Кишинев: Штиинца, 1984. — 111 с.
91. *Хить Г. Л.* Дерматоглифика народов СССР. — М.: Наука, 1983. — 280 с.
92. *Хрисанфова Е. Н., Перевозчиков И. В.* Антропология. — М.: Изд-во Москов. ун-та, 1991. — 320 с.
93. *Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А.* Народы, расы, культуры. — М.: Наука, 1985. — 280 с.
94. *Чубинский П. П.* Труды этнографо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. — Т. 7. — СПб., 1972. — 337 с.
95. Шевченко Тарас: Документи та матеріали до біографії / За ред. В. П. Кирилюка. — К.: Вища школа, 1982. — 431 с.
96. *Шледер Й.-Г.* Театр Європи (Фрагмент) // Жовтень. — 1985. — № 7. — С. 83–108.
97. *Шульгач В. П.* Праслов'янський гідронімічний фонд (фрагмент реконструкції). — К.: Ін-т укр. мови, 1998. — 368 с.
98. Этническая одонтология СССР. — М.: Наука, 1979. — 255 с.
99. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К.: Критика, 2006. — 582 с.
100. *Chekanowski J.* Czlowiek w czasie i przestrzeni. — Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967. — 335 s.
101. *Cummins H., Midlo Ch.* Finger prints, palm and soles. — New York, 1961. — 319 p.
102. *Gall Anonim.* Kronika polska / Przeklad — Roman Grodiecki, wstęp i opracowanie — Marian Plezia. — Wroclaw: Ossolineum-DeAGOSTINI, 2003. — 181 s.
103. *Piontek J.* Biologia populacji pradziejowych: Zarys metodyczny. — Poznań, 1996.
104. *Stojanowski K.* Antropologia prehistoriczna Polski. — Prace i materialy antropologiczne. — T. II. — № 1. — Kraków, 1948.

Радимо відвідати

У Києві:

Національний музей історії України
м. Київ, вул. Володимирська, 2. Тел.: (0-44) 278-65-45.

Національний науково-природничий музей
м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 15. Тел.: (0-44) 234-93-83.

Археологічний музей
м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 15. Тел.: (0-44) 235-62-86.

Палеонтологічний музей
м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 15. Тел.: (0-44) 235-60-53.

У Вінниці:

Вінницький краєзнавчий музей
м. Вінниця, пл. Музейна, 1. Тел.: (0-432) 32-26-71, 32-26-73.

У Дніпропетровську:

Дніпропетровський історичний музей ім. Д. Яворницького
м. Дніпропетровськ, просп. К. Маркса, 12. Тел.: (0-562) 46-24-28.

У Донецьку:

Донецький краєзнавчий музей
м. Донецьк, вул. Челюскінців, 189а. Тел.: (0-622) 55-34-74, 55-67-57.

У Житомирі:

Житомирський краєзнавчий музей
м. Житомир, вул. Кафедральна, 14. Тел.: (0-412) 37-44-15.

У Запоріжжі та Запорізькій області:

Запорізький краєзнавчий музей
м. Запоріжжя, вул. Чекістів, 29. Тел.: (0-612) 64-34-76.

Державний історико-археологічний музей-заповідник «Кам'яна могила»
Запорізька обл., Мелітопольський р-н, смт Мирне. Тел.: (0-6192) 9-46-70, 3-70-37.

В Івано-Франківську:

Івано-Франківський краєзнавчий музей
м. Івано-Франківськ, вул. Галицька, 4а. Тел.: (0-3422) 2-21-22.

У Кіровограді:

Кіровоградський краєзнавчий музей
м. Кіровоград, вул. Леніна, 40. Тел.: (0-522) 22-58-34, 22-35-97.

У Криму:

Кримський республіканський краєзнавчий музей
м. Сімферополь, вул. Гоголя, 13. Тел.: (0-652) 25-98-66.

У Луганську:

Луганський краєзнавчий музей
м. Луганськ, вул. Шевченка, 2. Тел.: (0-64) 53-43-11, 55-12-52.

У Луцьку:

Волинський краєзнавчий музей
м. Луцьк, вул. Шопена, 20. Тел.: (0-3322) 4-25-91.

У Львові:

Львівський історичний музей
м. Львів, вул. Театральна, 18. Тел.: (0-322) 7-43-04.

У Миколаєві:

Миколаївський краєзнавчий музей
м. Миколаїв, вул. Декабристів, 32. Тел.: (0-512) 37-34-59.

В Одесі:

Одеський історико-краєзнавчий музей
м. Одеса, вул. Гаванна, 4. Тел.: (0-482) 22-84-90, 25-52-02.

Одеський краєзнавчий музей
м. Одеса, вул. Ланжеронівська, 4. Тел.: (0-48) 722-01-71.

У Полтаві:

Полтавський краєзнавчий музей
м. Полтава, вул. Конституції, 2. Тел.: (0-5322) 7-42-34.

У Рівному і Рівненській області:

Рівненський краєзнавчий музей
м. Рівне, вул. Драгоманова, 19. Тел.: (0-362) 26-75-80, 22-33-67.

Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви»
Рівненська обл., Радивілівський р-н, с. Пляшева. Тел.: (0-3633) 4-20-84.

У Сумах:

Сумський краєзнавчий музей
м. Суми, вул. Кірова, 2. Тел.: (0-542) 22-16-59.

У Тернополі:

Тернопільський краєзнавчий музей
м. Тернопіль, вул. Мистецтв, 3. Тел.: (0-352) 22-44-67.

В Ужгороді:

Закарпатський краєзнавчий музей
м. Ужгород, вул. Капітульна, 33. Тел.: (0-3122) 3-45-42, 3-44-42.

У Харкові:

Харківський історичний музей
м. Харків, вул. Університетська, 5. Тел.: (0-57) 731-26-96, 731-35-68, 731-13-48.

У Херсоні:

Херсонський краєзнавчий музей
м. Херсон, вул. Леніна, 9. Тел.: (0-552) 24-10-83, 49-10-83.

У Хмельницькому:

Хмельницький краєзнавчий музей
м. Хмельницький, вул. Подільська, 12. Тел.: (0-382) 76-23-40.

У Черкасах:

Черкаський краєзнавчий музей
м. Черкаси, вул. Слави, 1. Тел.: (0-472) 35-76-30.

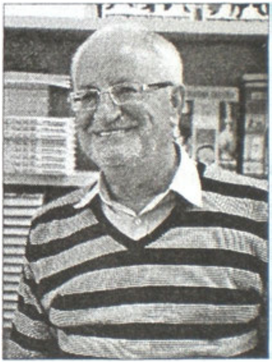
У Чернівцях:

Чернівецький краєзнавчий музей
м. Чернівці, вул. О. Кобилянської, 28. Тел.: (0-3722) 2-44-98.

У Чернігові:

Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського
м. Чернігів, вул. Горького, 4. Тел.: (0-462) 17-66-50.

Довідка про автора



Сергій Сегеда народився 1949 року в місті Барвінкове Харківської області. У 1956–1966 рр. навчався у Гощанській середній школі Рівненської області. Вищу освіту здобув на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т. Шевченка, який закінчив 1971 року з відзнакою. Спеціалізувався з етнографії, підготувавши дипломну роботу «Чехи на Волині наприкінці XIX ст.». У 1971–1974 рр. навчався в аспірантурі Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН УРСР й Інституту археології АН УРСР за спеціальністю «антропологія». Після закінчення аспірантури з листопада 1974 р. по березень 2000 р. працював в Інституті археології НАН України на посадах молодшого наукового, наукового, старшого наукового співробітника, завідувача сектору антропології. У 1981 р. захистив кандидатську дисертацію в Інституті етнографії ім. М. М. Миклухо-Маклая АН СРСР у Москві на тему: «Одонтологічна і дерматогліфічна характеристика українців у зв'язку з питаннями етногенезу». З березня 2000 р. по липень 2012 р. працював в Інституті мистецтвознавства, фолькло-

ристики та етнографії ім. М. Рильського НАН України на посадах старшого, провідного та головного наукового співробітника. У 2002 р. захистив тут докторську дисертацію на тему: «Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект» за двома спеціальностями — «етнологія» та «антропологія».

Наукові інтереси Сергія Сегеди — антропологія та етнологія народів Східної і Центрально-Східної Європи. Він неодноразово брав участь у роботі антропологічних, археологічних та етнографічних експедицій на території України, Білорусі, Росії, Узбекистану, Молдови, Естонії тощо.

Сергій Сегеда є автором монографій «Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект» (К., 2001), що була переможцем-грантом Державного фонду фундаментальних досліджень України, «Antropologia o pochodzeniu słowian» (у співавторстві з Я. Піонтеком і Б. Іванеком, Познань, 2008), «Вовк Хв. Студії з антропології України» (К., 2010); книжок «Людина та її розвиток» (у співавторстві з Є. Даниловою, К., 1985), «Wspólne korzenie cywilizacyjne Polski i Ukrainy (historia, etnologia, arheologia)» (Люблін, 2007), «Гетьманські могили» (К., 2009); розділів близько десяти колективних монографій, підготовлених співробітниками інститутів гуманітарного профілю Національної академії наук: «Лемківщина» (Т. 1, Львів, 1998), «Українці» (Т. 1, Опішне, 1999), «Етнічна історія давньої України» (К., 2000), «Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат» (Львів, 1999), «Етнічна та етнокультурна історія України» (Т. 1, К., 2005) тощо; понад 150 статей, опублікованих у наукових виданнях України, Росії, Польщі, Чехії, Угорщини, Болгарії, Фінляндії, США, Молдови, Латвії, Казахстану тощо. Він неодноразово брав участь у роботі міжнародних форумів, де виступав із доповідями, був науковим керівником і співвиконавцем грантів вітчизняних і міжнародних інституцій.

Наукову діяльність Сергій Сегеда суміщає з викладацькою роботою. Він має наукове звання професора, є автором підручників «Історія

первісного суспільства» (у співавторстві з В. Станком і М. Гладких, К., 1999), «Антропологія» (К., 2009) і навчальних посібників для студентів вищих навчальних закладів, затверджених Міністерством освіти і науки України, а саме: «Основи антропології» (К., 1995), «Антропологія» (К., 2001). Упродовж багатьох років Сергій Сегеда читав лекції для студентів-гуманітаріїв Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Національного університету «Києво-Могилянська академія», Київського славістичного університету, Варшавського університету, Університету ім. М. Кюрі-Склодовської та аспірантів Європейського колегіуму польських і українських університетів (м. Люблін, Польща) тощо. Нині він є професором кафедри етнології та культурної антропології Щецинського університету (Польща).

Науково-популярне видання

Сегеда Сергій Петрович

У пошуках предків

Антропологія та етнічна історія України

Головний редактор *Н. Слюсаренко*
Дизайн, художнє оформлення *В. Кузнєцов*
Головний художник *Н. Бридня*

Здано до набору 02.04.09. Підписано до друку 15.08.12.
Формат 60x84/16. Гарнітура Ньютон. Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 25,11 + вкл. 0,93. Ум. фарбовідб. 29,29.
Обл.-вид. арк. 24,19 + вкл. 0,76. Наклад 2000 прим.
Вид. № 202. Зам. №12-09-1201

ТОВ «Інформаційно-аналітична агенція „Наш час“»
01054, м. Київ, вул. Павлівська, 17, оф. 72. Тел./факс: (044) 569-10-72.
Електронна адреса: nc_prodaja@mail.ru, www.nash-chas.com.ua.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК № 3916 від 10 листопада 2010 року

Надруковано у ТОВ «ПЕТ»
61024, Україна, м. Харків, вул. Ольмінського, 17, оф. 2
ДК № 3179 від 08.05.2008р.